

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

XLI

ЧАЧАК, 2011.

НАРОДНИ МУЗЕЈ
ЧАЧАК

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
ХЛІ**

ЧАЧАК
2011.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XLI**

**NATIONAL
MUSEUM JOURNAL
XLI**

***RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XLI***

Редакциони одбор

Др Милоје ВАСИЋ, Др Мирослав ЈОВАНОВИЋ,
Др Ивица ТОДОРОВИЋ, Др Гордана ЈЕРЕМИЋ,
Делфина РАЈИЋ, Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Главни и одговорни уредник

Делфина РАЈИЋ

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ-МИЉАКОВИЋ

Лого зборника

Весна СТАНИСАВАЉЕВИЋ

Графичка припрема и штампа

ГРАФИЧКИ ЦЕНТАР-Чачак

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

Цара Душана 1, Чачак

www.cacakmuzej.org.rs

Тираж

300

САДРЖАЈ
CONTENTS
TABLE DES MATIÈRES

Биљана ЧКОЊЕВИЋ Палеофлора и палеоеколошка анализа локалитета Каменица код Чачка Paleoflora and paleoecological analyses of locality Kamenica in the vicinity of Cacak <i>La paléoflore et l'analyse paléoécologique de la localité de Kamenica près de Cacak</i>	11
Мр Катарина ДМИТРОВИЋ Торквеси из бронзаног доба из околине Чачка Torcs from the bronze age from Cacak surround- ing <i>Les torques de l'âge du bronze des environs de Cacak</i>	21
Др Вујадин ИВАНИШЕВИЋ Марина КОТАРАЦ Остава византијских трахеја из Заблаћа код Чачка The hoard of byzantine trachea from Zablace, near Cacak. <i>Le trésor de trachea de Zablace, Cacak</i>	39
Др Михаило МИЛИНКОВИЋ Археолошка истраживања Градине на Јелици 2010. и 2011., са кратким освртом на кампање до 2009. године* Archeological researches of Gradina in Jelica mountain in 2010 and 2011 with a short reflection on campaigns until 2009 <i>Les recherches archéologiques de la Gradina sur la Jelica en 2010 et 2011 avec une brève rétro- spective sur les campagnes jusqu'en 2009</i>	59

Маријана
ЈОВЕЛИЋ 91

**Прилог проучавању аше, дела јахаће опреме
из 19. века (из збирке Војног музеја)**

Contribution to the studying of the asha, riding
part of the horse equipment in 19th century,
from the collection of the Military museum

*Complément à l'étude du carapaçon, partie de
l'équipement équestre du dixième siècle, du re-
cueil du Musée militaire*

Др Александра
М. ПЕЋИНАР 101

Стварање краљевине СХС И ГРЧКА

Creation of the Serbs, Croats and Slovenes king-
dom and Greece

*LA CRÉATION DU ROYAUME SCS et de la
Grèce*

Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ 125

**Српски културни клуб и генерал Милан
Недић: један документ о „приватној”
иницијативи у обавештајној делатности на
почетку Другог светског рата (1939)**

Serbian cultural club and general Milan Nedic:
One document about 'private' initiative in infor-
mative activities at the beginning of the second
world war (1939)

*Le club culturel serbe et le général Milan
Nedic: Un document sur l'initiative "privée"
dans l'activité de renseignement au début de la
deuxième guerre mondiale (1939)*

- Јереј Слободан
ЈАКОВЉЕВИЋ 137
**Конкордатска криза у Жичкој епархији
1937/38. године**
Concordat crises in Zica eparchy 1937/38
*La crise concordataire dans le diocèse de Zica
en 1937/38*
- Др Илија
В. ПОПОВИЋ 153
Др Светислав
Љ. МАРКОВИЋ
**Оснивање и рад културно-уметничких
друштва у општини Чачак**
Foundation and work of cultural-artistic associa-
tions in Cacak municipality
*La création et l'activité des associations cul-
turelles et artistiques dans la commune de Ca-
cak*
- Слободан
БОГОЈЕВИЋ, 177
**Метални археолошки предмети-активна
корозија и методе стабилизације**
Metal archeological objects-active corrosion and
methods of stabilization
*Les objets archéologiques métalliques-la corro-
sion active et les méthodes de stabilisation*
- Делфина
РАЈИЋ 197
**Извештај о раду Народног музеја у 2011.
години**
Report of National museum activities in 2011
*Exposé sur le travail du Musée national durant
l'année 2011*

Биљана
ЧКОЊЕВИЋ
палеонтолог
Народни музеј Чачак

УДК: 561:551.782(497.11)
551.8:574]:551.782(497.11)

Палеофлора и палеоеколошка анализа локалитета Каменица код Чачка

*Апстракт: овом раду из палеонтолошко је приказан је палеофлористички материјал из неогеног језерског басена Западне Србије. Локалитет са фосилном флором припада праанском басену који се налази у групи изолованих језерских басена Западне Србије и део је некадашње Чачанско-краљевачког басена. Саставу палеофлористичког локалитета Каменица доминирају представници *Gliptostrobos europaeus*, *Mirica*, *Laurophyllum* и *Daphogene polymorpha*, док значајан број примерака припада боровима *Pinus herpodes* и *Pinus tedaefortis*, што указује да је клима у време стварања ових седимената била суптропска.*

Кључне речи: палеофлора, неоген, палеоклима, Западна Србија

Географски положај и приказ басена

У широј околини Чачка налази се више неогених језерских басена који представљају тектонске потлине које су почеле да се формирају крајем олигоцене и током миоцена. Њихово пружање је углавном динарско (северозапад-југоисток), али има и локалних одступања, нарочито када су формирана на крутој подлози од серпентинских стена (нпр. на падинама Златибора, Маљена и др.). Величина и облик басена су различити од веома издужених и пространих до уских, малих и изолованих оаза.¹ Локалитет са фосилном флором анализираним у овом раду припада Прањанском басену који се налази на данашњој северозападној граници некадашњег Чачанско-краљевачког басена

Локалитет Каменица

Овај локалитет припада Прањанском басену који заузима површину од 45 км² и који је издужен у правцу исток-запад. Са југоистока је ограничен падинама Маљена и Суводора, перидотитско-серпентинским масивом уоквирен је са северне и дијабаз-ројачком формацијом и тријасом са јужне стране, а настао је спуштањем дуж већег броја раседа по ободу котлине.

¹ Стевановић Петар, *Геолоија Србије, кенозоик II-3: праански басен, Добри скопчевачки неоген и Чачанско-краљевачки басен*, Институт за регионалну геологију и палеонтологију, Београд, 1977, 265-274.

У оквиру прањанског неогена, на основу промене у литолошком саставу, могу се издвојити три хоризонта:

Најстарији хоризонт откривен је у крајњем западном делу котлине (источни крај села Каменица). У кориту реке, узводно од моста на путу Каменица-Прањани, откривени су добро цементовани конгломерати и брече непосредно изнад ободних перидотитско-серпентинских стена. Преко њих лежи серија у којој је запажено наизменично смењивање компактних пешчара, конгломерата и листатих и табличастих сивих лапораца, у којима се налазе лепо очувани остаци фосилних биљака и риба. Ј. Анђелковић је 1989. године у профилу изнад моста у селу Каменица одредила врсту *Smerdis minutus* (Blainville) која има велики значај, јер представља први налаз који сигурно потврђује олигоценску старост седимената у којима је нађена.² На истом локалитету, поред фосилних остатака *Smerdis minutus*, Љ. Миловановић (И. Филиповић и др., 1971: Тумач за лист ОГК Горњи Милановац) детерминише и бројне остатке фосилне флоре (*Pinus sp.*, *Tetraclinis salicornioides*, *Sequoia couttsiae*, *Cryptomeria sp.*, *Doliosstrobilus sp.*, *Quercus*, *Engelhardtia*, *Carpinus*, *Alnus*, *Laurophyllum*, *Acer*, *Mahonia*).

Други хоризонт је „шарена серија” од око 100 м дебљине. Серија је откривена у усеку пута који од моста води ка сеоском дому у Прањанима (а затим и знатно даље) и уз северни обод на Воденичком брду. Непосредни контакт са слојевима претходног хоризонта није запажен. У саставу другог хоризонта учествују наизменично разнобојни, најчешће зеленкасти трошни пешчари и песак, са ретким прослојцима шљунка и конгломерата (мале дебљине), а затим танки прослојци доломитичног слатководног кречњака, зелених и мрких (компактних и трошних) глинаца, као и један прослојак туфита.

Трећи хоризонт чине табличасти и плочасти сиви, сивозелени лапорци и глинци, а местимично и листаста сиви лапорци. Откривени су на много места (највише дуж асфалтног пута кроз село, близу сеоског Дома).

На основу расположивих података и претходних истраживања наслаге Прањанског басена највероватније одговарају завршним деловима олигодена и доњем миоцену.

Приказ палеофлористичког материјала

Биљни остаци са овог локалитета очувани су у тамносивим чврстим лапорцима. Због лоше цепљивости лисни отисци су у већини случајева оштећени и релативно је мали број целих листова. Обод листова је углавном видљив, нерватура је добро чувана, а доја лисних остатака се креће од тамносиве до тамнобраон боје. На појединим лисним отисцима примећују се конкреције оксида гвожђа.

² Анђелковић Јелена, „Терцијарне рибе Србије”, *Геолошки анали Балканској полуострва*, књ. 35, Београд, 1970, 281-361.

Одређени су следећи облици:

Pinus tedaiformis (UNGER) HEER

Pinus hepios (UNGER) HEER

Pinus sp.

Glyptostrobus europaeus (BROGNIART) UNGER

Sequoia couttsiae HEER

Laurophyllum pseudoprincipes WEYLAND ET KILPPER

Laurophyllum heeri (ETTINGSHAUSEN), NEMEJC ET KNOBLOCH

Lauracea gen. et. sp. indent.

Daphnogene polymorpha (AL. BRAUN) ETTINGSHAUSEN

Forma bilinica (UNGER) SITAR & KVAČEK

Daphnogene sp.

Myrica sp.

Alnus gaudinii (HEER) Konbloch & Kvaček

Betulaceae gen. et. sp. indent.

Dicotylophyllum sp.

Sabal sp.

Monocotyledonae gen. et. sp. indent.

Палеоеколошка анализа

Општи принципи

Палеоеколошка и са њом уско повезана палеоеклиматолошка анализа представљају важан елемент палеофлористичких истраживања. Без детаљне палеоеколошке и палеоклиматолошке анализе терцијарне фосилне флоре готово не би имале значаја за биостратиграфска рашчлањивања.

Промене услова средине проузроковане променама климе много јасније се распознају кроз састав и изглед копнених флора, него што је то случај код моринских организама. На основу досадашњих резултата палеофлористичких истраживања могуће је приближно тачно утврдити смене одређених типова вегетације условљених климатским променама у простору и времену. На основу састава фосилних биљних заједница могуће је дефинисати карактер климе и климатских промена, као и услове средине у којој је та заједница живела.

Методологија палеоеколошке анализе заснива се на примени принципа актуелизма. Међутим, буквално придржавање овог принципа може да доведе до крупних грешака у интерпретацији климе и услова живота биљака. Грешке настају када се еколошке карактеристике данашњих „аналогних” биљних облика буквално изједначе са еколошким карактеристикама фосилних биљних облика, при чему се занемарују различити фактори који су утицали на развој вегетације током геолошког времена.

Прве синтетизоване резултате о типовима терцијарних биљних заједница, њиховим палеоеколошким и палеоклиматолошким карактеристикама са терена Србије дао је професор Никола Пантић који се залагао за сагледавање опште слике о еколошким приликама биљне заједнице кроз поређење читвих групација биљака са њима сличним групацијама у данашњим флорама.

Амерички палеоботаничар D. Dilcher је у својој палеоеколошкој анализи еоценских флора Северне Америке дефинисао три основна прилаза палеоеколошко-палеоклиматолошким проучавањима:

Идентификовање појединачних фосилних биљних облика са њима најближим данашњим облицима, и на основу оваквих поређења реконструисањем палеоклиме на основу климатских прилика у којима живе данашње одговарајуће биљне врсте;

идентификовање фосилних биљних облика са данашњим најсличнијим облицима и реконструисање палеоклиме према климатским приликама које владају у областима насељеним биљним заједницама у којима егзистирају данашњи најсличнији облици;

упоређивање грађе фосилних листова са сличним лисним облицима у данашњој флори и реконструкција еколошких услова и палеоклиме на основу поређења са климом која је владала у областима у којима живе данашње сличне лисне форме.

У којој ће се мери сваки од ових принципа примењивати у палеоеколошко-палеоклиматолошким анализама зависи од степена очуваности биљних облика.

Далеко је чешћи случај да се палеофлористички остаци налазе у стању таквог степена очуваности да се не могу примењивати fine методе истраживања (кутикуларна анализа и сл.). У таквим случајевима, с обзиром да је грађа листова у директној вези са климом одређеног региона и да листови различитих група биљака, прилагођавајући се конкретним условима, задобијају сличну грађу, треба вршити реконструкцију палеоклиме на основу климе где живе сличне лисне форме.

Приликом анализе лисне грађе потребно је дефинисати више карактеристичних елемената њихове грађе.

Величина листова

Листови се по величини (површини) сврставају у групе малих и великих листова. У категорију малих спадају лептофилни (до $0,25 \text{ cm}^2$) и микрофилни ($2,25-20,25 \text{ cm}^2$), а у категорију великих нотофилни ($20,25-45,0 \text{ cm}^2$), мезофилни ($45,0-182,25 \text{ cm}^2$), макрофилни ($182,25-1640,2 \text{ cm}^2$) и мегафилни (преко $1640,2 \text{ cm}^2$).

Ову класификацију установио је Raunkjer (1934. године), а допунио и модификовао Webb (1959. године).

Процентуална заступљеност малих листова већа је у областима са влажном и топлим климом.

Важно је напоменути да се у фосилном материјалу најтеже очувају велики листови, јер се транспортом лакше униште и бивају истрвени или исцепани.

Карактер ободног листа

Листови са целим ободом карактеришу топле (влажне и суве), али и хладне и влажне, а листови са назубљеним ободом умерено топле и прелазне климате. Назубљеност је такође карактеристика неких ксерофилних и субксерофилних облика, па овакву поделу не треба буквално примењивати.

Облик врха и базе листа

Приликом ове анализе занимљиво је истаћи постојање или одсуство „дриптип” типа врха листа. То је специфичан облик врха листа који указује на велику влажност и тропску климу која може да иде и до суптропске.

Нерватура

Изучавање карактера нерватуре листова такође може да укаже на одређене карактеристике животних средина и климе. Пинатна нерватура је знатно чешћа код биљака које насељавају тропске и суптропске климатске области, док је палматна карактеристична за биљке умерено топлих климата. Листови тропских биљака поседују знатно гушћу нерватуру и мање ареоле карактеристичне за биљке умерено топлих климата.

Текстура

Као критеријум се може примењивати само код добро очуваних лисних отисака и може се само приближно дефинисати. Дебљи кожасте листови карактеришу крупне листове тропских биљака и ситне листове аридних и хладних климата и указују на зимзелени карактер биљака. Тањи листови карактеристика су листопадних и биљака умерено топлих климата.

Треба нагласити да анализом морфологије листа није могуће дати неке тачне вредности које одређују климу (температура, влажност), већ се могу приказати само опште карактеристике вегетације (тропска, суптропска, умерена, мочварна, континентална, влажна, сува итд.). Све ово треба узети са резервом, јер облик и величина листова понекад зависе од фактора које је тешко утврдити на фосилном материјалу: влажност и релативна влажност тла, интензитет светлости, брзина и правац ветра, температура ваздуха, хранљивост и рН тла, вертикалан положај листова у шуми, сезоналност и др.³

³ Михајловић Ђорђе, „Фосилне флоре палеогена Србије”, *Геолошки анали Балканској полуострва*, Београд, 1985, 49, 299-434.

Палеоеколошка анализа локалитета Каменица

У саставу палеофитоценозе локалитета Каменица доминирају представници суптропских влажних шума: *Glyptostrobus europaeus*, *Mirica*, *Laurophilum* и *Daphnogene polymorpha*. Значајан број примерака са овог локалитета припада боровима (*Pinus Hepios* и *Pinus tetaeformis*). Лисни отисци биљака умерено континенталне вегетације су јако ретки и представљени су са два отиска врсте *Alnus gaudiini* и *Betulaceae gen. et sp. indet.*

Анализом карактера лисног обода и грађе листа може се уочити да су углавном заступљени листови са целим ободом. Највише су заступљени микрофилни, док је заступљеност нотофилних листова знатно мања. На основу детаљне палеоеколошке анализе може се претпоставити да су у време стварања ових наслага биљке умерених подручја биле у подређеном положају у односу на суптропске. Лисни отисци биљака умерено континенталне вегетације на овом локалитету су јако ретки и представљени су са два отиска врсте *Alnus gaudiini* и *Betulaceae gen. et sp. Indet.* Борови су заступљенији и знатан број припада врстама *Pinus hepios* и *Pinus tetaeformis*. Уз сам руд воденог басена егзистирали су облици који су улазили у појас влажних долинских шума (*Glyptostrobus europaeus*, *Mirica* и многе монокотиледоне биљке), као и представници *Lauraceae* (нешто удаљенија зона). Из изложеног можемо претпоставити да је клима у време стварања ових седимената у језерској котлини била суптропска.

Литература

Анђелковић Јелена, „Терцијарне рибе Србије”, *Геолошки анали Балканској њолуосџрва*, књ. 35, Београд, 1970, 281-361.

Brković Tomislav, Malešević Miodrag, Klisić Miodrag, Urošević Milan, Trifunović Sreten, Radovanović Zlatko, Božanić Marko, Pavlović Zoran, Rakić Miloš, *Tuma za list OGK - a ak 1:100000*, Београд, Savezni геолошки завод, 1978, 1-65.

Ettingshausen Constantin, *Flora des tertiar-beckens von Bilin, II: Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien, 1868, 29, 191-242.

Ettingshausen Constantin, *Die Fosile Flora von Sagor in Krain, I: Denkschriften der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien, 1872, 32, 159-202.

Ettingshausen Constantin, *Die Fosile Flora von Sagor in Krain, II: Denkschriften der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien, 1877, 37, 161-216.

Ettingshausen Constantin, *Die Fosile Flora von Sagor in Krain, III: Denkschriften der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien, 1885, 50, 1-56.

Knobloch Emily & Kvaček Zlatko, „Miozane Blatenflore von Westrand der Bohemischen Masse”, *Vestnik - eskeho geologickeho ustavu*, Praha, 1976, 70, 21-28.

Михајловић Ђорђе, „Миоценска флора из делих лапораца Јанчића (Добрињско-јежевички басен)”, *Зайисници СГД-а за 1979. јог*; Београд, 1980, 159-64.

Михајловић Ђорђе, „Фосилне флоре палеогена Србије”, *Геолошки анали Балканској њолуосџрва*, Београд, 1985, 49, 299-434.

Mihajlović Đorđe & Dolić Dragan, „Lacustrine and Brackish Neogene of Western Part of Yugoslavia”, *IGCP*, Београд, 1995, 14-18.

Novković Milija, „Montan геолошки приказ угљјоносних подручја у североистоном і северном делу западноравског басена”, *Zbornik radova Rudarsko-geološko-metalurškog fakulteta*, Београд, 1974, 176-214.

Pantić Nikola & Vujić Tugomir, *Fosilna флора из неогених наслага код Пријевора (западно од - а ка)*, *Zbornik radova Geološkog instituta „Jovan Žujović”*, Београд, 1958, 10, 83-86.

Стевановић Петар, *Геолоија Срдије, кенозоик II-3: ра ански басен, Добри ско-јежевички неоген и Чачанско-краљевачки басен*, Институт за регионалну геологију и палеонтологију, Београд, 1977, 265-274.

Spajić Olivera, Mitrović Jovanka, Sudar Milan & Mihajlović Đorđe, *Metode biostratigrafsko-paleontoloških istraživanja*, Београд, Rudarsko-geološki fakultet, 1984, 401.

Unger Franz, *Fossile флора von Kumi, Wirklichem mitgliede der Kaiserlichen akademie der Wissenschaften*, Wien, 1867, 29, 1-66.

Paleoflora and paleoecological analyses of locality Kamenica in the vicinity of Cacak

In this paper from the field of Paleontology, Paleoflora is examined on whose basis a paleo ecological analysis of the locality Kamenica (Pranjani basin) was carried out. According to the existing geological data it can be said that sediments with plant remains belong to upper Oligocene or the oldest part of lower Miocene.

The richest and geologically oldest paleoflora from the locality Kamenica is characterized by relatively numerous representatives of wet valley woodland (*Glipostrobus europaeus*, *Myrica lignitum*, *Laurophyllum heeri*, *Daphnogene polymorpha*, *Sabal major* and numerous monocotyledon plants) typical for sub tropical climate areas. Examples of moderately warm plant species like *Alnus* and *Betulaceae* are rare.

Except for remains of pines *Pinus hepios* and *Pinus tetaeformis* there are no other plant elements which would point to presence of plant species characteristic for drier climate regions, i.e. drier habitats.

Next to the very edge of water basin, types of plants existed in the area of wet valley woodland like *Glipostrobus europaeus*, *Myrica* and many monocotyledon plants as well as Lauraceae in more distant zone.

On the basis of detailed paleoecological analysis it can be assumed that the climate at the time of creating these sediments in the lake valley was sub tropical. New excavations from this locality will definitely complete our knowledge about paleo vegetation and give more elements for paleo climate and even maybe stratigraphic analysis.

Biljana CKONJEVIC

La paléoflore et l'analyse paléoécologique de la localité de Kamenica près de Cacak

Dans cette étude de la paléontologie, on traite la paléoflore selon laquelle fut effectuée l'analyse paléoécologique de la localité de Kamenica (le bassin de Pranjani). Sur la base des données géologiques existantes, on peut dire que les sédiments avec les restes végétaux appartiennent à l'oligocène supérieur ou à la partie la plus ancienne du miocène inférieur.

La paléoflore la plus riche et géologiquement la plus ancienne de la localité de Kamenica se distingue par des représentants relativement nombreux de forêts de vallée humides (*Gliptostrobus europaeus*, *Myrica lignitum*, *Laurophyllum heeri*, *Daphnogene polyphorma*, *Sabal major* et de nombreuses plantes monocotylédones) caractéristiques pour les climats subtropicaux. Rares sont les exemplaires de sortes végétales modérément chaudes, tels que le sont *Alnus* et *Betulaceae*.

En dehors des sortes de pins *Pinus hepios* et *Pinus tetaeformis*, il n'y a pas d'autres éléments végétaux d'importance qui feraient ressortir la présence de sortes végétales caractéristiques pour les climats plus secs, c'est-à-dire les habitats plus secs.

À côté du bord même du bassin aquatique existèrent des formes qui pénétrèrent dans la zone des forêts de vallée humides comme le sont *Gliptostrobus europaeus*, *Myrica* et plusieurs plantes monocotylédones, ainsi que les représentants des Lauracea dans une zone quelque peu plus éloignée.

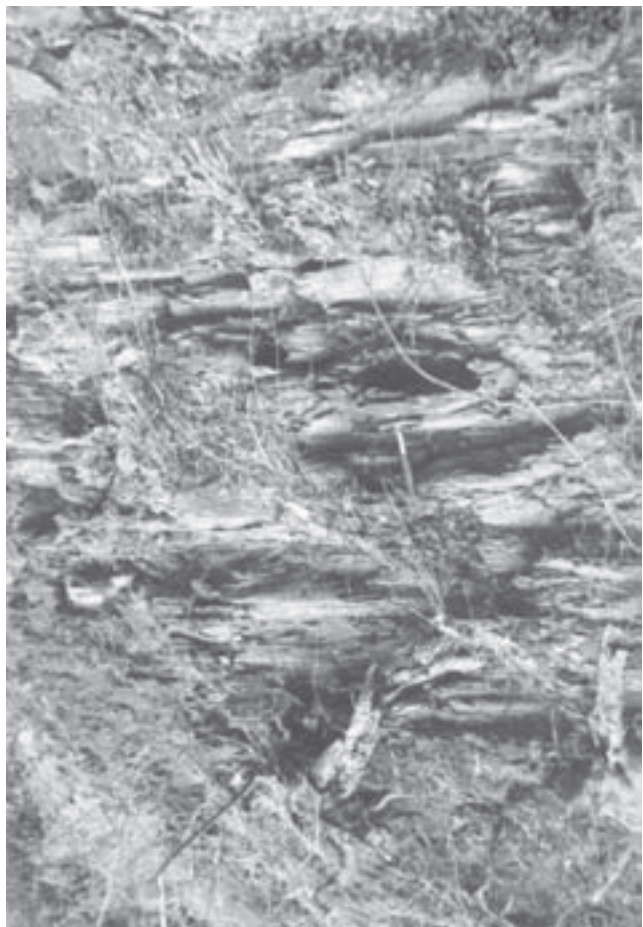
Suivant une analyse paléontologique détaillée, on peut supposer que le climat, au temps de la formation de ces sédiments dans le bassin lacustre, fut subtropical.

Des fouilles récentes, notablement plus longues, de cette localité complèteront sans aucun doute notre savoir sur la connaissance de la paléovégétation et fourniront plus d'éléments pour les analyses paléoclimatiques, peut-être même stratigraphiques.

Biljana CKONJEVIC

*Географски положај
локалијетета Каменица*

Фотографија са локалитетета

Мр Катарина
ДМИТРОВИЋ
археолог
Народни музеј Чачак

УДК: 903.739.2"637"(497.11)
069:739.2(497.11)

Торквеси из бронзаног доба из околине Чачка

Апстракт: рад се анализирају торквеси (поседна врста металних ојрлица) из бронзаног доба откривени на налазиштима чачанске регије. Карактеристике ових предмета омогућиле су ихово груписање у три основна типа. Специфичности израде упућују, слично наруквицама, на могућност постојања локалних радионица.

Кључне речи: Торквес, бронзано доба, типологија, локалне специфичности

Торквеси (torc, Halsringe) представљају посебан облик ојрлица израђених од једног комада метала, најчешће бронзе. Облици који се јављају код нас у основи следе развој торквеса у Средњој Европи, одакле је ова форма стигла у наше крајеве. Први торквеси се јављају у раном бронзаном добу, у оквиру моришке културе у Банату, што указује на тесне везе са истовременим средњоевропским културама. Током средњег бронзаног доба посебно су присутни у Западној Србији, где се издваја варијанта глатких декорисаних торквеса са увијеним крајевима. У исто време у Средњој Европи су прилично ретки, док се у масовну употребу враћају током касног бронзаног и раног гвозденог доба.¹

Од оснивања Народног музеја у Чачку 1952. године, започиње систематско истраживање археолошких локалитета, са посебном пажњом усмереном ка испитивању праисторијских тумула из бронзаног и гвозденог доба у којима је испитан велики број гробова са често богатим и разноврсним гробним инвентаром. Поред разноврсних керамичких форми, гробне прилоге су често чинили бронзани предмети, првенствено накит. Систематизовањем ове грађе могу се сагледати одређена правила њиховог развоја, међусобне везе, утицаји, распрострањеност, као и јаснија стилско-типолошка и хронолошка анализа.²

Из региона Чачка познато нам је 17 торквеса из бронзаног доба, од којих се 14 примерака чува у чачанском Музеју, а три у Народном музеју у Београду. Сви торквеси који су откривени археолошким ископавањима чинили су део гробног инвентара. Неколико примерака представљају случајне налазе, за које се са великом сигурношћу може претпоставити да припадају инвентару растурених гробова.

¹ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung XI, Band 7, Stuttgart, 2010, 1-8.

² Металуршком производњом из млађих праисторијских периода најчешће се бавио др Раско Васић. Торквесима на Централном Балкану посветио је обимну монографију издату у оквиру едиције ПБФ: Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung XI, Band 7, Stuttgart, 2010.

Чачански крај припада источној периферији Западне Србије и обухвата појас разграничења између две велике геоморфолошке целине-Шумадије и унутрашњих Динарида-раздвојене плодном долином Западне Мораве. Овакав географски положај којим се преко унутрашњих Динарида остваривала веза са пределима Западне Србије, источне Босне и реком Дрином, а преко плодне долине Западне Мораве најлакше комуницирало са моравско-вардарском трансверзалом, пружио је добре везе и потенцијал за развој култура бронзаног доба на овом подручју. Геоморфолошки, чачански крај се може поделити у три микрогеографске целине: с једне стране долина Западне Мораве са околним подбрђем, а с друге две планинске области-венац Каблара и Драгачево-растављене Овчарско-кабларском клисуром. На основу овако издвојених територијалних целинамогу се посматрати и обрађивати археолошка налазишта и налази и на тај начин створити јаснија слика о њиховој дистрибуцији, културним утицајима и трговачким путевима, као и одређеним обичајима.

Каталог:

1. Огрлица-торквес (Т.П/1)

Бронза, ливење

Локалитет: Мађарско гробље у Котражи, случајни налаз из праисторијске хумке³

Пречник: 12,8 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са увијеним крајевима, без орнамента. Очувани су један цео и један фрагментован привесак од тање бронзане жице у облику спиралног диска.

Народни музеј Београд

Инв. др. 1749

2. Огрлица-торквес (Т.П/2)

Бронза, ливење

Локалитет: Равнине у Јанчићима, случајни налаз из растурене хумке 4

Пречник: 14 cm

Торквес од дебље бронзане жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Површински слој је оштећен патином, тако да се не уочавају трагови орнаментике.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 53

³ Драга Гарашанин, *Каталоги метала I*, Београд, 1954, 69, Т. XLVII/7 (са цитираном литературом).

3. Огрлица-торквес (Т.Ш/1)

Бронза, ливење

Локалитет: Ивково Брдо у Крстацу, хумка 3, гроб 1

Фрагментован торквес од дебље жице кружног пресека, оштећених крајева.

Површина оштећена горењем, те се не уочавају трагови орнаментике.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 652

4. Огрлица-торквес (Т.Ш/2)

Бронза, ливење

Локалитет: Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 2⁴

Пречник: 12 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека, оштећених крајева. На средишњем делу очувана су два увојка од бронзане траке. Услед јаке корозије не уочава се орнамент.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 1111

5. Огрлица-торквес (Т.Ш/3)

Бронза, ливење

Локалитет: Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 10⁵

Пречник: 9,3 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека, фрагментован и деформисан, са раскуцаним и увијеним крајевима.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 1128

6. Огрлица-торквес (Т.Ш/4)

Бронза, ливење

Локалитет: Дубац у Јанчићима, из насипа хумке 2⁶

Пречник: 14 cm

Деформисан торквес од дебље жице кружног пресека, оштећених крајева.

Услед наталожене корозије није могуће распознати орнамент.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 1065

⁴ Лидија Никитовић, „Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару”, *ЗРМ ХХХХ*, Чачак, 1999, 8, Т. I/2.

⁵ Исто, 12, Т. II/6.

⁶ Исто, Т. III/7.

7. Огрлица-торквес (Т.IV/1)

Бронза, ливење

Локалитет: Сува Чесма у Лучанима, случајни налаз са некрополе под хумакама⁷

Пречник: 7,5 cm

Фрагментован торквес од дебље жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Орнамент је изведен урезаним краћим линијама распоређеним у метопе.

Народни музеј Београд

Инв. др. 4793

8. Огрлица-торквес (Т.IV/2)

Бронза, ливење

Локалитет: Ошљевац у Турици, гроб 1⁸

Пречник: 14,6 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима, (један крај је оштећен). Торквес је декорисан урезивањем. Услед наталожене корозије, спорадично се уочавају снопови урезаних линија смештених у метопе.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 1490

9. Огрлица-торквес (Т.IV/3)

Бронза, ливење

Локалитет: Ивково брдо у Крстацу, хумка 6, гроб 3⁹

Пречник: 11,4 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са оштећеним крајевима. Због јаке корозије орнамент је једва уочљив. Распознају се снопови вертикално урезаних линија постављени на одређеном растојању.

Народни музеј Чачак

Инв. др. 668

10. Огрлица-торквес (Т.IV/4)

Бронза, ливење

Локалитет: Гротница у Гучи, случајни налаз из некрополе под хумакама¹⁰

Пречник: 12,5 cm

⁷ Драга Гарашанин, *н. г.*, 14, Т. VI, 7.

⁸ Лидија Никитовић, „Праисторијска хумка у селу Турици и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева“, *ЗРHM XXIV*, Чачак, 1994, 32.

⁹ Lidija Nikitović, „Krstac-Ivkovo brdo, nekropola sa humkama iz bronzanog doba“, u: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*, Simpozijum održan u Čačku 2002 (ur. Nevenka Bojović, Miloje Vasić), Čačak 2003, T. V/7.

¹⁰ Драга Гарашанин, *н. г.*, 13, Т. VI/2; Лидија Никитовић, Растко Васић, „Гротница у Гучи-некропола под хумкама из бронзаног доба“, *ЗНМ XVIII-I*, Београд, 2005, 123, Т. I/2.

Торквес од дебље жице кружног пресека, са раскуцаним и увијеним крајевима, благо деформисан, са слабо уочливом урезаном декорацијом.

Народни музеј Београд

Инв. бр. 7010

11. Огрлица-торквес (Т.V/1)

Бронза, ливење

Локалитет: Равнине у Јанчићима, хумка 1, спалиште 2¹¹

Пречник: 14 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Орнаментисан је урезивањем по систему метописких поља. Мотиви су симетрично распоређени од средине према крајевима, а састоје се од паралелних линија које се спирално завршавају, издужених равнокраких троуглова изведених тачкастим убодима и урезаних шрафираних троуглова.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 40

12. Огрлица-торквес (Т.V/2)

Бронза-ливење

Локалитет: Дубац у Јанчићима, хумка 3, гроб 5¹²

Пречник: 13,8 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Украшен је у техници урезивања и пунктирања, али се орнамент само местимично распознаје. На централном делу постављене су три траке од по пет паралелних уреза, а даље следе коси зарези, вероватно у систему шрафираних троуглова. Низ тачкастих убода прати се средином спољашњег руба.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 1077

13. Огрлица-торквес (Т.V/3)

Бронза, ливење

Локалитет: Гротница у Гучи, случајни налаз из некрополе под хумкама¹³

Пречник: 12 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека, са раскуцаним и увијеним крајевима. Украшен је урезаним орнаментом симетрично распоређеним у метописким пољима. У централном делу налази се сноп паралелних линија, са обе стране оивичене са по две наспрамно постављене линије праћене тачкастим убодима чији се крајеви лучно завршавају. Даље следе, на одређеном растојању, снопови урезаних линија.

¹¹ Лидија Никитовић, Растко Васић, „Хумка из бронзаног доба на локалитету Равнине у селу Јанчићи код Чачка“, *ЗРМ XXXII*, Чачак, 2002, 25, Т. II/4.

¹² Лидија Никитовић, *н. г.*, *ЗРМ XXXIX*, 18, Т. IV/7.

¹³ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, *ЗНМ XVIII-1*, 125, Т. II/2.

Народни музеј Чачак
Инв. др. А 2

14. Огрлица-торквес (Т.V/4)

Бронза, ливење

Локалитет: Гротница у Гучи, случајни налаз са некрополе под хумкама¹⁴

Пречник: 12,5 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима.

Орнаментика је слабо видљива, а само местимично се разазнају снопови уреза и тачкасти уводи.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 3

15. Огрлица-торквес (Т.V/5)

Бронза, ливење

Локалитет: Равнине у Јанчићима, хумка 1, спалиште 1¹⁵

Пречник: 13,5 cm

Торквес од дебље жице са раскуцаним и увијеним крајевима, са страна облог пресека, док у централном делу постепено прелази у петострани пресек. Богато украшен густим вертикалним урезима, мотивима јелове гранчице, цик-цак линијама, уводима и полукружним урезима смештеним у метопе.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 32

16. Огрлица-торквес (Т.VI/1)

Бронза, ливење

Локалитет: Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 3¹⁶

Пречник: 9,7 cm

Торквес од тање жице кружног пресека са издигнутим крајевима савијеним у спиралне дискове.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 1116

17. Огрлица-торквес (Т.VI/2)

Бронза, ливење

Локалитет: Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 9¹⁷

Пречник: 12,7 cm

Торквес од тање жице кружног пресека са издигнутим крајевима увијеним у

¹⁴ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, ЗНМ XVIII-1, 125, Т. II/3.

¹⁵ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, ЗРNM XXXII, 24, Т. I/1.

¹⁶ Лидија Никитовић, *н. г.*, ЗРNM XXXIX, 8, Т. I/7.

¹⁷ Исто, 11, Т. II/1.

спиралне дискове.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 1122

* * *

На основу описаних карактеристика које се тичу облика и детаља израде, могу се одредити следећи типови овог накита:

ТИП I-Неукрашени торквеси кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима

Овом типу сигурно припада примерак из Котраже (кат. 1). Иако је раније датиран у рану фазу средње бронзе (Br A2-B1)¹⁸ у новијој литератури се сматра нешто млађим, те се опредељује у Br B или на почетак Br C1.¹⁹

Услед наталожене патине по површини торквеса, немогуће је утврдити постојање орнамента на примерцима са локалитета Ивково брдо у Крстацу, хумка 3, гроб 1 (кат. 3), Равнине у Јанчићима (кат. 2), Дубац у Јанчићима, хумка 1, гробови 2 и 10 (кат. 4 и 5) и из насипа хумке 2 (кат. 6).

2. ТИП II-Украшени торквеси кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима.

Типу II припадају примерци откривени на локалитетима Сува Чесма у Лучанима (кат. 7), Ошљевац у Турици, гроб 1 (кат. 8), Ивково Брдо у Крстацу, хумка 6, гроб 3 (кат. 9), Гротница у Гучи-три торквеса из растуриених хумки (кат. 10, 13, 14), Равнине у Јанчићима, хумка 1, спалиште 2 (кат. 11) и Дубац у Јанчићима, хумка 3, гроб 5 (кат. 12).

Из ове групе издваја се *торквес њетјостјраној ѡресека* на централном делу, откривен на спалишту 1 локалитета Равнине у Јанчићима (кат. 15), тако да би се овај примерак могао издвојити као **варијанта I типа II**. Врло је могуће да је петострани пресек начињен ради повећавања површине намењене за декорацију. Овај примерак се може сматрати нешто каснијом појавом у оквиру средњег бронзаног доба.²⁰

Међу орнаментисаним комадима аналогije налазимо на локалитетима Подриња, уз напомену да су торквеси из ове регије овалног пресека. Откривени су на локалитетима Шундиновача у Пађинама²¹ и Језеро у Роћевићима, хумка 2, гроб 4, оба декорисана комбинацијом различитих геометријских мотива и опредељена у Br C.²² Спирални мотив у украшавању торквеса налазимо на некрополи Пауље,

¹⁸ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, ЗРHM XXXII, 30.

¹⁹ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, 15.

²⁰ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, 27.

²¹ Милица Косорић, Душан Крстић, „Хронолошка детерминација гробова из хумки са потеса Трновице-Пађине-Роћевићи”, ЗНМ XIII/1, Београд, 1988, 32, Т. 3, сл. 2а-б.

²² Исто, 42, Т.11,1а-б.

хумка К, датиран у Br C-D²³, на некрополи Језеро, хумка 9, гроб 6 опредељен у Br D.²⁴ На Гласинцу Б. Човић их сматра локалном варијантом Источне Босне и на основу орнаментике их опредељује у фазу Ша, што одговара времену Br D.²⁵ Истог мишљења је и М. Гарашанин.²⁶ Торквес са спиралним орнаментом са спалишта 2 из Равнина нађен је заједно са отвореним наруквицама са проширеним крајевима (типичним за средње бронзано доба), што указује на њихову истовременост. Према мишљењу Р. Васића, торквеси из Равнина опредељују се у средину средње бронзе (Br B2-C1), док се порекло орнамента налази у Хајдусамсон-Апа стилу, посебно када је у питању мотив спирале, који представља један од омиљених елемената овог декоративног стила.²⁷ Торквесе из Гротнице, са нешто упрошћенијом орнаментиком, исти аутор сврстава у касније фазе средњег бронзаног доба.²⁸ Према стратиграфском положају гробова у оквиру хумке 1 у Дупцу, торквес из гроба 2 представљао би старији примерак од торквеса из гроба 10.

3. ТИП III-Торквеси од бронзане жице са издигнутим и спирално увијеним крајевима у облику дискова.

Из ове групе позната су нам два торквеса откривена у хумци 1 у Дупцу, гробови 3 и 9 (кат. 16 и 17). Аналогије налазимо у гробу 2 из хумке у Скакавцима код Косјерића. М. Зотовић овај налаз опредељује као дијадему и датује га у крај Br D и почетак На А1 по Рајнеке-у.²⁹ Фрагментован торквес овог типа познат је из Медошевца код Ниша. Према Р. Васићу, торквеси са издигнутим и спирално увијеним крајевима били су дуже времена у употреби у периоду бронзаног доба. Примерци из Дупца припадају средњем бронзаном добу (Br C1-C2), што потврђују и остали гробни прилози (хумка 1, гроб 9) типични за ово раздобље.³⁰

Закључак

У досадашњим истраживањима материјалне културе бронзаног доба у Србији изнете су претпоставке да се средњоевропски облици накита код нас јављају у већем

²³ Јагода Цанић-Тешановић, Рада Глигорић, *раисџоријска некропола ауље код Лознице*, каталог изложбе, Лозница, 2001, кат. бр.47.

²⁴ Милица Косорић, Душан Крстић, *н. г., ЗНМ XIII-1*, 49, Т.18, 1а-б.

²⁵ Borivoj Čović, „Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinackog područja”, *GZM n.s.* 35/36, Sarajevo, 1981, 115.

²⁶ Milutin Garašanin, „Zapadnosrpska varijanta vatsinske kulture”, у: *PJZ IV, Bronzano doba* (ur. A. Benac), Sarajevo, 1983, 747-748.

²⁷ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г., ЗНМ XXXII*, 29-31; Wolfgang David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámszon-Apa-Ighiel-Zajta*, Alba Iulia, 2002.

²⁸ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г., ЗНМ XVIII-1*, 135.

²⁹ Mihailo Zotović, *Arheološki i etni ki problem bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*, Titovo Užice-Beograd, 1985, 61-62, Т XIII, 4.

³⁰ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, 20-21.

броју током развијене фазе средњег бронзаног доба (Br B2-C). Одређен број ових предмета представља импорт, док је један део настао у домаћим радионицама под поменутиим узорима и са одређеним локалним карактеристикама.³¹

Познато је да се у Средњој Европи глатки неукрашени торквеси јављају у рано бронзано доба. Током средњег бронзаног доба нестају из употребе, али се поново појављују током касног бронзаног доба, када су познати глатки, украшени и тордирани примерци. Могуће је претпоставити да се ова врста накита појавила на Централном Балкану, а тиме и у региону Чачка, са севера и то крајем раног или почетком ране фазе средњег бронзаног доба.³² Анализом издвојених типова торквеса из налазишта чачанске регије може се закључити да се најраније, током ране фазе или средине средњег бронзаног доба, појављују неукрашени торквеси са раскуцаним и увијеним крајевима, којима за сада припада једино примерак из Котраже. Интензивна употреба декорисаних торквеса са раскуцаним и увијеним крајевима, као и примерака од бронзане жице са спирално увијеним и издигнутим крајевима, припада времену развијене и касне фазе средњег бронзаног доба. Торквес са петостраним пресеком у централном делу за сада представља јединствен примерак, као и редак тип од танке бронзане жице са спирално увијеним и издигнутим крајевима и оба указују на значајан удео израде овог накита у домаћим радионицама. Потврђено је да торквеси са нешто упрошћенијом декорацијом остају у употреби и током каснијих фаза средњег бронзаног доба.

Украшавање торквеса највероватније представља локалну карактеристику инспирисану украшавањем истовремених наруквица. За разлику од наруквица, на торквесима је примећено комбиновање декоративних образаца изражено с много више слободе.³³ Ова декорација није уједначена, нити се могу одредити нека правила у организацији орнаменталних мотива, тако да сваки комад изражава независну комбинацију примењених решења.³⁴ Најчешће су примењивани троуглови, ридљи мехур, гирланде и полуовали често праћени пунктирањем и развојени метопским пољима од паралелних урезаних линија. Орнамент на описаним торквесима има корене у Хајдусамсон-Апа (Haјdúsámson-Apa) стилу у Мађарској и Румунији, тако да можемо закључити да су декорација и њене комбинације на бронзаном накиту из Западне Србије добрим делом настали под утицајима овог развијеног орнаменталног стила.³⁵ У овом смислу, најближе паралеле представљају торквеси са локалитета Равнине у Јанчићима (кат. др.11 и посебно кат. др.15).

У чачанском крају је до сада откривено 17 торквеса. Према дистрибуцији ових налаза може се уочити да већи број торквеса потиче из кабларских хумки (из Дупца шест и из Равнина три комада), док су преостали из других налазишта у Драгачеву. Занимљиво је да, за сада, не поседујемо ниједан примерак из западноморавске

³¹ Растко Васић, „Белешке о бронзаном добу у Србији”, *ЗРHM XXVII*, Чачак, 1997, 44-46.

³² Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, *ЗРHM XXXII*, 29-30.

³³ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, 29.

³⁴ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, *ЗРHM XXXII*, 30; Wolfgang David, n.d.

³⁵ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, *ЗРHM XXXII*, 30.

долине. Ово нас наводи на закључак да су торквеси били један од омиљенијих комада накита становништва планинских делова чачанске регије, што свакако указује на одређене разлике међу становништвом овог подручја током бронзаног доба, односно на границе допирања различитих културних утицаја и трговачких веза, као и одређених обичаја. До истог закључка се долази и приликом анализирања бронзаних наруквица.³⁶ Искључива концентрација торквеса у планинским деловима чачанске регије (Драгачево и Каблар) упућује на то да су ове области биле изложеније средњоевропским утицајима који су се, највероватније, ширили преко Подриња. У прилог овој констатацији говори и значајан број налаза ове врсте накита на налазиштима ужичког краја, као и нешто каснији примерци откривени на налазиштима у Подрињу, али и на Гласинцу.³⁷

Сагледавајући број и врсте накита из бронзаног доба у чачанском крају, запажа се да торквеси чине релативно чест налаз. Осим неколицине торквеса који представљају случајни налаз, већина их потиче са археолошких ископавања, где су пронађени као прилог у спаљеним и скелетним гробовима. У скелетним гробовима су по правилу пронађени око врата покојника, што разјашњава начин њиховог коришћења. Према резултатима антрополошке анализе, које имамо једино за гробове на некрополи у Дупцу на Каблару, може се за сада само претпоставити да су торквесе носиле припаднице женског пола.

Посебну пажњу привлаче представе торквеса на бронзаноodobним антропоморфним фигуринама (налази из Кличевца, Дупљаје, Жутог Брда...). Хиперболичане представе торквеса са јако истакнутим спирално увијеним крајевима вероватно указују да је овај тип накита ношен у посебним приликама и да је био резервисан само за истакнуте личности. С друге стране, могуће је и да су саме занатлије пренаглашавале спирално увијене крајеве у циљу повећавања богатства декорације. Стога се може сматрати да су у церемонијалне сврхе употребљавани торквеси увијених крајева великих димензија.³⁸ Врло занимљивим се чини приказ веома ретког типа торквеса од танке бронзане жице са спирално навијеним и издигнутим крајевима (тип III) на Кличевачком идолу, што указује да је овај тип заиста био у употреби на ширем простору.³⁹

На основу одређених детаља украшавања и појаве ретких типова торквеса код нас, могуће је претпоставити постојање металуршких центара у западним деловима Србије. Јединствена појава више различитих типова торквеса, али и других карактеристичних форми накита у западним (планинским) деловима чачанског краја у развијено бронзано доба, отвара занимљива питања о односима источног и западног дела ове регије на која ће будућа истраживања пружити прецизније одговоре.

³⁶ Катарина Дмитровић, „Наруквице бронзаног доба из региона Чачка”, *ЗРМ* XXXIX, Чачак, 2009, 24.

³⁷ Mihailo Zotović, n.d.; Милица Косорић, Душан Крстић, *н. г.*, *ЗНМ XIII/1*; Alojz Benac, Borivoj Cović, *Glasiac I*, Bronzano doba, Sarajevo, 1956.

³⁸ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, 50.

³⁹ Исто, 52.

Torcs from the Bronze Age from Cacak surrounding

Torcs represent special shape of necklaces made out of one piece of metal, usually bronze. The shapes which appear in our area basically follow development of torcs in Central Europe from where this form came to our regions. From Cacak region there are 17 torcs from the Bronze Age. All torcs were a part of grave inventory.

They can be divided into three types according to the characteristics of their manufacture and decorations:

- TYPE I-Torcs without decorations of circular in cross section with tapering ends forming hooks. An example from Kotraza belongs to this type, (cat.1) which in latest literature dates to Br B or the beginning of Br C1. Due to deposited corrosion on its surface it is not possible to determine existence of ornaments on several torcs (cat. 2-6).

- TYPE II Decorated torcs circular in cross section with tapering ends forming hooks (cat. 7-14). They are dated to the middle or later phases of Middle Bronze Age. Torc pentagonal in cross section in the central part, discovered on the site Ravnine in Jancici, fireplace 1 (cat. 15), can be taken out as variant I of the type II. This example can be considered as somewhat later example within the Middle Bronze Age.

- TYPE III-Torcs made of bronze wire with spirally wrapped and elevated ends (cat. 16 and 17) date to Br C1-C2.

The torc decoration represents local characteristic, probably inspired by the decoration on the bracelets from the same period. Unlike the bracelets, torcs had more decorative pattern combined with much more freedom. The ornament on described torcs has origin in Hajdusamson-Apa style in Hungary and Romania. According to certain decoration details and appearance of rare types of torcs in our area, it is possible to assume that metallurgic centers existed in the west part of Serbia.

Exclusive concentration of torcs in the tumuli of mountainous (western) parts of Cacak region certainly points at some local differences among inhabitants of the wider area during the Bronze Age.

Katarina DMITROVIC, M.A.

Les torques de l'âge du bronze des environs de Cacak

Les torques représentent une forme particulière de colliers exécutés à partir d'un morceau de métal, le plus souvent de bronze. Les formes qui apparaissent chez nous suivent essentiellement l'évolution des torques en Europe centrale, d'où cette forme arriva dans nos régions. Dans la région de Cacak, 17 torques de l'âge du bronze nous sont connues. Tous les torques représentaient une partie de l'inventaire sépucral.

D'après les caractéristiques de leur exécution et de leur décoration, ils peuvent se séparer en trois types :

1.TYPE I-Les torques sans ornements de coupe circulaire aux extrémités n'étant plus martelées et étant recourbées. À ce type appartient pour l'instant, sans aucun doute, l'exemplaire de Kotraza (cat. 1), qui dans la littérature plus récente date au Br B ou au début Br C1.

En raison de dépôt de patine à la surface des torques, il est impossible de déterminer l'existence d'ornement sur plusieurs exemplaires (cat. 2-6)

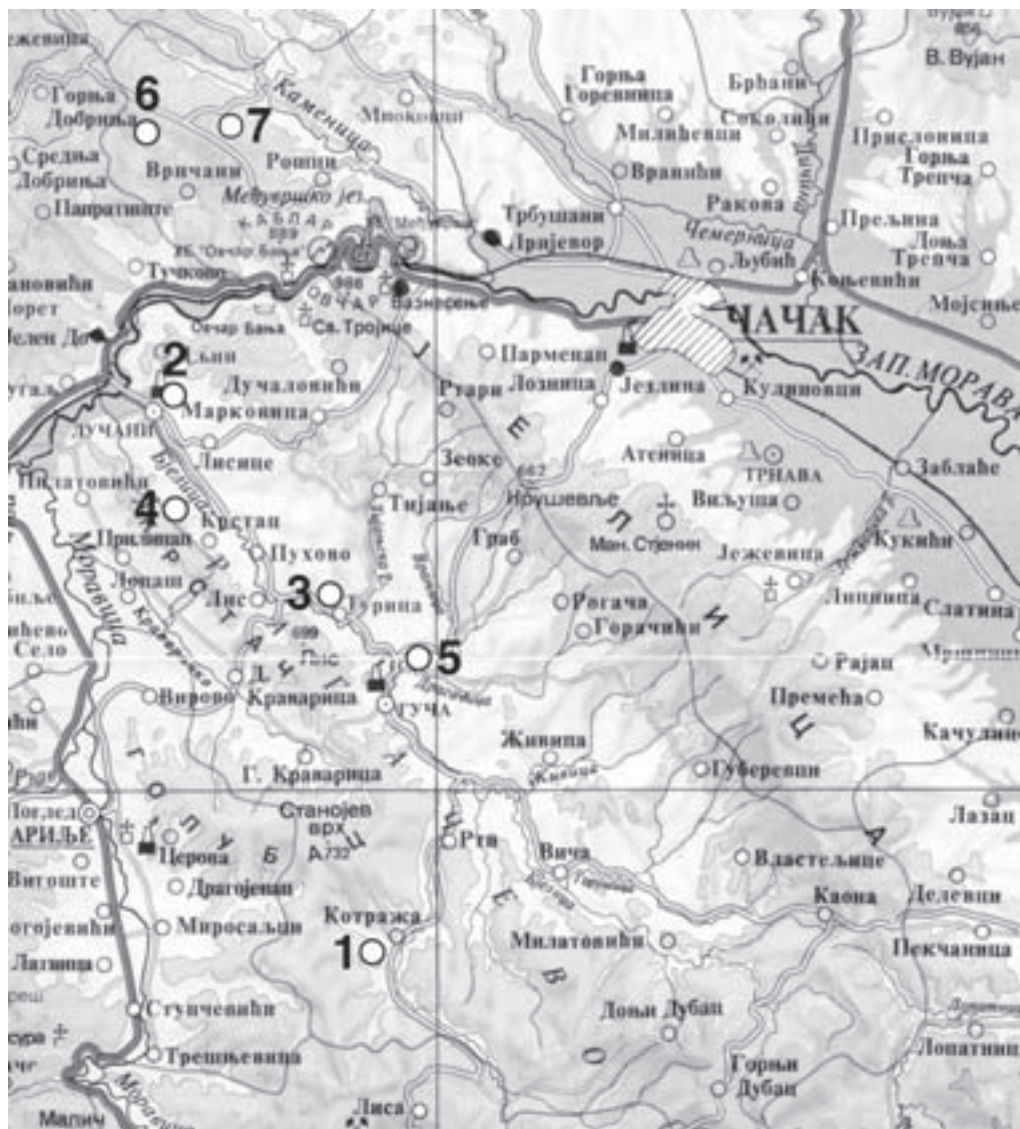
2.TYPE 2-Les torques ornements de coupe circulaire aux extrémités n'étant plus martelées et étant recourbées (cat. 7-14). Ils sont orientés à la phase moyenne et aux phases tardives de l'âge moyen du bronze. De ce groupe se détache le torque de coupe pentagonale à la partie centrale, découvert sur l'endroit d'incinération 1 à la localité de Ravnine à Jancici (cat. 15), de manière à ce que cet exemplaire puisse être mis en évidence comme variante I de type II. Cet exemplaire peut être considéré comme phénomène un peu plus tardif dans le cadre de l'âge moyen du bronze.

3.TYPE III-Les torques en fil de cuivre aux extrémités relevées et enroulées en spirale en forme de disques (cat. 16 et 17) et sont orientés au Br C1-C2.

L'ornementation des torques représente selon toute probabilité une caractéristique locale, inspirée par l'ornementation de bracelets coïncidents. À la différence des bracelets, sur les torques on remarque l'action de combiner des modèles décoratifs exprimée avec beaucoup plus de liberté. L'ornement sur les torques décrits a ses origines du style Hajdúsámson-Apa en Hongrie et en Roumanie. D'après les détails précis d'ornementation et l'apparition de types rares de torques chez nous, il est possible de supposer l'existence de centres métallurgiques justement dans les parties occidentales de la Serbie.

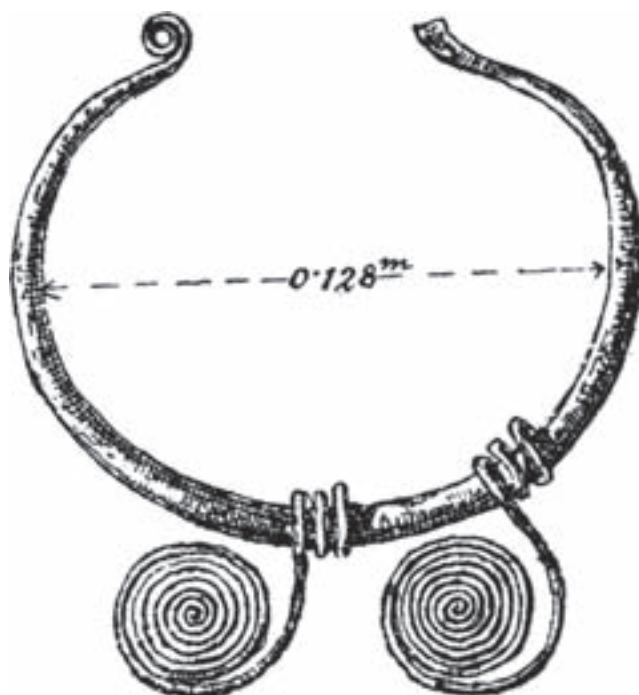
La concentration unique dans les tertres montagnardes des parties (occidentales) de la région de Cacak fait ressortir, selon tout vraisemblance, les différences locales parmi le peuple du territoire vaste pendant l'âge du bronze.

Katarina DMITROVIC, Mr

Т.1 а р њ а а њ а ј а и њ њ а

- 1. Коџража-Маџарско гробље;
- 2. Лучани-Сува Чесма;
- 3. Турица-Ошљевац;
- 4. Крстица-Ивково Брдо
- 5. Гуча-Гројница;
- 6. Јанчићи-Равине;
- 7. Јанчићи-Дубац

Т. II Тий I

1. Коїража-Маџарско іродље (ірема Михаїло Валїровић, 'Бронзане и бакрене сїарине из Срдије', Сїаринар 7, Београд, 1890;

2. Јанчићи-Равнине, из расїурене хумке 4 (орнаментї се не уочава услед најпаложене пайїине)

Т. III

Торквеси на којима није могуће дефинисати орнаментне збој најпаложене пашине:

1. *Крсџац-Ивково Брдо, хумка 3, гр. 1;*

2. *Јанчићи-Дубац, хумка 1, гр. 2 (према: Л. Никићовић, н.г., ЗРHM XXIX, Т. I/2);*

3. *Јанчићи-Дубац, хумка 1, гр. 10 (према: Л. Никићовић, н.г., ЗРHM XXIX, Т. II/6);*

4. *Јанчићи-Дубац, из насипа хумке 2 (према: Л. Никићовић, н.г., ЗРHM XXIX, Т. III/7)*

T. IV Туї II

1. Лучани-Сува Чесма (према: Д. Гарашанин, н.д., Т. VI/7)
2. Турица-Ошљевац (према: А. Никићовић, н.д., ЗРHM XXIV, 32)
3. Крстџац-Ивково Брдо, хумка 6, гр. 3 (према: Л. Nikitović, н.д., и: *Saхранjivanje u bronzano i гвоздено doba*, Т. V/7)
4. Гуча, Гројница (према: А. Никићовић, Р. Васић, н.д., ЗНМ XVIII-1, Т. I/2)

Т. V Тий II

1. Јанчићи-Равнине хумка 1, сјаалишије 2 (џрема: А. Никијовић, Р. Васић, н.д., ЗРHM XXXII, Т.II/4)
2. Јанчићи-Дубац, хумка 3, џр.5 (џрема: А. Никијовић, н.д., ЗРHM XXIX, Т.IV/7)
3. Гуча, Гројница (џрема: А. Никијовић, Р. Васић, н.д., ЗHM XVIII-I, Т.II/2)
4. Гуча, Гројница (џрема: А. Никијовић, Р. Васић, н.д., ЗHM XVIII-I, Т.II/3);

Варијанта I тийа II

5. Јанчићи-Равнине хумка 1, сјаалишије 1 (џрема: А. Никијовић, Р. Васић, н.д., ЗРHM XXXII, Т.I/1)

T. VI Tий III

1. Јанчићи-Дубац, хумка 1, гр. 3 (према: А. Никићовић, н.д., ЗРHM XXIX, T.I/7)

2. Јанчићи-Дубац, хумка 1, гр. 9 према: А. Никићовић, н.д., ЗРHM XXIX, T.II/1)

3. Јанчићи-Дубац, хумка 1, гр. 9

Др Вујадин
ИВАНИШЕВИЋ
археолог
Археолошки институт САНУ,
Београд

Марина
КОТАРАЦ
археолог
Народни музеј Чачак

УДК: 904:737.1.033.2(497.11)*12*
069.51:737.1(497.11)(083.822)

Остава византијских трахеја из Заблаћа код Чачка

Апстракт: *раду је обрађено 125 византијских трахеја који чине део оставе пронађене у Заблаћу код Чачка. Други део оставе, од 268 новчића налази се у Народном музеју у Београду. остаци из Заблаћа налазимо ковање царева Манојла I Комнина, Андроника I Комнина, Исака II, Анђела I, Алексија III Анђела као и десјотиа Теодора I Ласкариса. рисуну су и бујарске и латинске имитације из константинопољске и солунске ковнице штићу и из неодређене ковнице, штићови D, E и G.*

Кључне речи: *Византија, Комнини, новац, остава, Чачак*

У Народном музеју у Чачку чува се остава византијских трахеја пронађена у Заблаћу код Чачка приликом постављања бандере за електричне инсталације на месту званом Башчине (сада заједно имање у Заблаћу). Пронађена је на дубини од око 0,60 м, заједно са комадима метала, највероватније посуде у којој је остава била похрањена. Народни музеј у Чачку откупио је 125 новчића од Кузмана Котуровића из Заблаћа 28. октобра 1969. године за 25.000 динара.¹

Деценију раније (1959. године) Народни музеј у Београду откупио је из истог места 268 византијских трахеја који су забележени у Опшем инвентару под бројем 466.² Овај налаз делимично је објавила Добрила Гај-Поповић у раду посвећеном оставама византијских скифата од бакра у актима IX Међународног нумизматичког конгреса у Берну. Она у свом чланку помиње 268 новчића-115 комада припада ковањима Манојла I Комнина, I Андроника I Комнину, 62 Исаку II Анђелу, 88 Алексију III Анђелу и 2 трахеја Теодору I Ласкарису.³ Налаз су поново објавили В. Радић, П. Пападопулу и В. Иванишевића у прегледу „Остава византијског новца 12. и 13. века Народног музеја у Београду”.⁴ У налазу је приликом ревизије било 272 трахеја чији садржај дајемо у табели 1.

Сасвим је извесно да се ради о једном те истом налазу, с том разликом што је мањи и „сиромашнији” део оставе продат Народном музеју у Чачку деценију након што је први део откупио Народни музеј у Београду. Могуће је да је у међувремену

¹ Захваљујемо Радивоју Бојовићу, музејском саветнику Народног музеја у Чачку, на уступљеном материјалу.

² Referat br. 981/1 od 1. 7. 1959. godine.

³ D. Gaj-Popović, „Les trésors de monnaies concaves byzantin en cuivre de la collection du Musée National de Beograd”, *Actes du 9ème congrès international de numismatique*, Berne, septembre 1979, 872.

⁴ V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, „The 12th and 13th Century Hoards of Byzantine Coins from the National Museum in Belgrade”, *Numizmati ar* 26-27, 2008, 319-354.

Табела 1: Остата из Заблаћа (Народни музеј у Београду)

Опдељење	Ном.	Ков.	Емисија	Референца	Ком.	Ср. теж.
Манојло I Комнин	БАТ*	Кон	IV ковање вар. А(b)	DOC** 13b	1	2,56 g
	БАТ	Кон	IV ковање вар. В(a)	DOC 13d	1	5,63 g
	БАТ	Кон	IV ковање вар. С(a)	DOC 13f	1	4,26 g
Андроник I Комнин	БАТ	Кон	Вар. В	DOC 3b	1	3,33 g
Исак II Анђео	БАТ	Кон	Вар. В(b)	DOC 3d	3	2,82 g
	БАТ	Кон	Вар. С(a)	DOC 3e	1	2,28 g
	БАТ	Кон	Вар. D(a)	DOC 3g	3	2,79 g
	БАТ	Кон	Вар. D(b)	DOC 3h	1	2,51 g
Алексије III Анђео	БАТ	Кон	Вар. А-D	DOC 3	2	2,98 g
	БАТ	Кон	Вар. А(ii)	DOC 3b	4	2,52 g
	БАТ	Кон	Вар. В(b)	DOC 3e	2	2,77 g
	БАТ	Кон	Вар. А-D	DOC 3	3	2,79 g
Бугарска имитација	БАТ	Неод.	Тип А	DOC 1	75	2,65 g
	БАТ	Неод.	Тип В	DOC 2	46	2,80 g
	БАТ	Неод.	Тип С	DOC 3	76	2,89 g
Латинска имитација	БАТ	Кон	Тип А велика плочица	DOC 1	7	2,59 g
	БАТ	Солун	Тип А	DOC 24	3	2,67 g
	БАТ	Неод.	Тип А мала плочица	DOC 30	33	1,82 g
	БАТ	Неод.	Тип D мала плочица	DOC 33	2	2,38 g
	БАТ	Неод.	Тип E мала плочица	DOC 34	2	1,65 g
	БАТ	Неод.	Тип G мала плочица	DOC 36	1	2,25 g
Теодор I Ласкарис	БАТ	Никеја	Тип А (вар. а-с)	DOC 5	1	1,89 g
	БАТ	Никеја	Тип В	DOC 6	1	2,91 g
Неодређено ковање	БАТ	Неод.	Неодређен	DOC-	2	1,80 g
Укупно:					272	

* БАТ Билон аспрон трахеј

** DOC M. Henny, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Alexius I to Michael VIII, 1081-1261*, Vol. 4.1-2, Washington D.C. 1999.

део налаза отуђен и да су вреднији примерци продати, док је преостали новац понуђен Народном музеју у Чачку. Овоме у прилог ишла би и чињеница да налаз чине уобичајене врсте попут Бугарских имитација типа А (57 примерака), В (15) и С (45) и Латинских имитација типа А велики модул (5 примерака) и мали модул (2). Овом делу налаза припада и један неодређени трахеј (табела 2).

Део остата који се чува у Чачку знатно се разликује од главнице налаза која се налази у Београду у коме налазимо ковања Манојла I Комнина, Андроника I Комнина, Исака II Анђела и Алексија III Анђела, као и деспота Теодора I Ласкариса. Овоме треба додати и присуство Латинских имитација из Солунске ковнице (тип А) и из неодређене ковнице (типови D, E и G). Ови последњи примерци, као и ковања Теодора I Ласкариса, датују сакривање остата у прве три деценије 13. века. Очувани део остата из Народног музеја у Чачку је по својој структури сличан осталом делу налаза који је похрањен у Народном музеју у Београду са доминацијом Бугарских имитација и Латинских имитација (графикон 1).

Табела 2: Остата из Заблаћа (Народни музеј у Чачку)

Опредељење	Ном.	Ков.	Емисија	Референца	Ком.	Ср. теж.
Бугарска имитација	БАТ	Неод.	Тип А	DOC 1	57	2,71 g
	БАТ	Неод.	Тип В	DOC 2	15	2,54 g
	БАТ	Неод.	Тип С	DOC 3	45	2,72 g
Латинска имитација	БАТ	Кон	Тип А велика плочица	DOC 1	5	3,75 g
	БАТ	Неод.	Тип А мала плочица	DOC 30	2	1,44 g
Неодређено ковање	БАТ	Неод.	Неодређен	DOC-	1	2,60 g
Укупно:					125	

Овом хоризонту похрањивања припада велики број остата византијског бакарног новца које су налажене на простору целе Србије од Бачке (остата из Ђурђева),⁵ Баната (налаз из Ковина),⁶ Срема (остата из Чортановаца)⁷ и Подунавља (налази из Пожаревца I и II),⁸ до Радинца, Милошевца,⁹ Табановца,¹⁰ Осанице,¹¹ Шетоње,¹² Азање,¹³ Свилајнца,¹⁴ Грабовца,¹⁵ Бродице,¹⁶ Заграђа,¹⁷ Боњинца и Поповице.¹⁸ Вредне помена су и оставе похрањене дуж Моравског пута из Дражимировца,¹⁹ Мириловца,²⁰ Мале Сугудине,²¹ Добрича,²² Врања и Кончула.²³ За нас је посебно важна остата пронађена у долини Ибра између Краљева и Рашке, која је бројала 2089 примерака

⁵ D. Nedvidek, Deo ostave vizantijskog novca iz Đurđeva, *Rad Vojvođanskih muzeja* 35, 1993, 87-94.

⁶ V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, *н. г.*, 332-333.

⁷ D. Nedvidek, Ostava vizantijskog čankastog novca iz okoline Čortanovaca, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 18, 2002, 231-242.

⁸ V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, *н. г.*, 327, 333-334.

⁹ Lj. Čarnojević-Mandić, *Nalazi vizantijskih skifata s kraja XI do prvih decenija XIII veka s teritorije SR Srbije i Sr Makedonije*, Beograd, 1983. (neobjavljena magistarska teza)

¹⁰ V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, *н. д.*, 344; V. Ivanišević, „Vizantijski novac (1092-1261) iz zbirke Narodnog muzeja u Požarevcu”, *Numizmati ar* 14, 1991, 71, Ostava D.

¹¹ V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, *н. г.*, 341-342; V. Ivanišević, *н. д.*, 70-71, Ostava C.

¹² V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, *н. г.*, 343.

¹³ V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, *н. г.*, 337.

¹⁴ Zavičajni muzej Jagodina.

¹⁵ V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, *н. г.*, 328-329.

¹⁶ V. Ivanišević, *н. д.*, 70, Ostava B.

¹⁷ N. Crnobrnja, „The Hoard of Byzantine Bronze Scyphates from Zagrade near Zaječar”, *Starinar* XLII, 1991 (1993), 161-163.

¹⁸ Lj. Čarnojević-Mandić, *н. г.*, 1, 8.

¹⁹ Zavičajni muzej Jagodina.

²⁰ S. Krstić, „Ostava vizantijskih skifata iz Mirilovca kod Paraćina”, *Numizmati ar* 21, 1998, 117-125.

²¹ D. Rašković, „Pojedinačni nalazi rimskog i vizantijskog novca Narodnog muzeja Kruševac”, *Numizmati ar* 21, 1998, 83-84.

²² Narodni muzej Leskovac; Lj. Čarnojević-Mandić, *н. г.*, 1.

²³ V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, *н. г.*, 331.

новца.²⁴ Поменути налаз је истог састава као и остава из Заблаћа и обе су вероватно похрањене истим поводом.

Графикон 1: Процентуални однос емисија у остави из Заблаћа у Народном музеју у Београду и Народном музеју у Чачку

Каталог

Новац је опредељен према: M. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Alexius I to Michael VIII, 1081-1261*, Vol. 4.1-2, Washington D.C. 1999.

* За сваки примерак дата је тежина у грамама и промер у милиметрима.

Бугарска имитација тип А (с.1195-с.1200)

Неодређена ковница-Билон трахеј

Ав. _IC-_XC Христ са нимбом седи на престолу (спреда), носи тунику и химатион, а левом руком држи Јеванђеље. У пољу * - *

²⁴ V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, *н. г.*, 340-341.

Рв. [...]М-[...] Цар и Богородица са нимбом која крунише, стоје спреда; цар носи круну и лорос, а Богородица тунику и мафорион; цар десном руком држи скиптар са ладарумом, а левом глоб са крстом.

DOC 1: с.1195-с.1200.

1. 2,80 g; 24 mm	20. 2,22 g; 25 mm	39. 3,64 g; 25 mm
2. 3,24 g; 23 mm	21. 2,96 g; 23 mm	40. 2,98 g; 24 mm
3. 3,32 g; 28 mm	22. 3,24 g; 25 mm	41. 2,38 g; 26 mm
4. 2,28 g; 26 mm	23. 2,51 g; 2,5 mm	42. 2,86 g; 24 mm
5. 3,16 g; 26 mm	24. 3,92 g; 24 mm	43. 2,10 g; 23 mm
6. 2,10 g; 22 mm	25. 2,66 g; 26 mm	44. 3,92 g; 24 mm
7. 1,82 g; 25 mm	26. 1,86 g; 25 mm	45. 2,78 g; 30 mm
8. 3,04 g; 26 mm	27. 2,68 g; 27 mm	46. 3,26 g; 27 mm
9. 2,70 g; 24 mm	28. 2,70 g; 25 mm	47. 2,36 g; 29 mm
10. 1,82 g; 26 mm	29. 2,10 g; 26 mm	48. 2,26 g; 25 mm
11. 2,62 g; 25 mm	30. 2,78 g; 25 mm	49. 3,48 g; 28 mm
12. 2,72 g; 24 mm	31. 2,10 g; 26 mm	50. 3,04 g; 26 mm
13. 2,86 g; 26 mm	32. 3,29 g; 26 mm	51. 1,96 g; 22 mm
14. 2,06 g; 25 mm	33. 2,22 g; 25 mm	52. 1,74 g; 27 mm
15. 2,86 g; 25 mm	34. 3,26 g; 27 mm	53. 2,92 g; 25 mm
16. 2,66 g; 26 mm	35. 3,42 g; 26 mm	54. 1,82 g; 23 mm
17. 2,32 g; 25 mm	36. 2,72 g; 23 mm	55. 1,88 g; 21 mm
18. 3,52 g; 26 mm	37. 3,06 g; 25 mm	56. 3,24 g; 26 mm
19. 1,88 g; 24 mm	38. 3,22 g; 30 mm	57. 3,04 g; 23 mm

Бугарска имитација тип В (с.1200-с.1202)

Неодређена ковница-Билон трахеј

Ав. [MP-ΘV] Богородица са нимбом (спреда) седи на престолу са високим наслоном, носи тунику и мафорион и држи медаљон са ликом Христа на грудима.

Рв. [...]ПΛ[...] Цар стоји спреда, носи круну и лорос, десном руком држи скиптар са крстом, а левом акакију. Изнад је *manus Dei*.

DOC 2: с.1200-с.1202.

58. 2,10 g; 22 mm	63. 2,46 g; 23 mm	68. 2,60 g; 25 mm
59. 2,91 g; 24 mm	64. 2,94 g; 25 mm	69. 2,80 g; 24 mm
60. 2,54 g; 22 mm	65. 2,08 g; 22 mm	70. 2,48 g; 24 mm
61. 1,96 g; 27 mm	66. 2,84 g; 24 mm	71. 2,08 g; 25 mm
62. 2,36 g; 23 mm	67. 2,30 g; 23 mm	72. 3,66 g; 25 mm

Бугарска имитација тип С (с.1202-с.1215)

Неодређена ковница-Билон трахеј

Ав. [ΚΕΡΟ-ΗΘΕΙ]ΙC-ΧC Попрсеје Христа са нимбом (спреда) који носи тунику и химатион, а левом руком држи свитак.

Рв. [...] Цар (лево) и Св. Константин (десно) стоје спреда и носе круну и лорос; једном руком држе глоб са крстом, а другом скиптар са лабарумом.

ДОС 3: с.1202-с.1215.

73. 3,50 g; 25 mm	88. 1,64 g; 26 mm	103. 2,68 g; 26 mm
74. 2,56 g; 25 mm	89. 3,10 g; 26 mm	104. 3,18 g; 27 mm
75. 1,94 g; 22 mm	90. 2,99 g; 25 mm	105. 3,59 g; 27 mm
76. 2,88 g; 28 mm	91. 2,44 g; 26 mm	106. 3,30 g; 25 mm
77. 2,64 g; 23 mm	92. 2,38 g; 22 mm	107. 3,41 g; 24 mm
78. 3,06 g; 24 mm	93. 3,14 g; 25 mm	108. 2,06 g; 24 mm
79. 2,66 g; 24 mm	94. 2,60 g; 24 mm	109. 1,98 g; 26 mm
80. 3,40 g; 24 mm	95. 3,40 g; 27 mm	110. 3,28 g; 25 mm
81. 3,32 g; 25 mm	96. 3,16 g; 29 mm	111. 2,18 g; 23 mm
82. 1,92 g; 21 mm	97. 2,56 g; 26 mm	112. 2,24 g; 24 mm
83. 2,40 g; 25 mm	98. 2,26 g; 22 mm	113. 2,42 g; 26 mm
84. 2,14 g; 27 mm	99. 3,44 g; 28 mm	114. 3,62 g; 23 mm
85. 2,73 g; 22 mm	100. 2,74 g; 25 mm	115. 2,44 g; 26 mm
86. 2,48 g; 24 mm	101. 2,36 g; 24 mm	116. 3,78 g; 27 mm
87. 1,60 g; 21 mm	102. 1,96 g; 22 mm	117. 3,02 g; 26 mm

Латинска имитација, мали модул тип А (1204-?)

Неодређена ковница-Билон трахеј

Ав. Богородице са нимбом седи на престољу (спреда) са високим наслоним, носи тунику и мафорион и држи медаљон са ликом Христа на грудима.

Рв. [...] Цар стоји спреда, носи круну и хламиду, десном руком држи лабарум, а левом акакију.

ДОС 1: 1204-1261

118. 3,78 g; 25 mm
119. 4,18 g; 25 mm
120. 3,60 g; 24 mm
121. 3,44 g; 28 mm
122. 2,46 g; 29 mm

Латинска имитација, мали модул тип А (1204-?)

Неодређена ковница-Билон трахеј

Ав. Богородице са нимбом која седи на престолу са високим наслоном (спреда), носи тунику и мафорион и држи медаљон са ликом Христа на грудима.

Рв. [...] Цар стоји спреда, носи круну и хламиду, десном руком држи ладарум, а левом акакију.

ДОС 30: 1204-?

123. 1,66 г; 20 мм

124. 1,22 г; 24 мм

Неодређен

Неодређена ковница-Билон трахеј

Ав. излизан

Рв. излизан

125. 2,60 г; 26 мм

**The hoard of byzantine trachea from Zablace, near
Čačak**

The authors publish a part of the hoard found in Zablaće near Čačak purchased by the Museum in Čačak in 1969. The hoard, 125 trachea, consists of Bulgarian imitations, type A, B and C and Latin imitations, type A-large and small module (Table 2).

The first part of the hoard, 272 coins, was acquired by the National museum in Belgrade in 1959. It was published by Dobrila Gaj-Popović in 1979 (see note 2) and revised by V. Radić, P. Papadopoulou and V. Ivanišević in 2008 (see note 3). The part preserved in Belgrade is better preserved and consists, apart the already mentioned issues, the trachea of Manuel I Comnenus, Andronicus I Comnenus, Isaac II Angelus, Alexius III Angelus, Latin Imitative-large module, Thessalonica mint type A, and small module, unknown mint, types D, E and G, and the coins of Theodore I Lascaris (Table 1).

The hoard from Zablaće was deposited in the first three decades of the XIII century. Numerous hoards were registered in a broad area from Bačka in the north, across the Danube Basin to the interior along the Morava valley. We note a significant hoard of 2089 trachea in the valley of the Ibar, unearthed between Kraljevo and Raška with the same structure as the Zablaće hoard.

Vujadin IVANIŠEVIĆ, PhD
Marina KOTARAC

Le trésor de trachea de Zablacé, Cacak

Les auteurs publient une partie du trésor trouvé à Zablacé près de Čačak et acheté par le Musée de Čačak en 1969. Le trésor, 125 trachea, est composé d'imitations dite bulgare, type A, B et C et d'imitations latine, type A - grand et petit module (tableau 2).

La première partie du trésor, 272 pièces, a été acquise par le Musée national de Belgrade en 1959. Il a été publié par Dobrila Gaj-Popović en 1979 (voir note 2) et révisé par V. Radić, P. Papadopoulou et V. Ivanišević en 2008 (voir note 3). La partie conservée à Belgrade est mieux préservée et comprend, outre les émissions déjà mentionnées, les trachea de Manuel Ier Comnène, Andronic Ier Comnène, Isaac II Ange, Alexis III Ange, imitations latine - grand et petit module, émissions d'atelier de Thessalonique type A, d'atelier inconnu types D, E et G, et les trachea de Théodore Lascaris (tableau 1).

Le trésor de Zablacé a été déposé au cours des trois premières décennies du XIIIe siècle. De nombreux trésors ont été enregistrés dans une large zone de Bačka dans le nord, dans le bassin du Danube, à l'intérieur le long de la vallée de la Morava. Nous notons un trésor considérable de 2089 trachea dans la vallée de l'Ibar, mis au jour entre Kraljevo et Raška de même composition que le trésor Zablacé.

Vujadin IVANIŠEVIĆ, Dr
Marina KOTARAC

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

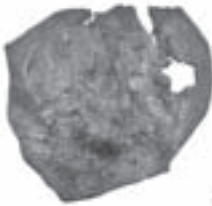
28

29

30

31

32

33

34

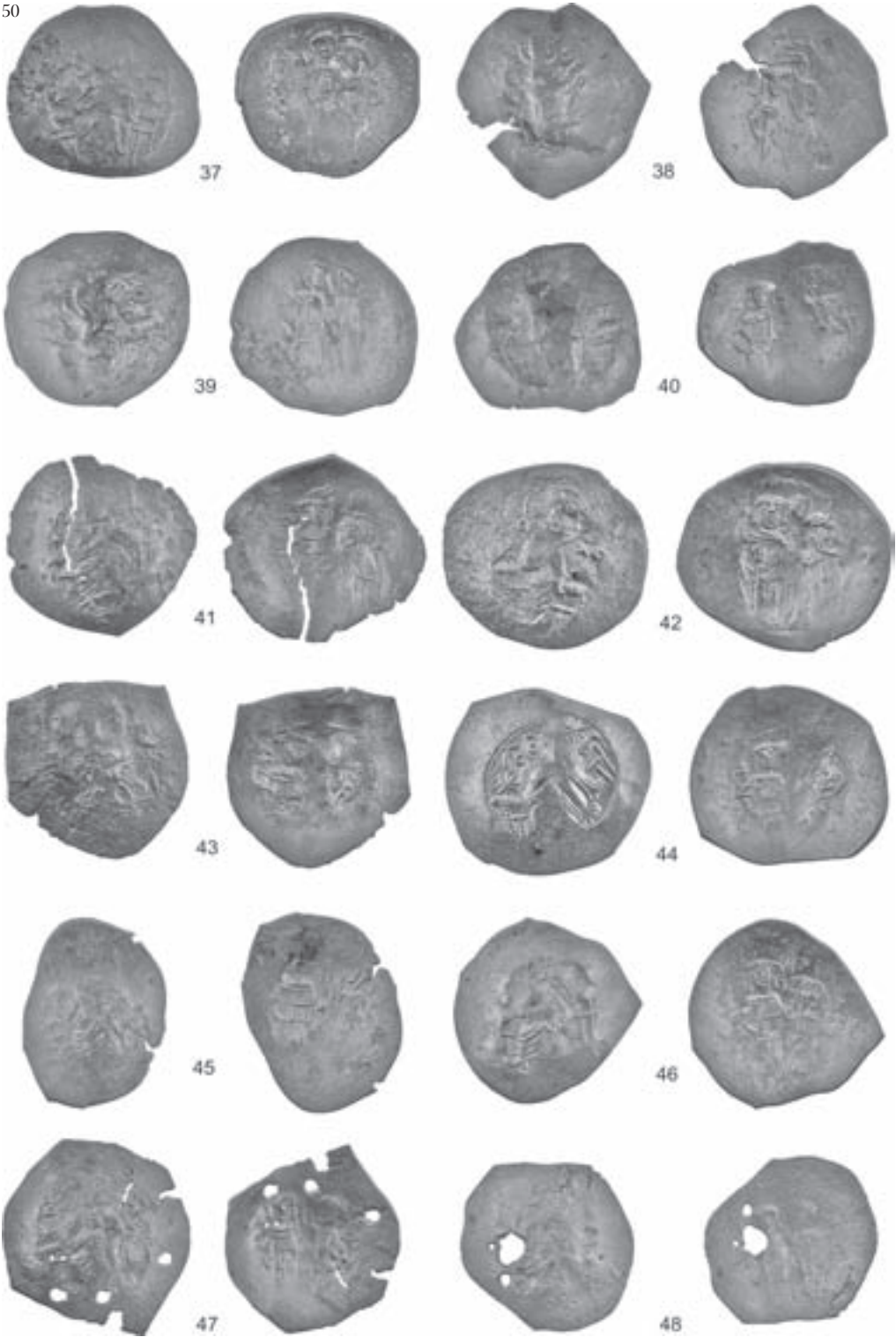

35

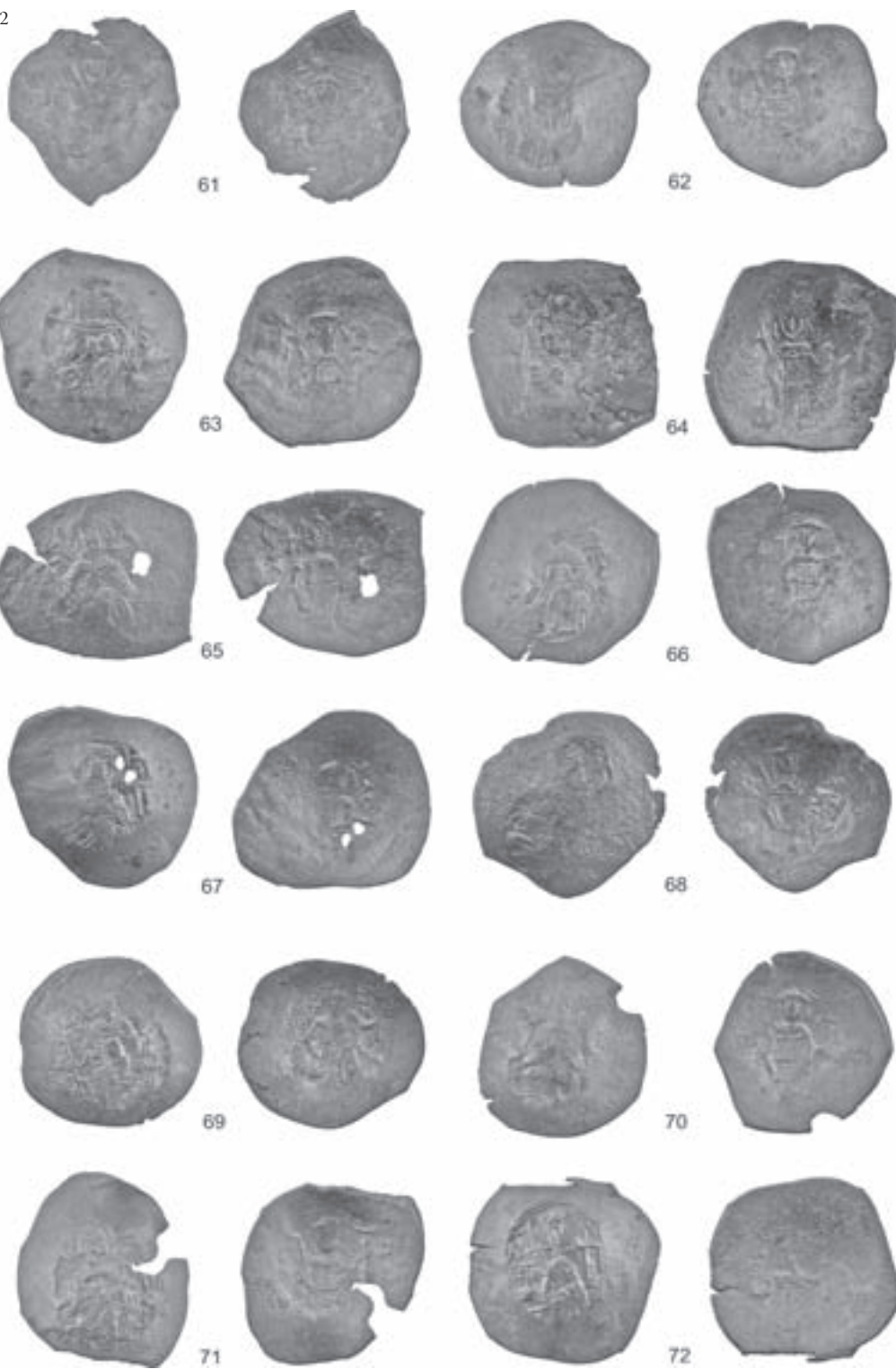

36

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

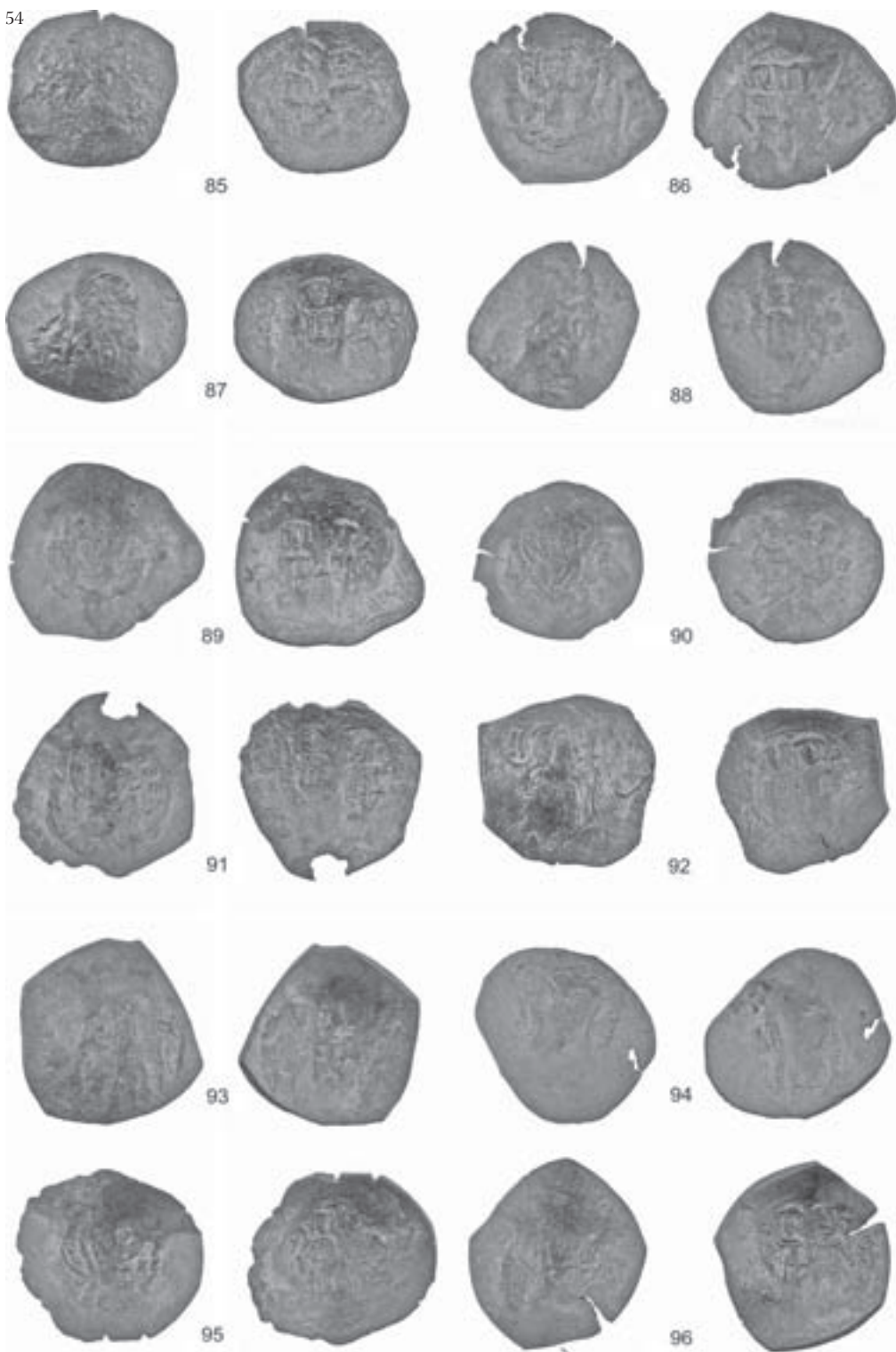

83

84

97

98

99

100

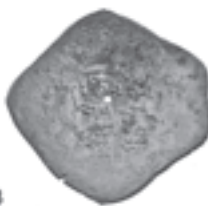
101

102

103

104

105

106

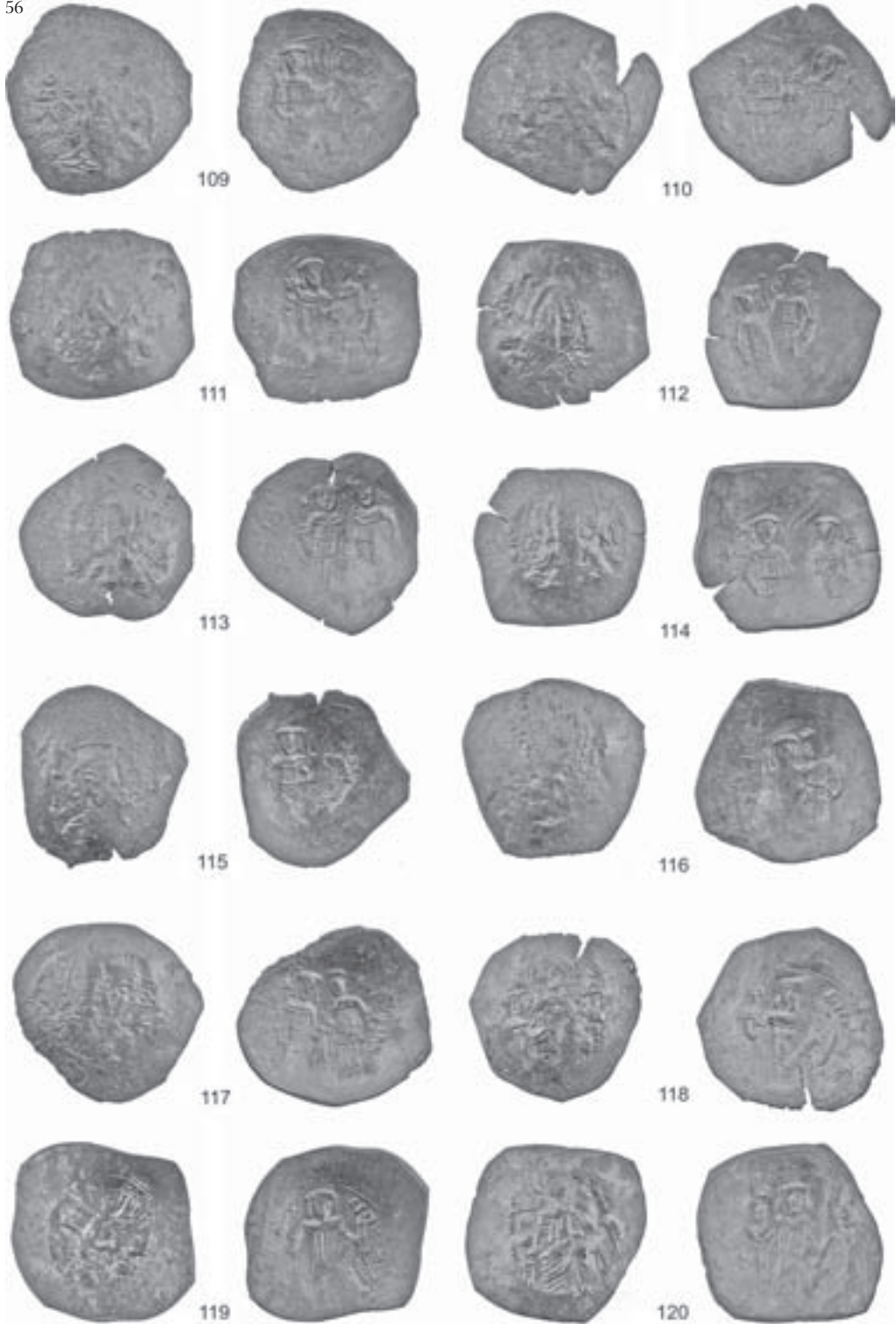
107

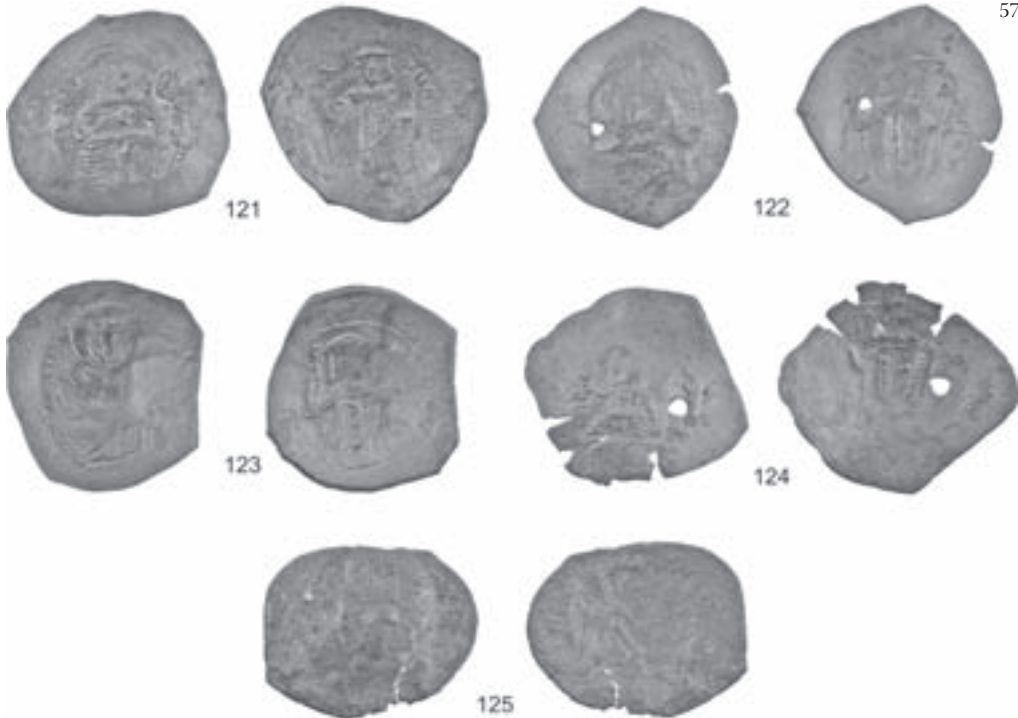

108

Др Михаило
МИЛИНКОВИЋ
археолог
Филозофски факултет, Београд

УДК: 902.2(497.11)"2009/2011"
904(497.11)"05/06"

Археолошка истраживања Градине на Јелици 2010. и 2011, са кратким освртом на кампање до 2009. године*

Апстракт: Археолошка ископавања Градине на Јелици ојачала су 1984. године и са њекидима трају до данас. Откривена су три основна хоризонти коришћења: праисторијски, рановизантијски и раносредовековни. Као најзначајнији током досадашњих ископавања може се сматрати рановизантијски хоризонт, са остацима новооснованог града. Овом раду дијелимо речи о ископавањима до 2009. са прелиминарним извештајем о радовима у 2010. и 2011. години, који су били посвећени наставку ископавања у унутар Гореграда, Северној подгради и Базилике 'D'. Оменути су неокрепни и крепни археолошки налази.

Кључне речи: Србија, Јелица, рановизантијски период, рани средњи век, град

Градина на Јелици спада међу прва налазишта у Србији која су побудила интересовање истраживача старина. Сретен Протић, писар Среза драгачевачког, сачинио је 1843. године препис једног римског натписа са Градине посвећеног Дијани. Пионир српске археологије, др Јанко Шафарик, обишао је њене остатке 1865, о чему је сачинио мањи извештај (сл. 1)¹. Градина на Јелици представља једно од најзначајнијих рановизантијских и раносредновековних налазишта у Србији и њеном окружењу.

Овим прилогом се наставља раније започето објављивање прелиминарних извештаја са ископавања Градине на Јелици на страницама Зборника Народног музеја у Чачку.² С обзиром да су извештаји о кампањама 1984-1994. објављени у овом часопису, као и то да је 2010. године издата монографија посвећена најважнијим резултатима археолошког истраживања рановизантијског и раносредновековног

* Овај рад је настао у оквиру пројекта „Друштво, духовна и материјална култура и комуникације у праисторији и раној историји Балкана“, ев. бр. 177012, финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Србије.

¹ М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средње вековно насеље*, Београд, 2010, 14; Исти, „Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почеци археологије у Србији“, *Гласник СЈД* 2, Београд, 1985, 77-80.

² М. Милинковић, „Градина на Јелици“, *ЗРПМ* XVI, Чачак 1986, 47-58; Исти, „Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1987. и 1988. години“, *ЗРПМ* XVIII, Чачак 1989, 61-78; Исти, „Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1989. и 1994. години“, *ЗРПМ* XXIV, Чачак 1994, 49-58. Извештај за 2005. објављен је у часопису *Археолошки преглед* 2/3 (2004/5), Београд, 2008, 74-77, за 2006. (у истом часопису, бр. 4 (2006), Београд, 2008, 132-137), док је Извештај о резултатима археолошког ископавања Градине на Јелици у 2007. години (*Археолошки преглед* 5, 2007), предат у штампу.

хоризонта Градине,³ овом приликом пажња ће бити усмерена на ископавања и налазе из 2010. и 2011, са краћим уводним освртом на ток истраживања до 2009. године.

Првих неколико кампања ископавања (у почетку само сондажног карактера) дало је основне податке о вишеслојном налазишту (1984-1989). Установљено је да се на локалитету налазе остаци већег утврђеног комплекса из 6. и почетка 7. века, са функцијом централног места у региону или града и то на доминантној позицији (сл. 2, 3), са сразмерно добро очуваном грађевинском супстанцом, осим на одређеним, обично лакше приступачним местима, на којима је долазило до неконтролисаног вађења камена најчешће ради насипања локалних путева. У првој фази истраживања откривени су остаци четири цркве, од којих је једна имала крстионицу и делом очуван живопис на зидовима. Сагледана је основна хронолошка припадност пронађених предмета, од праисторијског до средњовековног периода, са извесним накнадним корекцијама и допунама, услед прилива и обраде нових налаза. Уочено је да мањи део археолошких и антрополошких налаза упућује на везе са германским срединама, на начин који је до данас остао јединствен у Србији и околним регионима. Прва фаза истраживања прекинута је 1989. године одустановом финансирања, након открића Базилике „С” са крстионицом, остацима архитектонске пластике и живописа из 6. века. Ископавања су настављена тек 1994. године на месту на коме су била одустановљена на простору Базилике „С” која је као грађевина тада откривена у целисти, са нешто мало околног простора.⁴ Током 1995. године радови су били усмерени на постављање већег броја мањих топографско-стратиграфских сонди у циљу бољег сагледавања пространог налазишта (око 20 хектара), укључујући и трасе градских бедема. Тиме је знатно допуњен ситуациони план комплекса. Важно је било ново сондирање на месту на коме је 1985. године откривена засведена гробница испод малтерног пода већих димензија (југозападно од врха Градине), где је, по речима сведока, пре Другог светског рата случајно пронађен средњи реликвијар (сада у Земаљском музеју у Сарајеву, сл. 4). Додатно истраживање потврдило је претпоставку да се ради о остацима још једне цркве, сада означене као Базилика „D”. Године 1995. откривени су, поред осталог, делови њеног олтарског простора. Након допуне плана града, наредне године пажња је усмерена ка унутрашњости брањеног ареала, чиме се следио уравнотежен приступ у истраживачком поступку који ниједном посебном аспекту налазишта не даје предност, већ подједнако уважава како насеобинске, тако и гробне налазе односно цркве: елементе фортификације (бедеме, куле и капије, контрафоре) и зграде световне намене (резиденције, стамбене зграде, радионице и др.) са једне и цркве и гробове са друге стране. Током наредних кампања (1996. и 1997) настављени су радови на Објекту I-IV унутар Горњег града, започети као пробни још 1985. године. Изведени су и на суседним Објектима (зградама) II и III,

³ М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд, 2010.

⁴ До наставка радова 1994. године дошло је захваљујући разумевању и подршци Радомира Станића, тадашњег директора Завода за заштиту споменика културе Србије.

као и на тада откривеној Базилици „Е”, подигнутој на самом врху Градине (кота 846). Током ових кампања установљено је постојање грађевина „резиденцијалне намене”, опремљених канализацијом и украшених архитектонском пластиком (међу којом су посебну пажњу привукли римски фигурални капители, уграђени као сполије у зграду подигнуту у 6. веку (Објекат I-IV, сл. 5), уз већи број покретних налаза од којих је, као и у претходној фази истраживања, мањи део (овај пут из насеобинских слојева) био израђен на начин уобичајен за средине насељене германским племенима. Након ових кампања поново је обустављено финансирање истраживања Градине.⁵ Године 1997. и 1998. спроведене су и једине две кампање архитектонских конзерваторских радова, под руководством дипл. инг. арх. Светлане Вукадиновић (Завод за заштиту споменика културе Србије). Ти су радови остали недовршени. На Градини су конзервацији подвргнути једино Објекат II и делимично Базилика „Е” на врху Градине, унутар Горњег града (сл. 2). Обустава конзерваторских радова негативно је утицала на стање налазишта, јер је ускратила могућност презентације откривених споменика, на локацији која поседује услове за археолошки парк, који спадају међу најбоље у Србији и која обједињује споменичку баштину са очуваном природом у брдско-планинском крајолику, у близини магистралних путева (сл. 3).⁶

До наставака истраживања дошло је 2000. године, делом захваљујући Општини Лучани (на чијој се територији Градина налази), а делом мањем броју донатора. Истраживања су трајала до 2002, када су наново била прекинута. У периоду 2000-2002. године финансирање радова било је веома слабо, што се неповољно одразило на њихов обим и услове за рад археолошке екипе. Услед тога се приступило мањим, углавном сондажним испитивањима, посвећеним пре свега траси бедема, али и унутрашњости Горњег града. Поред тога, отпочета су делимична ископавања још једне грађевине у Горњем граду, констатоване ранијом топографском сондом: Објекта V. И овакви истраживачки радови, скромни по обиму, морали су бити прекинати 2002. године услед прекида финансирања.⁷

Наставак истраживања уследио је 2005. године, овог пута уз подршку Министарства културе Србије, која у променљивом обиму траје до данас. Настављена су ископавања унутар Горњег града (сонде 3/08, 1/10, Објекат V, Објекат VIII), као и Базилике „D”, али и Објекта VI, до сада највеће зграде световне намене откривене на Градини, прислоњене уз спољну страну бедема Горњег града унутар Северног подграђа (сл. 6). Одговарајућим сондама и површинским праћењем откривени су

⁵ Налази су конзервирани и чувају се у Народном музеју у Чачку. Мањи део је изложен у сталној поставци.

⁶ М. Милинковић, „Градина на Јелици-споменик од јавног интереса?”, *Гласник ДКС* 35, 2011, 14-19.

⁷ Од 1984. до 2001. године истраживања Градине водио је Археолошки институт из Београда, а од 2001. пројекат прелази на Филозофски факултет у Београду. Истраживањима од почетка руководи потписник ових редова. Учество локалних заједница (Чачак, Лучани) у финансирању истраживања Градине било је врло скромно, а у последњој деценији га уопште није ни било.

знатни делови трасе бедема Јужног подграђа (2006) и Горњег града (2009), чиме је битно допуњен план некадашњег комплекса.⁸

* * *

Године 2010. ископавања су спроведена на три локације: у Горњем граду унутар Објекта VIII и тридесетак метара југоисточно од њега, у оквиру сонде 1/10, као и на западној падини, у нартексу Базилике „D”. Током 2011. године настављено је са истраживањем Објекта VIII, у мањој мери и Објекта VI у Северном подграђу. Поред тога, сонда 3/08 на северној падини Горњег града, проширена је ради сагледавања остатака грађевине, чији је један угао откривен 2008. године. Како су истим пробним ископом констатовани остаци млађег бедема, делом је испитана и његова траса. Осим тога, постављена је топографска сонда 1/11 унутар Северног подграђа, југоисточно од Базилике „С” (сл. 2).⁹

Горњи град-Објекат VIII

Остаци Објекта VIII откривени су унутар сонде 10/95 (1995), у склопу кампање посвећене топографском испитивању налазишта. Године 2008. отпочето је шире ископавање ове грађевине, током којег су истражени њени северни и западни делови, уз делимично површинско праћење зидова. Тада је установљено постојање најмање две просторије унутар објекта („а” у североисточном и „b” у југозападном делу једнаке величине, како се чинило у почетку).¹⁰ Током 2010. године ископавања Објекта VIII

⁸ Опширније о историјату истраживања Градине на Јелици у: М. Милинковић, *Градина на Јелици* (нап. 3), 14-22. У ископавањима од 1984. до 2011. године учешће су узели бројни студенти археологије и дипломирани археолози. Неки од њих су у међувремену стекли виша академска звања, али су и даље ангажовани у истраживању Градине. Један део налаза дат је на обраду и публикавање заинтересованим млађим колегама, што је, поред осталих места, уследило и у Зборнику радова Народног музеја у Чачку. Налази са Градине обрађују се и у оквиру дипломских радова, на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду. Свима који су допринели напретку истраживања, међу њима и члановима екипе који су радили на добровољној основи, желим да изразим своју захвалност. Осим студената археологије и археолога, у истраживању су учествовали и представници других струка: скелетне остатке анализирао је проф. др Ж. Микић (Филозофски факултет у Београду), док је врсту камена одређивао проф. др Данило Бабич (Рударско-геолошки факултет у Београду). Анализе металних налаза урадили су мр Милица Марић-Стојановић (Народни музеј у Београду) и мр Велибор Андрић (Институт за нуклеарне науке у Винчи). Основни ситуациони план израдио је почивши мр Мијат Шашовић из Београда, а допуне врши инж. геодезије Славко Дивљаковић из Чачка.

⁹ Радови 2010. и 2011. године изведени су средствима Министарства културе Србије, уз мањи број приватних донација, а под руководством аутора овог текста. Значајна помоћ добијена је од организације Црвеног Крста у Чачку, као и од ЈП „Водовод и канализација”. У ископавањима је учествовало више студената археологије и дипломираних археолога (међу њима и дипломци и докторанди из области средњовековне археологије), док је архитектонске остатке документовао Ацо Матовић, арх. техничар Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Геодетска мерења извршио је Славко Дивљаковић из Чачка, а истраживања су добровољним радом помогли волонтери из Велике Британије и Сједињених Америчких Држава.

¹⁰ За претходна истраживања Објекта VIII види у: М. Милинковић, *Градина на Јелици*, 86-91 (нап. 3).

су настављена, а у нешто мањем обиму и 2011. године. Том приликом употпуњена су сазнања о распореду и величини просторија унутар ове грађевине: показало се да је „североисточна“ просторија „а“ мања од просторије „б“, као и да се са њене источне-југоисточне стране налазила још једна просторија-просторија „с“ (сл. 7), са за сада непознатим димензијама и обликом. Није сигурно да ли се североисточни зид грађевине продужава до споја са југоисточним-источним зидом просторије „с“, с обзиром да је тај део Објекта остао неистражен, иако таква могућност у овом тренутку не делује превише извесно.

Примећено је да се од јужног угла зграде одваја зид ширине од 0,60m, са испраћеном дужином од 0,50m, након које улази у профил ископа. Кроз просторије „а“ и „с“ пролази попречни контролни профил Објекта VIII, који ће бити уклоњен на крају истраживања. Због тога, али и због других разлога још увек се не може говорити о коначном изгледу архитектуре ове грађевине, као ни о могућем пратећем објекту или ограђеном простору у њеној близини. За сада се може приметити пролаз на североисточном зиду просторије „а“, са најмањом ширином од 1,70m (током кампање 2011. године откривен је само његов североисточни крак), без довратника и прага. Просторија у коју се кроз њега улазило налазила се на нижем делу падине од просторије „б“, а приближни ниво њеног коришћења био је нижи од нивоа коришћења поменуте просторије за око 2,60m, тако да је коришћена као сутерен, односно подрум. У складу са овим су и облици прозора на зиду окренутом падини, са основом у облику трапеза (сужени ка споља, налик стрелницама). Прозори су постављени на око 1,49m, односно 1,19m од претпостављеног нивоа коришћења (ископавања на овом месту још нису завршена) и на међусобном растојању од 0,84m, са ширинама отвора 0,64m, 0,18m и дужином 0,68m, као и 0,74m, 0,26m и дужином од 0,66m, што у оба случаја одговара дебелини зида. На зиду окренутом падини, у суседном Објекту V, налазе се остаци прозора истог типа (подрумски).¹¹ Поређења ради, прозори такве врсте налазе се на зидовима доњег нивоа епископске резиденције у Поречу, у склопу комплекса Еуфразијеве базилике.¹² Приказ овог дела грађевине не би био потпун уколико се не би скренула пажња на чињеницу да је зид према падини био нагнут и делимично растресен, баш као и поменути зид суседног Објекта V (сл. 7). До оваквог стања могло је доћи услед земљотреса или других тектонских поремећаја, за шта постоје индиције и на другим деловима налазишта (бедем Горњег града на делу трасе између Објекта V и Објекта VI, јужни зид Базилике „D“, северозападни угао Базилике „E“).¹³

На североисточном зиду просторије „б“ уочен је праг пролаза између те и просторије „с“, широког 1,90m. Праг се састојао од малтерног премаза и на њему се уочавају трагови урезивања. Наставак ископавања требало би да омогући

¹¹ М. Милинковић, *Градина на Јелици*, 78-79, Сл. 63 и 64. (нап. 3).

¹² М. Prelog, *Pore , grad i spomenici*, Zagreb, 2007, 187-188, Sl. 156. Види и прозоре меморијалне капеле на стр. 187, Sl. 153

¹³ М. Милинковић, *Градина на Јелици* (нап. 3), 78 и Сл. 63 на стр. 79; 35 и Сл. 14 на стр. 36; 165 и Сл. 224 на стр. 166, 92..

комплетнију слику основе Објекта VIII, нарочито његовог североисточног дела. То се односи и на испитивање простора са његове југоисточне стране, где је уочен поменути мањи зид, чија је траса остала неиспитана (сл. 7).

Сви зидови су грађени на исти начин, осим можда мањег зида уз јужни спољни угао Објекта VIII (у једном потезу, од ломљеног кречњака везаног жућкастомрким кречним малтером слаганог неправилно). Да су у градњи коришћени и други материјали, сведоче уломци и цели комади опека или тесаника од црвенкастог или жућкастог пешчара и сиге. Дебљина уломака опека креће се од 4 до 6cm, док су целе опеке поседовале димензије од 34 x 27 x 4,50cm, 36 x 28 x 5,50cm и 36 x 28 x 5cm. На неким од њих остали су трагови превлачења прстима пре печења. Тесаници од пешчара мерили су 30 x 22 x 14cm, односно 22 x 15 x 12cm, а један трапезоидног облика 25 x 17(20) x 40cm. Уз уломке сиге пронађен је и један цео тесаник димензија 26 x 12,50 x 10cm. Поставља се питање од ког је материјала био кровни покривач, с обзиром на одсуство уломака црепа, уз начелну могућност да они услед уситњености нису препознати, као нпр. фрагменти грађевинске керамике, чија дебљина не прелази 3,50cm. Питање кровног покривача и даље остаје отворено.

Из Објекта VIII потиче мањи број налаза архитектонске пластике, међу којима и оштећени допрозорник од беличастог кречњака, правоугаоног пресека, дуг око 1,10m (ПЗ/11). У југоисточном профилу ископа око грађевине примећен је тесани уломак са профилацијом, такође од кречњака, чија тачна намена није одређена (П1/10). Поседну пажњу привлаче два уломка парапетних плоча од жућкасто-црвенкастог пешчара из слоја мрке земље, пронађена међу зидовима просторије „а”. Према свом стратиграфском положају ови уломци нису били коришћени у 6. и почетком 7. века на овом месту, већ потичу из млађег периода. По материјалу израде и осталим одликама они одговарају парапетним плочама какве су пронађене унутар Базилике „С” (Северно подграђе, сл. 2).¹⁴ Пронађени су један близу другог, у ареалу у коме је било доста раносредњовековне керамике, оквирно датоване у период 7-8, можда и почетак 9. века.¹⁵ Док је један комад аморфног облика, са рељефном представом листа дршљана (Т. IV/2), други је секундарно употребљен тако што је преобликован у жрвањ, чему је одговарала структура пешчара (Т. IV/1). Овај фрагмент потиче од угаоног дела плоче која је некада (6. век), била део олтарске преграде (према врсти камена и орнаментици потиче из Базилике „С”). На сачуваном делу се под правим углом спајају два паралелна пластична ребра, да би накнадно на месту споја била направљена перфорација, а сам уломак колико-толико заобљен.

Накнадно преобликован део рановизантијске парапетне плоче сликовито је сведочанство „негације антике”, које се најпре има повезати са поновним коришћењем Градине након пожара у коме је град уништен крајем 6. или почетком 7. века. У потрази за употребљивим предметима на згаришту некадашњег града, неко је пребрирао по рушевинама Базилике „С”, удаљеним око 250m од Објекта VIII,

¹⁴ Ibid. 13, 147-148.

¹⁵ Ibid. 13, 203-206.

пронашавши међу поломљеним деловима црквеног намештаја оне које је могао употребити за сасвим нову, практичну сврху. Пијетет према некад светом месту у овом случају као да није постојао. За сада се само оквирно може предложити датовање ове пренамене уломљених олтарских преграда у време 7-8. века, мада детаљна обрада раносредњовековних и других млађих налаза тек предстоји.

Унутар просторије „b” су још 2008. године пронађени местимично сачувани остаци пода од малтерног премаза. Ипак, на неким местима је изнад нивоа пода штрчала жива стена. Између стена је уочено нагомилано крупно камење које је на појединим местима нивелисано малтерним премазом (ниво коришћења), изнад којег се налазио слој гаражи прекривен шутом. Као и код осталих до сада истраживаних световних зграда на Градини, ни овде зидови нису били малтерисани ни споља ни изнутра, сем у случају западног зида просторије „с” који је са унутрашње стране био премазан жутомрким малтером, сачуваним у траговима. Висина очуваности зидова Објекта VIII на појединим местима прелази 2m.

У донекле поједностављеном приказу стратиграфије, испод местимично присутних остатака депонија из претходних година истраживања и површинског слоја налазио се слој мрке земље са камењем и елементима шута, испод кога се копало у интензивном шуту са доста жутомрког, понекад и црвенкастомрког кречног малтера. Шут је био измешан са гаром, на одређеним местима са доста угљенисаног дрвета, док се испод њега поново наилазило на гараж, пепео или запечену земљу, јасне трагове пожара у коме је страдала и ова зграда, али и цео град на Јелици. Подлогу ископа чине жива стена, местимично сачувани делови малтерног пода и црвенкастомрка компактна глиновита земља.¹⁶ Приликом разматрања стратиграфије и формативних процеса не би требало изгубити из вида да је Објекат VIII подигнут на падини, испод врха Градине, те да је тако био изложен дејству ерозије, као и да је позициониран веома близу унутрашњег лица београда Горњег града који је, као што је то често случај са градинама, представљао врсту бране ерозивним дејствима, те је тако уз његову унутрашњу страну морало долазити до акумулације налаза.

Из Објекта VIII потиче низ покретних налаза међу којима, као и обично, преовлађују уломци керамичких посуда и животињске кости. Док се у животињским костима делом могу препознати остаци исхране, керамички материјал се може поделити у три основне хронолошке групе: малобројну праисторијску керамику,¹⁷ најбројнију рановизантијску са уобичајеним репертоаром посуда (лонци, поклопци, амфоре итд.-сл. 8) и раносредњовековну, углавном концентрисану у горњим слојевима ископа, оквирно датовану у време 7-8, можда и почетак 9. века (лонци, црепуље и др.). Од осталих покретних налаза могу се поменути делови равних прозорских окана. У опрему зграда свакако спадају кламфе, клинови правоугаоног пресека, по свој прилици кључ са тордираном дршком (Т. I/4, сл. 9), а можда и понеки гвоздени оков.

¹⁶ Ibid. 13, 88 и Сл. 79 на стр. 89.

¹⁷ Уп. А. Булатовић, „Праисторијски хоризонти на локалитету Градина на Јелици код Чачка”, *Гласник СВД* 25/ 2009, Београд, 2011, 115-138.

Примећују се сразмерно бројни делови стаклених посуда, међу којима се налазе и лампе. Они, заједно са фрагментима амфора и другим нађеним предметима, указују на одређени стандард некадашњих становника ове зграде. Од алата и прибора требало би поменути један коштани пршљенак за вретено (Т. II/3), друс, косир, једну већу удицу (Т. II/1), чекић (Т. I/5), вероватно златарски, као и сечива мањих ножева. Полуфабрикати од рога указују на обраду овог материјала. Удица, пронађена на коти 829,75, упућује на закључак да су се становници Градине, највероватније на обалама Западне Мораве, бавили и риболовом.¹⁸

У лични прибор спадају и делови троделних дворедих чешљева (Т. II/4), бронзана лучна фибула са посувраћеном стопом и псеудообмотајем (Т. III/1a-1b; сл. 10, 11), као и капсула-привезак (сл. 12). Овом приликом нећемо давати опширнији осврт на поменуте предмете, осим напомене да троделни двореди чешљеви спадају у честе налазе на рановизантијским локалитетима, односно налазиштима времена сеобе народа, будући да су били у употреби како код староседелачког романског становништва, тако и код припадника различитих „варварских” племена, у временском распону од 5. до 7. са концентрацијом у 6. веку. Лучна фибула припада добро познатом типу распрострањеном код староседелаца на Балкану током 6. и почетком 7. века, са иглом и навојем од гвожђа који је само делимично остао сачуван.¹⁹ На луку фибуле се у правоугаоном пољу налази стилизован људски лик (са ореолом?), око кога су мање-више правилно, на четири места, распоређени концентрични кругови. Фибуле истог типа и са сличним стилизованим представама, које су понегде удвостручене (Перник),²⁰ познате су из Србије, али и из суседних области-на овом месту указаћемо на налазе са Копаоника, Јастрепца, Горњих Левића и Петине.²¹ За поуздано тумачење садржаја ових представа на фибулама нема чврстог ослоња, али је познато да оне у начелу могу имати симболе (крст), попут примерка из Горњих Левића и других или, пак, натписе хришћанског садржаја.²²

¹⁸ Величина удице указује на лов крупније рибе (највероватније сомова). Према информацијама добијеним од г. Лазара Маринковића, председника Удружења спортских риболоваца „Градац” из Чачка, та врста рибе се данас лови у Западној Морави на оним местима где река има природан ток.

¹⁹ Уп. раније налазе фибула овог или сродног типа са Градине, у: М. Милинковић, *Градина на Јелци*, 83-84, 143-144, 183-184 (нап. 3).

²⁰ В. Любенова, Селицето от римската и рановизантијската епоха, Перник. Том I. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е., София 1981, 170-173. Аутор преноси мишљење Т. Иванова да се у случају поједностављених људских ликова ради о представама цара Константина и његових синова. У наведеном делу се на Обр. 112/4 и 112/6 могу видети примерци фибула са удвострученим стилизованим представама, што отвара могућности и за другачија тумачења.

²¹ Г. Тошић-Д. Рашковић, „Хришћански мотиви на археолошком материјалу из околине Крушевца и Алексинца”, М. Ракоција (ур.), *Ниш и Византија, VII симпозијум*, Ниш, 3-5. јун 2008, Зборник радова, Ниш, 2009, 183-184, Сл. 3/1-2

²² Упоредити фибулу са посувраћеном стопом и натписом AMIN на луку (снимак са донекле читким текстом), у: С. Петковић, „Ромулијана у време после царске палате”, у: И. Поповић (ур.), *FELIX ROMULIANA-ИЊМЗИГЊД*, Београд, 2010, 198 и Сл. 173. А. Јовановић представе на поменутих фибулама види као приказ Христа и јеванђелиста (А. Јовановић, *Оледи из античкој култи и иконографије*, Београд, 2007, 69). За фибулу са посувраћеном стопом и псеудообмотајем из суседног утврђења у Остри, са крстолико обликованим делом стопе упоредити: М. Веселичић, „Једна фибула са локалитета Соколица у Остри код Чачка”, *ЗРНИ* XXXIX, Чачак, 2009, 35 и Т. III.

У могућој вези са подожношћу, али и сујеверјем, стоји мања цилиндрична, у средишњем делу благо спљоштена капсула од олова, пресвучена калајем, која је служила као привезак ношен око врата (сл. 12).²³ Њене димензије износе 3,20 x 1 x 1,90cm. Површина овог налаза била је украшена једном врстом имитирања гранулације, са пластичним испупчењима, од којих су мања распоређена попут супротстављених троуглова и у паралелно постављеним, раздвојеним попречним нивовима. Између троугаоних агломерација и паралелних низова налазе се нешто крупније „грануле” у крстоликом распореду, од којих се једна мања налази у средини. Уже бочне стране капсуле су конично-хемисферично испупчене и завршавају се нешто већим испупчењем кружног пресека, окруженим „гранулама” у крстоликом распореду. На горњем крају, у средишту, налази се повијена канелована петља, којом је капсула била прикачена за огрлицу. Њена унутрашњост је била без садржаја, што је можда изазвано мањим оштећењем. Овакве капсуле су биле део огрлица (од којих су неке луксузне, од злата), попут два примерка из баварске Државне праисторијске збирке у Минхену или три примерка из Кратигос блага из Митилене датована у време прве половине 7. века, јер је најмлађи новац из оставе кован у време цара Ираклија (616-625).²⁴ Употреба ових привезака као капсула за амулете потврђена је налазима пажљиво увијене златне фолије са апотропејским текстовима још у паганско време, што се у хришћанском периоду наставило.²⁵ Примери са Јелице и из Митилене сведоче о ношењу оваквих капсула у 6. и током прве половине 7. века.

Конечно, у слоју тамномрке земље са каменом, у просторији „b”, пронађен је некада посребрен бронзани новчић цара Галијена (253-268)-(сл. 13).²⁶

Горњи град-Проширење сонде 3/08

Током 2008. године постављена је ров-сонда 3/08, по дужини оријентисана приближно у правцу север-југ, на северној падини Горњег града (сл. 2). Овај пробни ископ био је отворен ради сагледавања могућих праисторијских остатака на овом месту, као и ради добијања нових података о размештају грађевинских објеката унутар града. Том приликом је у источном профилу ископа уочен угао непознатог објекта зиданог у камену, који је залазио у профил. Један од задатака током кампање 2011. године било је даље испитивање овог објекта, као и трасе млађег бедема која је пресечена на овом месту.

²³ Анализу су извршили мр Милица Марић-Стојановић (хемичар, Народни музеј у Београду) и мр Велибор Андрић (физикохемијар, Институт за нуклеарне науке „Винча”, Лабораторија за хемијску динамику и перманентно образовање) техником неструктивне EDXRF спектрометрије.

²⁴ Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern, München, 1998, 206 (Kat. Nr. 305, 306); I. Touratsoglou-E. Chalkia, The Kratigos, Mytilene Treasure. Coins and valuables of the 7th century AD, Athens 2008, 122-125. 31; Greek Jewellery. 6.000 Years of Tradition, Athens 1997, 197 (222), 198 (224). Поједине „капсуле” оваквог типа могу бити израђене и од кости, какве се чувају у Музеју византијске културе у Солуну-љубазно саопштење кустоса др Анастасиоса Антонараса.

²⁵ Greek Jewellery, 198.

²⁶ RIC 207. За помоћ приликом одређивања новца захвалност дугујем Бранку Дрчи из Народног музеја у Београду и др Петеру Прохаски из Естергома (Мађарска). О колању анахроног новца на рановизантијским налазиштима види у: М. Милинковић, *Градина на Јелици*, 62 (нап. 3), са тамо наведеном литературом.

С обзиром да димензије грађевине чије је мањи део уочен 2008. године ни приближно нису биле познате, ископ је прошириван постепено, према потребама сагледавања објекта. Посебна пажња је обрађена на то да се за документовање остави стратиграфија сагледива у привремено сачуваном подужном контролном профилу постављеном приближно по подужној оси грађевине, низ падину. Пре отпочињања нових истражних радова морали су бити уклоњени остаци депоније из 2008. године, као и бројно растиње које је отежавало рад.

До краја кампање 2011. године остаци грађевине у проширењу сонде 3/08 ископани су у целости. Ради се о згради неправилне правоугаоне основе, са максималним димензијама 8 x 4,80m у доњем, односно 8 x 4,10m у горњем, југозападном делу (сл. 14), подигнутој на стрмој падини, са падом ка северу-североистоку. Зидана је од ломљеног кречњака различите величине, слаганог неправилно и везаног жућкастомрким кречним малтером (сл. 15). Ширине зидова се углавном крећу између 0,60m и 0,70m, док је највиша висина очуваности измерена према југоисточном углу (1,40m). О просторном распореду унутар овог мањег објекта не може се пуно рећи-затечена је само једна просторија без преградних зидова, са улазом на западној страни. Пролаз данас поседује ширину од око 2,70m, али је некада вероватно био ужи. Под се није сачувао, осим једног мањег дела, у виду црвенкасте запечене земље (к. 835,35). Нису примећене посебне фазе у градњи.

Стратиграфија се на овом месту, у основним цртама, састоји од остатака депоније из 2008. године, површинског слоја-хумуса, мрке растресите земље са камењем, местимично гаражи и елементима шута, испод кога је затечена црвенкастомрка компактна глиновита земља, углавном без налаза (сл. 16).

Као и у случају других ископа на Градини, међу покретним налазима доминирали су уломци грнчарије и животињских костију. Од осталих налаза могу се поменути један фрагментован жрвањ, пречника око 18cm (Т. IV/3), разни предмети од метала, међу њима два кључа нађена поред објекта, уз спољно лице његовог источног зида, са отворима за качење. Један од њих украшен је на једној страни једноставним урезима (Т. I/2). Међу налазима се могу навести брусеве, клинови, уломци равног прозорског стакла и стаклених посуда, један бронзани тег тежине 54,44 грама,²⁷ један већи гвоздени нож посебне намене (дужине 29cm), са отвором за качење на крају дршке (сл. 17, Т. I/1), обрађени делови рога, фрагментовани гвоздени прстен, као и један полуфолис Јустинијана I (538/539)-(сл. 18).²⁸ У накит, односно функционалне делове одеће, спада један привезак од карнеола²⁹ у облику издуженог полиедра (3,90 x 1,80 x 0,90cm), тежине 16,90 грама, пробушен по дужини, иако не сасвим правилно (сл. 19, Т. III/5). Нађен је уз спољну страну североисточног угла зграде, у површинском слоју. Највероватније је некада чинио део огрлице, попут полиедарских привезака

²⁷ Тежина скоро тачно одговара тежини две унце (1 унца=27,28 грама)

²⁸ МIV 96 Constantinopolis. Одређење је извршио др Петер Прохаска (Естергом, Мађарска).

²⁹ Одређење је извршио проф. др Данило Бабич (Рударско-геолошки факултет Универзитета у Београду.).

на огрлицу из тзв. – *енској њерманској ѡроба* у Улпијани³⁰ или из гробова епохе сеобе народа из Сингидунума.³¹

Посебан налаз из грађевине на северној падини Горњег града представља мања бронзана фибула у облику крста (3,70 x 2,70cm), пронађена у зони пролаза на западном-северозападном зиду, у слоју мрке растресите земље са гаражом (сл. 20, Т. III/2). Фибула је украшена са предње стране, механизам за закопчавање на полеђини није сачуван. Краци се шире према крајевима уз које су постављени линеарни урези, односно назубљен орнамент на самом рубу. Површина је украшена утиснутим круговима, од којих су пет са пунцираном тачком у средини, док су осталих осам без ње. Од њих су два круга само делимично утиснута. У целини посматрани, утиснути кружни орнаменти се налазе у крстастом распореду, са проширеним крајевима наговештеног вертикалног крака.

Крстолике фибуле не спадају у честе налазе у Србији, али су ипак познате са неколико локалитета, попут Улпијане (из поменутог – *енској ѡроба*),³² Баточине и локалитета Градац у Нишко-алексиначкој котлини.³³ Може се указати и на крстолику фибулу из Сиска, начињену од сребра, са сличним орнаментом, такође у крстастом распореду.³⁴

Горњи град-траса млађег бедема

Сондом 3/08 (у њеном горњем делу) констатовани су остаци млађег бедема који се протежу приближно у правцу северозапад-југоисток. Остаци млађег бедема уочени су током претходних кампања на више места унутар Горњег града како се, пратећи изохипсе, протежу око врха Градине (1/84, 1/00 и др.).³⁵

Током кампање 2011. године отпочето је са систематским истраживањем трасе млађег бедема са циљем добијања података о његовом протезању око врха Градине (унутар Горњег града), конструкцији и временској припадности. Обим ових радова није био велики, али ће они бити настављени у наредним кампањама.

Траса млађег бедема, која прелази преко једног неистраженог рановизантијског грађевинског објекта, откривеног у горњем делу сонде 3/08 (јужно изнад објекта у проширењу сонде 3/08), испраћена је у дужини од око 6m, рачунајући и део који је пресечен 2008. године (сл. 21, диспозициона скица у оквиру сл. 14). Праћење је изведено уклањањем растиња и површинског слоја са трасе (сагледиве на површини терена, у виду нижег гребена), до агломерације белог кречног малтера и камења, која је у овом тренутку остављена интактно. Као што су током 2008. године уочене

³⁰ М. Милинковић, „О ѡзв. – енском ѡерманском ѡробу из лѡијане”, Р. Бунарић-Ж. Микић (ур.), *Сѡоменица Јована Ковачевића*, Београд, 2003, 168, сл. 5/1 на стр. 165.

³¹ *Некрополе из еѡхе сеобе народа у Сингидунуму*, Београд, 2009, 26, 60, 64 и др.

³² М. Милинковић, „О ѡзв. – енском ѡерманском ѡробу из лѡијане”, 161 и сл. 4/3.

³³ Г. Тошић-Д. Рашковић, *вришићански моћиви на археолошком маћеријалу*, 188 са сл. 7/1.

³⁴ Z. Vinski, „Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji”, VAMZ 3, 1968, 107, T. V/11.

³⁵ М. Милинковић, *Градина на Јелици*, 2010, 205-206 (нап. 3).

греде у конструкцији, постављене управно на правац пружања бедема, тако је и 2011. године уочен остатак греде у истом положају, у западном изгледу источног профила бедема (уједно и источног профила сонде 3/08). У овом тренутку, на самом почетку истраживања млађег бедема, тешко је понудити прецизније податке о начину зидања, ширини и висини очуваности ове конструкције, по свом стратиграфском положају настале након рановизантијске фазе живота на Градини, највероватније у време њеног поновног насељавања у периоду 7-8, односно почетком 9. века. Испитана дужина трасе је недовољна за опсежније закључке, а детаљно сагледавање унутрашње конструкције морало је бити остављено за наставак ископавања. Према тренутно расположивим подацима бедем је, како се чини, подигнут на подлози од ситнијег ломљеног камена, која се налази изнад сивомрке земље. Над овом подлогом (?), широком око 3,70m, уочена је приближно хоризонтално постављена греда, дуга око 1,25m, која није угљенисана. Изнад ње се налази агломерација камења различите величине и белог кречног малтера, ширине око 2,30m, истог или сличног састава као и на другим поменутих местима унутар Горњег града, на којима је траса млађег бедема пресечена. Висина очуваности конструкције, мерено од греде, износи око 0,70m. Уз унутрашњу ивицу агломерације-бедема уочена је концентрација угљенисаног дрвета. Није искључено да је овај бедем имао своју дрвену надградњу.

За сада су ово први радови намењени млађем бедему који ће надаље бити унапређени како у смислу познавања трасе, тако и конструкције, а уз налазе у одговарајућем контексту и у смислу утврђивања прецизне хронолошке припадности за периоде од 7. века па надаље.³⁶

Горњи град-сонда 1/10

Сонда 1/10 постављена је на око 30m југоисточно од Објекта VIII, уз унутрашње лице источног бедема Горњег града, ради провере постојања остатака грађевинских објеката на овом месту које одликује нешто блажи, иако и даље јак нагиб падине (сл. 2). Сонда је постављена управно на трасу бедема, са коначним димензијама 8,60 x 1,50m. Испод површинског слоја се налази слој мрке земље са камењем и местимично гарежом и грумењем запечене земље. Овај слој, у једном делу растресит, прекривао је мрку-црвенкастомрку земљу са ситним каменом и сипаром, испод кога се налазила стена. Током ископавања пронађени су уломци опека дебљине од 4 до 6cm.

Унутар сонде је откривен зид, подигнут приближно управно у односу на бедем са којим се спаја (место споја је донекле оштећено). Након дужине од 5,76m (мерено од бедема) зид под скоро правим углом скреће, залазећи у југозападни профил сонде, тако да је у ископу могао бити констатован угао. Углавном је грађен од крупнијег ломљеног камена, слаганог неправилно и везаног црвенкастомрком земљом, уз спорадичну употребу сивкасто-беличастог малтера. Остао је сачуван у висини од неколико редова камена, са не сасвим правилном трасом. Трагови пода или било ког

³⁶ Садашње финасирање истраживања не омогућава узимање узорака за C14 и дендрохронолошке анализе, који би дали одговор на питање временске припадности млађег бедема.

другог архитектонског елемента нису затечени. Величина, изглед, као и намена зграде, у овом тренутку остају непознати. Што се њеног положаја непосредно уз унутрашњу страну бедема Горњег града тиче, требало би напоменути да грађевина са таквом позицијом унутар Горњег града има још, као што се показало током истраживања западне и јужне трасе његовог бедема 2009. године (сл. 2).

Међу покретним налазима преовладавали су уломци керамике и животињских костију. Пре навођења осталих нађених предмета било би упутно указати на сразмерно редак налаз комада црвенкастог (запеченог) лепа, са отисцима пружа. Овај комад лепа потиче са неке од једноставније грађених колиба или кућа (највероватније као део надградње) и пронађен је у слоју мрке растресите земље. Требало би поменути равно фрагментовано прозорско стакло, уз понеки уломак посуда од стакла. Поред гвоздених и бронзаних окова, пронађени су гвоздена кука, највероватније за кантар (Т. II/2) и једноставна гвоздена повијена гардеробна игла (Т. III/3). И једна и друга врста налаза већ је позната са Градине на Јелици.³⁷

Северно подграђе-Објект VI

Ископавања Објекта VI, прислоњеног уз спољну страну северног бедема Горњег града (сл. 2, 3, 6) отпочела су 2001, да би 2008. године била обустављена због недостатка потребних средстава.³⁸

Полазне димензије ископа којим су уклоњени остаци контролног профила износиле су 7,20m x 2,20m. Током рада ископ је у мањој мери проширен уз спољни зид просторије „с”. Радове су отежавали пањеви, као и остаци депоније из 2008. године. Ископавање је, као и на свим другим местима, извршено по културним слојевима. Испод остатака депоније копано је у слоју тамномрке и сивомрке земље, а потом у слоју мрке земље са сипаром, измешане са гаром и угљенисаним дрветом. Ископавање је обустављено у стерилном глиновитом жуто-црвенкастомрком слоју земље (кота 820,02). Потребно је напоменути да знатан део налаза потиче из слоја мрке земље са сипаром. У току ископавања се помишљало и на присуство отпадне јаме, али је такво тумачење касније одбачено, услед недостатка јасно сагледивих контура.

Из просторно ограниченог ископа потиче сразмерно велики број покретних налаза, пре свега уломака керамичког посуђа и животињских костију, али и бројни фрагменти равног прозорског стакла и стакленог посуђа. Ту су још и разни предмети од гвожђа, чија намена у овом тренутку није увек са сигурношћу утврђена (финална обрада налаза тек предстоји)-окови од бронзе, гвоздени клинови, сечива ножева са трном за усађивање, одсечени или засечени делови рога, згура (!), као и један недовршен прстен од рога са украсом у виду урезаних кругова са тачком у средини

³⁷ М. Милинковић, *Градина на Јелици*, 61, 130; 59-60, 134-135 (нап. 3).

³⁸ Откривени су остаци велике зграде чије садашње димензије, које нису коначне, износе 19,84 x 13,86m (М. Милинковић, *Градина на Јелици*, 98-140 (нап. 3), са позицијом контролног профила на Т. XI. С обзиром да се зидови грађевине настављају у западни, северни и источни профил ископа, над којима се налазе депоније које би морале бити уклоњене пре проширивања ископа, наставак истраживања може уследити само уз повећање средстава. Због тога се приступило уклањању контролног профила, пошто се то може реализовати и под датим околностима.

(Т. III/4), који као полуфабрикат сведочи о занатској обради предмета од рога унутар некадашњег града на Јелици, за шта је и раније било индиција (посебно у Објекту VI).³⁹ Међу налазима из контролног профила издваја се и потпуно сачуван гвоздени кључ дужине 11cm, украшен линеарним урезима на предњој страни и снабдевен отвором за качење на крају дршке (сл. 22, Т. I/3). На овом месту је пронађен и перфорирани бронзани новчић цара Валенса (364-378), који услед излизаности не може бити ближе одређен (сл. 23).

Северно подграђе-сонда I/11

На око 15m југоисточно од Базилике „С” постављена је сонда I/11, са намером да се провери могуће постојање остатака грађевина у овом делу Северног подграђа (сл. 2). Потребно је напоменути да се терен овде налази у сасвим благом паду према северу, што га чини погодним за настањивање. Приликом постављања сонде вођено је рачуна о оближњем засаду борова који представља ограничавајући фактор при истраживању овог дела Северног подграђа.

Сонда димензија 1 x 5m оријентисана је по дужини приближно у правцу север-југ. Осим спорадичних уломака керамике у површинском слоју и једног гвозденог сечива, други покретни налази на овом месту нису пронађени. Копање је вршено у светломркој врло тврдој земљи са ситним каменом, до дубине од 790,77 (површинска кота северозападног угла сонде 791,59) на којој је копање, због потпуног недостатка налаза, обустављено. Ипак, у јужном делу сонде констатован је низ крупнијег необрађеног камена (на котама 791,88 и 791,77). Остаје нејасно да ли се овде ради о намерном слагању камена без редова или о нечем другом. Резултати ископавања унутар сонде су мање-више слични резултатима добијеним контролном сондом I/1988 постављеном на северној страни Базилике „С”, која је била скоро без налаза, са сличним саставом земље. Резултати добијени у ова два пробна ископа упућују на размишљање о окружењу цркве са крстионицом, јер је у њеној непосредној близини, са источне и западне стране, могуће и са других страна, вршено сахрањивање.⁴⁰ На који је начин био обликован остали простор око ње, наговештаје дају поменуте сонде (неизграђен, можда ограђен простор или простор резервисан за сахрањивање).⁴¹

Базилика”D”

На простору могућег Западног подграђа налазе се остаци Базилике „D”, први пут уочени у пробним ископима постављеним 1985, а потврђени 1995. године (сл. 2). Истраживање у ширем ископу отпочело је 2005. и са прекидима траје до данас.

³⁹ М. Милинковић, *Градина на Јелици*, 129 (нап. 3).

⁴⁰ *Ibid.* 155-156

⁴¹ Једна од три базилике истраживане током 2009. године испред Западне капље Гамзиграда, поседовала је ограђено двориште, што је потврђено сондажним ископавањем (под руководством М. Милинковића). Резултати ископавања су за сада необјављени.

Током 2010. године настављена су ископавања у нартексу базилике, у којем је већ уочено сахрањивање.⁴² Откривено је шест до сада непознатих гробова, чиме се број гробова у нартексу Базилике „D” попео на 14. Антрополошка обрада новооткривених скелетних остатака тек предстоји. Тада су уједно уклоњени и остаци подужног контролног профила унутар Базилике „D”, преостали још само у нартексу. Том приликом је откривен степеник уз унутрашње лице источног зида нартекса, у његовом средишњем делу, ка улазу у наос, на коти 810,32 (сл. 24). Зидан је од ломљеног камена везаног жутомрким малтером (димензије: 1,28 x 0,64m). Уз унутрашњу страну западног зида нартекса уочене су једна изнад друге, са размаком од око 0,30m, две малтерне зоне које потичу од субструкција подова у овом делу цркве. Између њих се налазила растресита земља са спорадичним присуством угљенисаног дрвета, ситним каменом и комадима сиге. Унутар контролног профила је, испод површинског слоја, вршено копање у шуту, у коме су пронађени уломци опеке дебљине 4-5cm, сиге и пешчара, а поред фрагмената равног прозорског стакла указао се и један гвоздени клин. Испод овог слоја се налази компактна црвенкастомрка глиновита земља у коју су, са изузетком гроба 4/10 (у мркој растреситој земљи), укопани сви гробови пронађени 2010. године. Иако на другим деловима налазишта глиновита земља углавном представља и здравицу, на овом месту се у њој ипак спорадично наилазило на трагове малтера, ситне уломке опека, фрагменте прозорског стакла и два фрагмента керамике, што је последица прекопавања земље за потребе укопа покојника.

Свих шест гробова истражених током 2010. године (1/10-6/10) припадају скелетним гробовима већином одраслих особа, различитог стања очуваности. Покојници су оријентисани у правцу исток-запад, са главом на западу и девијацијом у оријентацији у правцу северозапад-југоисток, према усмерењу саме цркве. Били су полагани на леђа, са рукама опуштеним уз тело или наслоњеним на карлицу. Већина је била местимично ограђена обичним ломљеним каменом и уломцима беличастог малтерног пода, што указује на накнадно укопавање, у овом тренутку неизвесно да ли након прве или друге фазе малтерног пода, уколико је он уопште био у целости обновљен у „другој фази”. Поред тога, у неколицини њих, попут гроба 1/10 ограђеног на описан начин (сл. 25) констатована је ситна гареж, док је у гробу 4/10 гареж била присутна у већој мери, уз неколико груменова исте. Током раније антрополошке анализе скелетних остатака из нартекса Базилике „D” у два гроба (бр. 6 и бр. 7) уочени су јасни трагови горења на костима.⁴³ Иако је прерано за коначне закључке, посебно пре окончања ископавања Базилике „D” и пре извршене антрополошке анализе гробова пронађених 2010. године, потребно је сетити се оближњег ватришта над остацима храма.⁴⁴ Важно је констатовати да је ради укопа гробова на простору нартекса највероватније био продијен и уништен малтерни

⁴² М. Милинковић, *Градина на Јелици*, 180-186 (нап. 3)

⁴³ *Ibid.* 183.

⁴⁴ *Ibid.* 180.

под, чији су се делови нашли у ракама покојника (попут камења уобичајеног за Романе, које се понекад полагаало уз сахрањене-код једноставних облика погребашто је већ уочено на Градини). Укопи су у том смислу свакако накнадни, али остаје отворено питање када је до њих тачно дошло и шта је узроковало приметне трагове ватре на костима. Иако је само место сахрањивања типично хришћанско (унутар цркве), мора се помишљати на разлоге за присуство интензивног горења, какво је морало бити, ако се његови трагови уочавају на скелетном материјалу и то повезано са накнадним укупима. Разлози за такве трагове могу бити различити. Могуће је, примера ради, претпоставити да су овде покопани страдали браниоци (град је уништен у снажном пожару), под условом да је било некога ко би их на такав начин након пораза могао сахранити, али је потребно запитати се да ли ти трагови, поред других могућих разлога од чијег набрајања овде одустајемо, имају везе са појавама познатим на гробљима са „паганским начином сахрањивања” из Хрватске, посебно ако се узме у обзир хоризонт 7-8, можда и почетка 9. века на Градини.⁴⁵ Само је у једном гробу унутар нартекса током ранијих истраживања пронађен пратећи налаз. Реч је о копчи са оковом која припада типу са седластим трном, чије се време коришћења смешта између 550-600. године.⁴⁶ Хронологија накнадних укопа утврдиће се приликом наставка истраживања.

* * *

Сви изнети подаци дати су у оквиру прелиминарног извештаја. Њихова провера, допунске анализе и опсежнија публикација тек предстоје. Ток истраживања у 2010. и 2011. години приказан је у свим релевантним деловима, а дато је и хронолошко опредељење најважнијих покретних и непокретних налаза.

⁴⁵ М. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split, 2009, 112-115.

⁴⁶ М. Милинковић, *Градина на Јелци*, 184-186 (нап. 3).

Archeological researches of Gradina in Jelica mountain in 2010 and 2011 with a short reflection on campaigns until 2009

Report about excavations in Gradina in Jelica in 2010 and 2011 gives basic pieces of information about all more important movable and immovable findings as well as reflection on the direction of researches from 1984 to 2009. During 2010 and 2011 excavations within the Objects VI, VIII and Basilica 'D' were continued, while sounds 1/10 and 1/11 were newly opened as well as widening of excavation of sound 3/08 in which the remains of one building from 6th century were researched. Researches of the younger fortification were started in smaller scale on the north slope of Upper Town. The greatest number of findings date back from the early Byzantium period, 6th or maybe the beginning of 7th century when a fortified town was built in Jelica mountain with five churches discovered until now, while a few of the findings can be connected with the later phase of use in 7th-8th or maybe the beginning of 9th century. The least number of findings are of prehistoric ceramics.

Within the Object VI a control profile remained from earlier campaigns was removed. The Object VIII has been mainly researched apart from its north-eastern part and in immediate surrounding which as it seems was fenced/fortified/surrounded with one not very thick wall. The building in the extension of the sound 3/08 is completely examined while six unknown graves were discovered in the narthex of the Basilica "D" (1/10-6/10), partly bordered/edged with parts of mortar floor. Within the sound 1/10 a wall of an unknown object was discovered mainly connected with the ground. Sound 1/11 gave certain topographic data when Basilica "C" (north under building) is concerned.

Out of early Byzantium movable findings dated in the 6th and the beginning of 7th century, fibulas, pendants, coins, parts of glass and ceramic dishes, combs, keys, knives and other equipment are to be specially mentioned. Early middle Ages findings are mainly presented in fragments of pottery or through secondary usage of plates of previous altar partition wall of the Basilica "C".

Mihailo MILINKOVIC, PhD

Les recherches archéologiques de la Gradina sur la Jelica en 2010 et 2011 avec une brève rétrospective sur les campagnes jusqu'en 2009

L'exposé sur les fouilles de la Gradina sur la Jelica en 2010 et 2011 donne des renseignements élémentaires sur toutes les trouvailles immobiles et mobiles rendues alors plus importantes, ainsi qu'un bref commentaire sur le cours des recherches de 1984 à 2009. Durant les années 2010 et 2011, la poursuite des explorations à l'intérieur des bâtiments VI, VIII et de la basilique "D" advint, tandis que les sondes 1/10 et 1/11 furent nouvellement ouvertes, tout comme l'élargissement de l'excavation de la sonde 3/08, à l'intérieur de laquelle furent explorés les restes d'un bâtiment du VIème siècle. Dans une moindre mesure, on commença également avec les recherches sur le tracé de la muraille plus jeune, sur le versant septentrional de la Ville haute. Le plus grand nombre de trouvailles provient du début de la période byzantine du VIème siècle et peut-être du début du VIIème siècle, lorsque sur la Jelica fut édiflée une ville fortifiée avec cinq églises découvertes jusqu'à présent, tandis qu'un nombre moindre peut être lié à la phase d'utilisation ultérieure, aux VIIème-VIIIème siècles, peut-être même au IXème siècle. Les moins nombreuses sont les trouvailles de céramique préhistorique.

À l'intérieur de la construction VI, le profil de contrôle restant des campagnes précédentes fut ôté, tandis que la construction VIII fut en grande partie explorée, à part dans sa partie nord-est et dans les alentours proches qui furent, semble-t-il, entourés d'un mur mince. L'édifice, à l'élargissement de la sonde 3/08, fut exploré en totalité, tandis que dans le narthex de la basilique "D" furent découvertes six tombes jusqu'à présent inconnues (1/10-6/10), partiellement bordées de fragments du plancher en crépi. Au-dedans de la sonde 1/10 fut découvert le mur d'une construction inconnue, fixé en grande partie avec de la terre. La sonde 1/11 a donné des renseignements topographiques spécifiques, lorsqu'il s'agit des alentours de la basilique "C" (banlieue septentrionale).

Parmi les trouvailles mobiles du début de l'époque byzantine, datées à l'époque du VIème et au début du VIIème siècle, on peut mentionner notamment les fibules, les pendentifs, les trouvailles de monnaie, de fragments de récipients en verre et en céramique, de peignes, de clés, de couteaux et autre matériel, tandis que les trouvailles du début du Moyen-Âge se reflètent pour la plupart dans les fragments de poterie ou à travers l'usage secondaire de panneaux de maçonnerie de l'ancienne cloison de l'autel de la basilique "C".

Mihailo MILINKOVIC, Dr

и а 1
Др Јанко Ш афарик,
један од њрвих истраживача Градине

и а 2-Ситуациони план Градине на Јелици са обележеним ископима из 2010. и 2011. године

и а 3-Гродимензионална реконструкција Градине, са објектима откритим до 2009. године (скица)

и а 4-Реликвијар са Градине

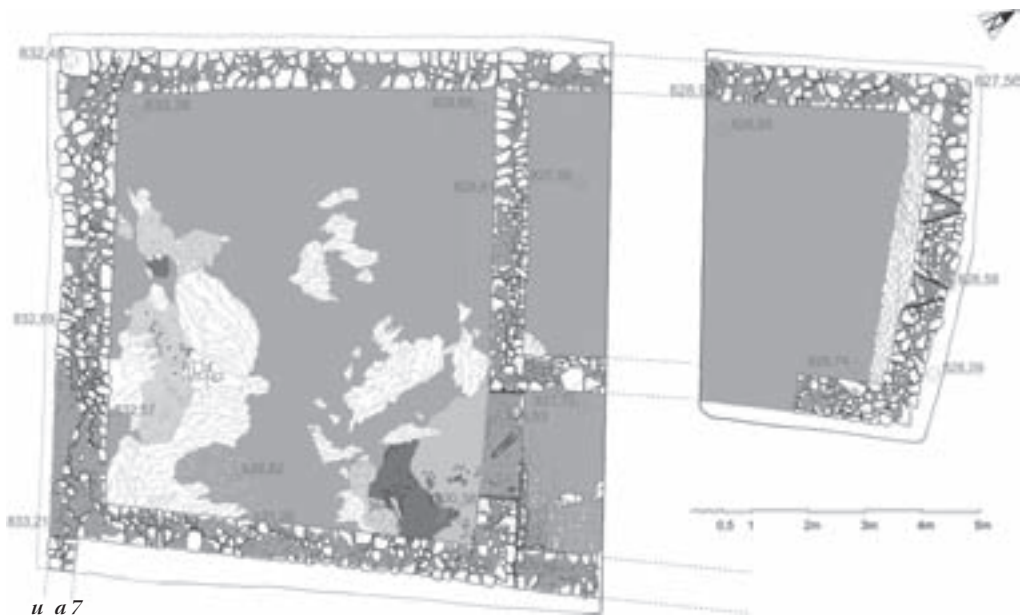

*и а 5
Фигурални капишел
из Објекта I-IV*

и а 6-Објект VI, гео, Северно појрађе

*и а 7
Основа Објекта VIII, сја е 2011. године*

и а 8 - Амфора из Објекта VIII

Слика 9-Кључ (?) из Објекта VIII

и а 10
Бронзана лучна фидула са посувраћеном стилом и исудоодмојајем

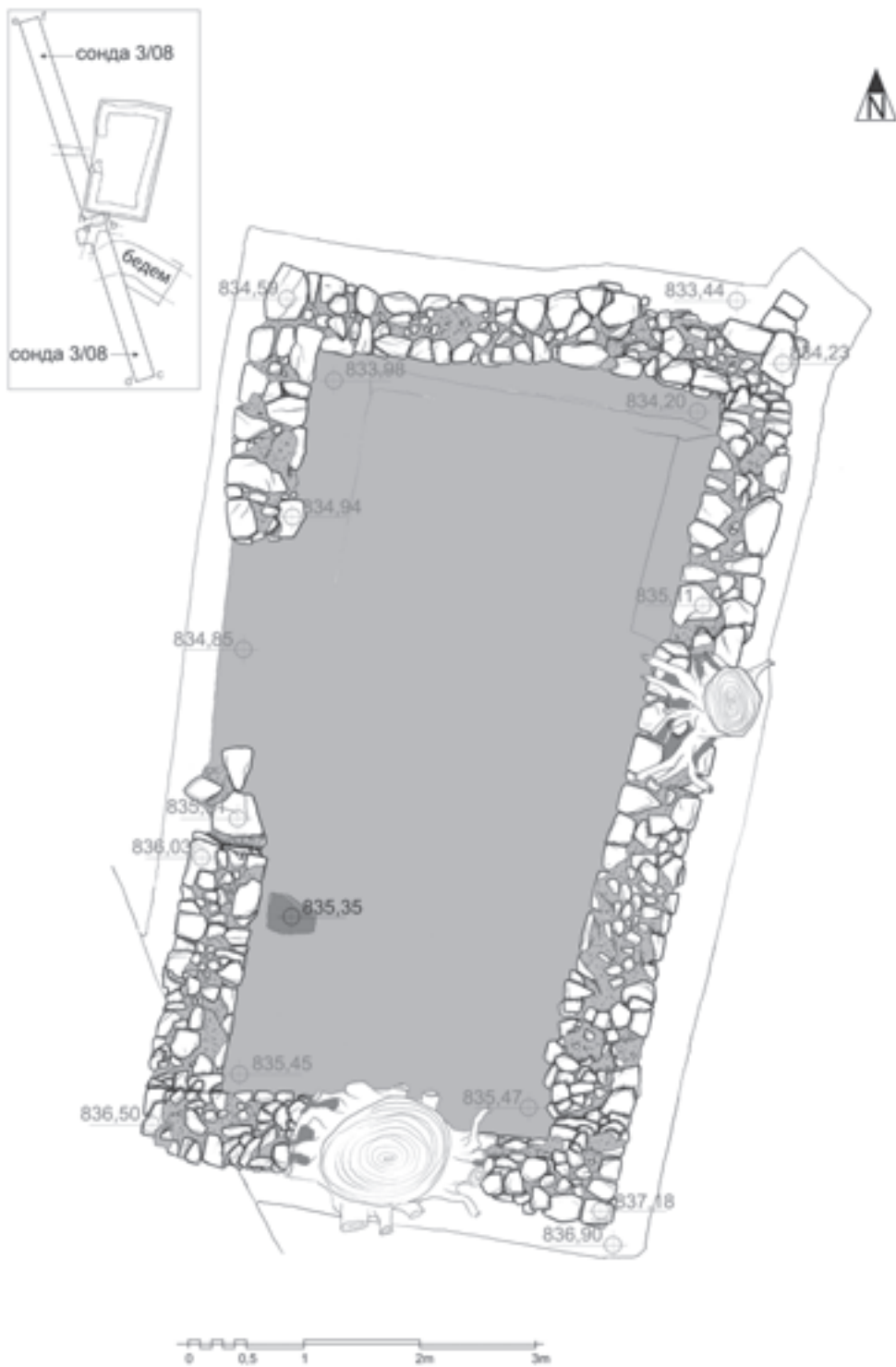
и а 11
Бронзана лучна фидула
са посувраћеном стилом
и исудоодмојајем, детаљ

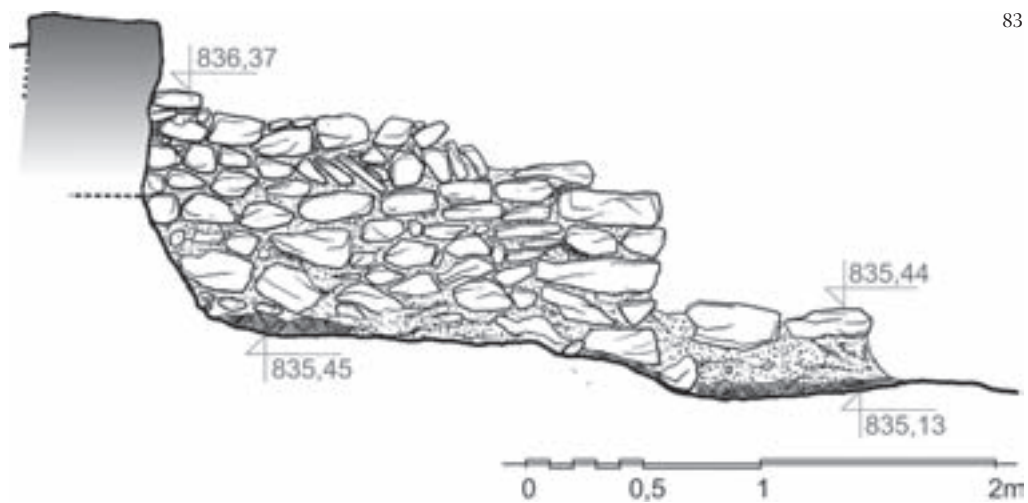
и а 12-Кайсула за амулеје-привезак

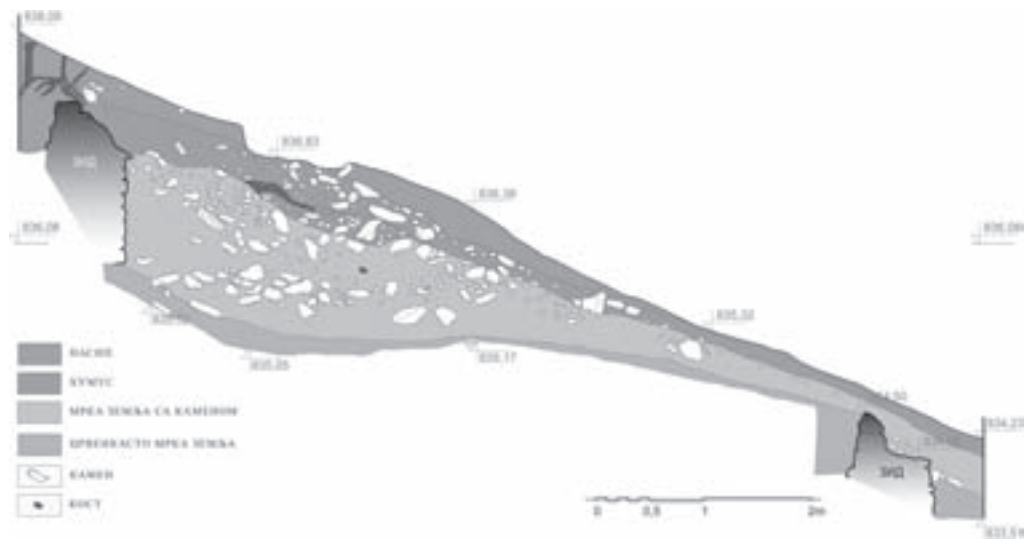
и а 13-Новац цара Галијена (253-268)

и а 14-Основа објекта у проширењу сонде 3/08

и а 15-Об'єкції у ірошире у сонде 3/08, унуїраи и изілед јуіозайадної зида

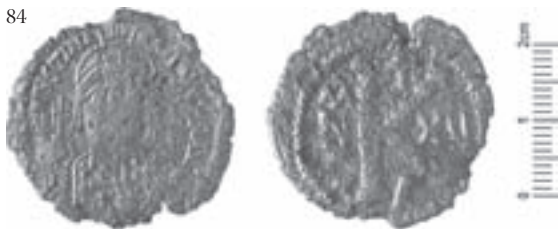

и а 16-Источни изілед јодужної ірофила кроз об'єкції у ірошире у сонде 3/08

и а 17-Нож из об'єкціїа у ірошире у сонде 3/08

84

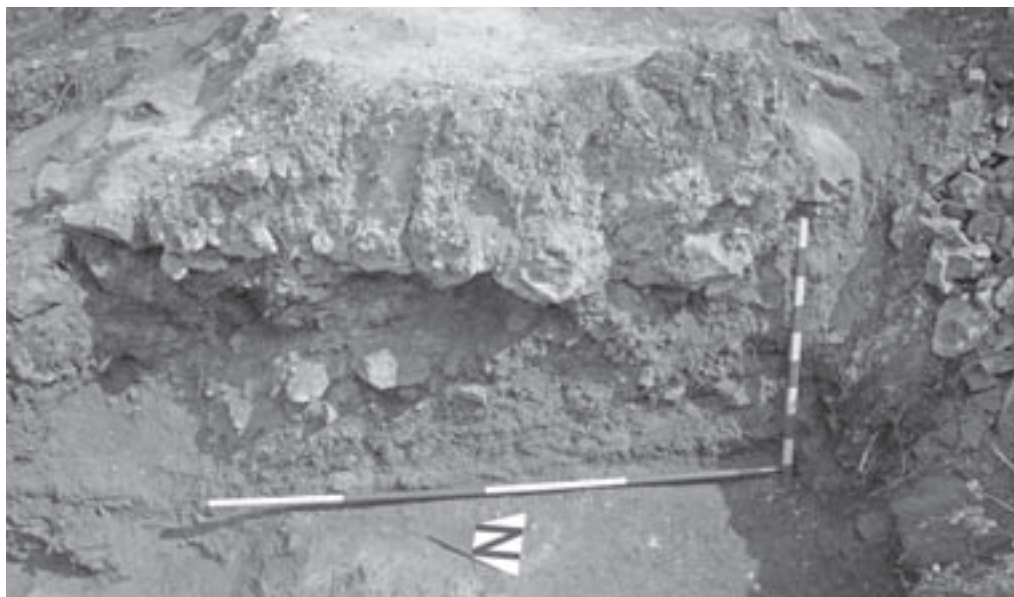
и а 18- олуфолис цара Јустинијана I (538/539)

и а 19- ривезак од карнеола

*и а 20
Крстолика фибула
из објекта у Широци у сонде 3/08*

и а 21-Део њирасе млађе дедема, северна половина Горње града

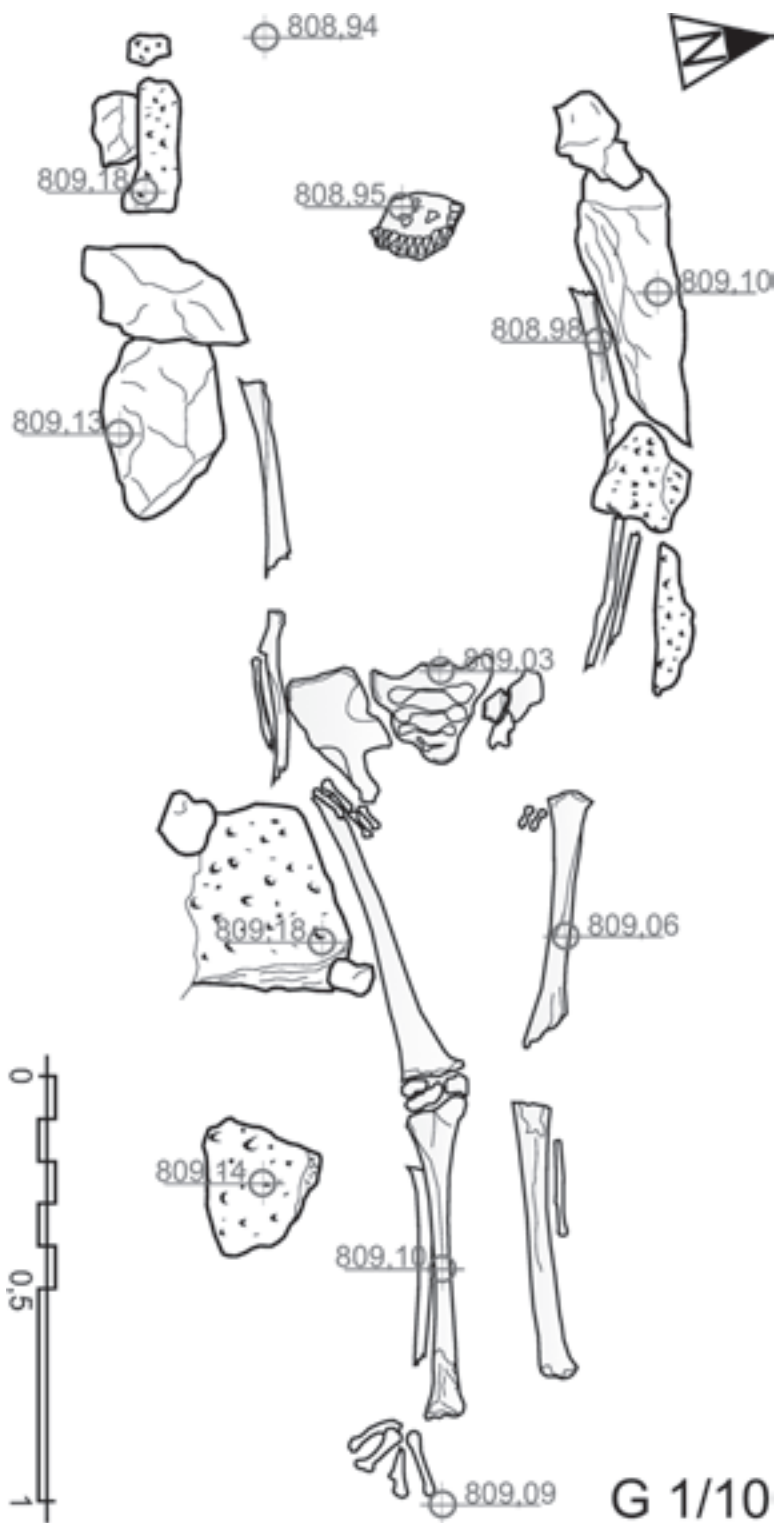

и а 22-Кључ из Објекта VI

*и а 23
Накладно њерфориран новчић
цара Валенса (364-378)*

и а 24-Основа Базиліке 'D', сїа е 2010. іодіне са новоїстраженім іробовіма

и а 25
Грод 1/10, Базилика 'D'

G 1/10

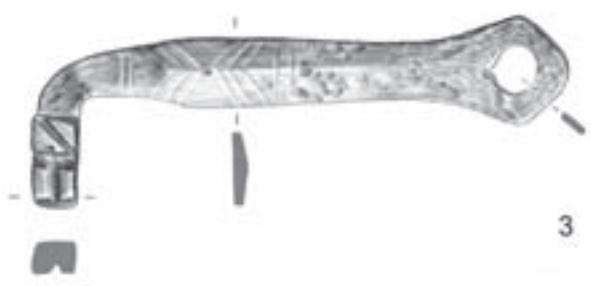
TI

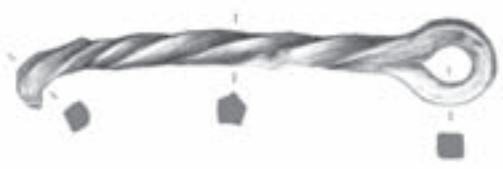
1

2

3

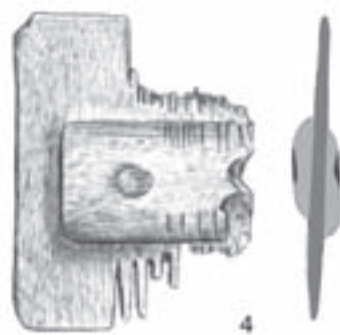
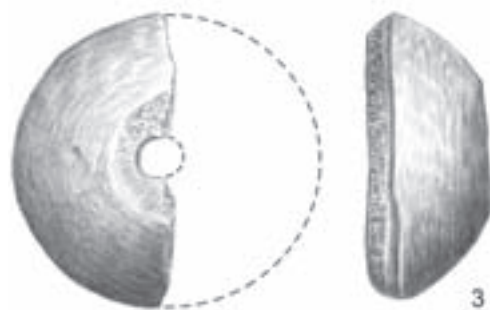
4

5

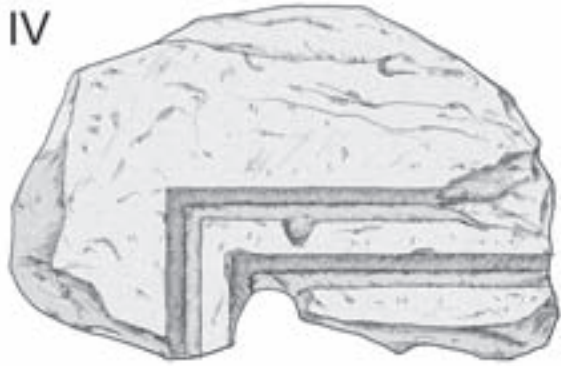

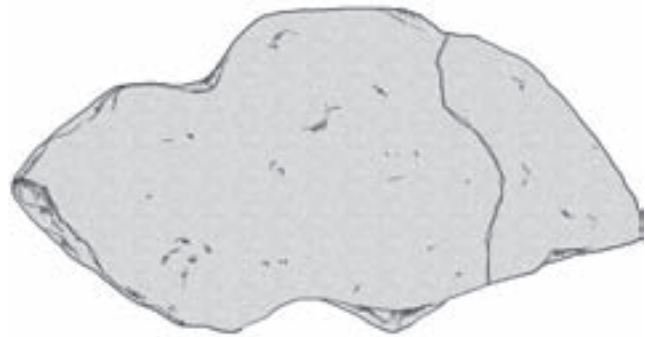
T IV

1

2

3

Маријана
ЈОВЕЛИЋ
историчар
Војни музеј Београд

УДК: 355.66(497.11)"18"
069.51:355.66(497.11)"18"

Прилог проучавању аше, дела јахаће опреме из 19. века (из збирке Војног музеја)

Апстракт: У овој радајесћеизноше епрећосћавкедајесрјски кнез Милан Обреновић, пућем одређених поћеза у вези са униформиса ем и сћецифичношћу оћреме официрској кора, имао намеру да сћекне наклоност срјске војске. равила су се по свој ћрилицу, заодилазила ућолико пре шћо званични прећиси ашу прећозицијски шћачно оћисују шћек сћројенијем ћарнизонић воинсћива из 1861. ћодине. роучава е истћоријатћа Гарде у Србиј, доноси нам занимљиве моћћностћи саћледава а овој прећлема. До 1832. ћодине није поћстојао поседан прећис о војној служди који ди уредио односе мећу војницима у касарни нићи ћравилник који ди дефинисао однос измећу војника и официра. Следсћвено поме, прећисоћстављамо да нису оздильније дефинисани одећа и оћрема војника и официра.

Кључне речи: *Уша, јахаћи прећдор, одсћућа а, сћројеније, седло*

Аша¹ је парадни покривач за седло, чија појава датира још из 4. века.² У збирци јахаће опреме Војног музеја, поред једног седла са раскошно орнаментисаном ашом, набављеног из Херцеговине, налазе се и две значајне аше из времена кнеза и краља Милана Обреновића. Овај парадни покривач за седло, поседовао је типичан заодљени облик уланске аше који је у српској војсци прописан још 1841. године *сћројенијем ћарнизонић воинсћива*. Ипак, по неким елементима она је битно одступала од прописа. Референтно тело којим се ова појава можда може оправдати налазимо у једној атипичној аши кнеза Михаила Обреновића која се чува у депоу Војног музеја, логички сједињена са кубурлуцима као саставним делом седла. Ова аша је разнобојна и чини је типично оријентални зелени и црвени колорит. Војни музеј, као што је речено, поседује једно седло са ашом на којој су приказани стилизовани елементи биљног и зооморфног порекла, а која је рађена у техници златовеза. Реч је седлу оријенталног порекла под инв. бр. 39/140-1. Аша је вероватно припадала домаћем бегу-феудалцу из 19. века, а израђена је према узорима и укусима који су доминирали током владавине Османских Турака.³

О очувању реликата оријенталних утицаја у 19. веку речито говори аша кнеза Милоја Теодоровића која се чува у сталној поставци Војног музеја. Њу је поменути кнез добио на поклон од султана Махмуда II 1815. године. Израђена је од црвене чоје,

¹ Други термини за исти појам су хаша, абаја, абајлија, абаја.

² Десанка Николић, „О збирци јахаће коњске опреме”, *Весник Војног музеја*, бр.1, Београд, 1954, 94.

³ Исто, 96.

има сребрне ресе и златовез са мотивима вртова.⁴ Могуће је да је и кнез Михаило Обреновић раније поменути ашу добио на поклон од високих турских званичника, мада о томе музејска документација то не помиње. Познато је да је кнез Михаило био у Цариграду 1867. године. Султан га је том приликом одликовао највишим орденом ("Османијом"), а на дан одласка из престонице дао му је ферман о уступању тврђава Србији. Била је то друга посета кнеза Михаила Цариграду (1840. и 1867).⁵ У унутрашњој политици кнез Михаило је настојао да суспендује тзв. Турски устав, што је *de facto* и учинио, иако је он формално важио *status quo*, па законе кнеза Михаила Обреновића популарно називамо *некодификованим преображенским уставом*.⁶ На основу ових елемената можемо претпоставити да је стање одређене недефинисаности и одступања од правила владало у одевању и опреми српске војске 19. века. Напоменимо само гардисте друге владе кнеза Милоша Обреновића који су од јахаће опреме носили руско седло са ашом и џамаданом.⁷ У то време је парадни покривач за коња био четвртастог облика, заобљен на крајевима као и 1841. године, са танком испуском у боји рода и струке свуда унаоколо. Поред испуске, према унутрашњости се протезао широки порт исте боје, као и једна испуска. За више официре, преко порта је био прописан златни или сребрни ширит, у зависности од боје прибора. У углу се налазио кнежев монограм са круном.⁸ Ипак, упадљива су одступања од *стиројенија њарнизони војинсџива* из 1861. године, а о чему речито сведочи фотографија артиљеријског капетана у парадној униформи са ешарпом и ледунгом из 1865. године. (власништво Архива САНУ).⁹ Кнежев монограм извезен је златном нити, а порт је боје рода оружја и непокривен је ширитом. Слична је ситуација са ашом која се разматра у нашем раду. Заведена је под инв. бр. 7418 и наводно је припадала кнезу Милану Обреновићу. Израђена је од тамноплаве чоје, а оивичена је широким портом и танком испуском црвене боје. Светла или издледела боја порта отвара питање рода или струке којој је аша припадала.¹⁰

Одступања су била могућа, јер је већ *каз* из 1882. године донео јахаћи и коњски прибор који је, између осталог, чинила аша од угаситоплаве чоје оперважена испуском код нижих официра, а код виших још и портом од 3 цм у боји крагне на мундиру. Код генерала уместо порта уочавамо златни ширит. Код њих је краљев монограм био везен златом, а код осталих официра од метала у боји мундирске дугмади. Чак су и војници коњице имали загаситоплаву ашу са испуском и монограмом од црвене боје.¹¹ Кнез Милош је још 1835. године, када је путовао султану у Цариград да би се

⁴ Љубица Здравковић, Бранислав Цветковић, „Кнез Милоје Теодоровић и његова заоставштина”, *Корени II*, Јагодина, 2004, 128-29.

⁵ Радош Љушић, *Историја српске државности*, књ. 2, Нови Сад, 2001, 136.

⁶ Радош Љушић, *н. г.*, стр. 138.

⁷ Група аутора, *Службено одеело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001, 72.

⁸ Исто, 77.

⁹ Исто, 77.

¹⁰ Исто, 335.

¹¹ Исто, 89.

захвалио на додељеним знацима кнежевског достојанства, опремио вод коњаника „козака“ који су представљали његови пратњу и извештајни вид телесне страже. Са великом пажњом је надзирао прављење одела за њих, желевши да остави утисак на султана.¹² Занимљив је приказ „козака“ кнеза Милоша из 1835. године на акварелу проф. Павла Васића (власништво породице Васић).¹³ Поменути „козак“ на акварелу приказан је на коњу са ашом без кнежевог монограма. Ово упућује на претпоставку да је кнез Милош можда имао намеру да се што више приближи својој телесној гарди, без великог потенцирања ко је уистину *primus inter pares*. Још неке чињенице дају простор размишљањима да је могло бити одређених одступања од правила. Наиме, у Српским новинама од 29. новембра 1841. године, члан 18 овог прописа предвиђа спрему коју држава даје војнику. Ипак, не видимо детаљан опис сваке појединачне ствари. Предмети се само грубо набрајају, а међу њима аша.¹⁴ Познато је да је период владавине кнеза Милана Обреновића краси један особен, реалистичан поглед на војно одевање.

Романтичарско надањивање униформом у доба кнеза Михаила Обреновића ишчилело је под ударом нових околности. Појава бездимног барута истиснула је блештаву колористичку снагу мундира, уступивши место неупадљивим дојама и практичнијим решењима.¹⁵ Тиме је Србија ишла у корак са европским узорима. Наиме, у другој фази француско-пруског рата појавила се тенденција упрошћавања спољњег изгледа француске војске.¹⁶ Стајаћа војска је била униформисана стриктно према европским узорима. У народној војсци су постојали трагови евоцирања и неговања народне прошлости и романтичарских идеја. Од 1864. године према *ройису за одело и спрему народне војске*, њено одело је добило изразитији карактер униформе. Премда је и даље је наликовало народној ношњи, али је имало војнички крој који се базирао на хусарским обрасцима.¹⁷ Наиме, тек од 1870. године прописи постају ригиднији у погледу ношења војног одела од стране народне војске. То у пракси није поштовано у мери која је била неопходна. О томе исцрпно говори занимљива преписка која се водила у периоду 1876-78. године између Министарства унутрашњих дела Србије и средњих и окружних власти. Реч је о једном народном војнику кога је средњи писар затекао у сеоској кафани. Овај је од војне спреме имао само чакшире и доколенице. Војник осуђен на новчану казну жалио се министру који је констатовао да је казна неумесна и предложио начелнику округа да је анулира. По његовим речима, читав спор није био у надлежности грађанских, него војних власти. Овај спор је од необичног значаја, јер даје слику о одређеним недоследностима у примени униформе код народних војника који нису били навикнути на стеге и

¹² Душан Бабац, Чедомир Васић, *Гарда у Србији 1829-1945*, Београд, 2009, 17.

¹³ Душан Бабац, Чедомир Васић, *н. д.*, 16.

¹⁴ Павле Васић, „Прилог проучавању униформе српске војске у 19. веку (1826-1858)“, *Вестник Војног музеја*, др.4, Београд, 1957, 234.

¹⁵ Павле Васић, *униформе српске војске 1808-1918*, Београд, 1980, 52.

¹⁶ Исто, 52.

¹⁷ Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001, 78.

ограничавања.¹⁸ Дакле можемо претпоставити да су власти настојале да задрже и одрже благодатност највећег дела војника.

Уочи рата 1876. године, донето је неколико прописа који су увели промене у униформи. Према једном од њих, који се првенствено односио на изглед шајкашке капе и њених ознака, за коњичке официре није предвиђено ношење ледунги и аше, док је парадно одело остајало у касарнама.¹⁹ Ово се не може објаснити само намером да се укине спољњи сјај несаобразан надлазећој ратној ситуацији у којој ће ступити на снагу најмодерније наоружање тог времена. Кнежеви ађутанти су, наиме, носили еполетушке са иницијалима владара извезеним у сребру или злату. Дакле, сјајне декорације су ипак у неким случајевима задржане. Да је могло бити речи о евентуалној намери власти да придобије народ и војску, највише говори кнежево решење од 31. 12. 1870. године (Е. Но. 4944) којим се допуштало да батаљонски командири народне војске носе парадне капе као нижи официри стајаће војске. Ово решење је допуњено и допуштало је четним, ескадронским и батеријским командирима народне војске да носе парадне капе као и батаљонски командири, а на сабљама темњаке и кајасе као и официри сталне војске. Старешине народне војске, закључно са четовођом, могли су о свом трошку да праве шињеле као и нижи официри стајаће војске.²⁰ Према Пропису за одело војске из 1870. године, помиње се тзв. енглеско седло које је припало официрима. Пропис каже да се испод енглеског седла налазила плава ашица правоугаоног облика на чијим је крајевима био извезен краљев монограм. Дакле, не наглашава се разлика у изгледу аше за ниже и више официре. Можда је намера владара била да ододрвољи цео официрски кор уклањањем спољњих атрибута хијерархијског положаја и ранга официра.²¹ О различитостима и неправилностима које се јављају у оделу 80-тих година 19. века, сведочи и туника М.1882 из збирке Војног музеја која је очито припадала официру пешадије. Међутим, евидентно је да за њу приликом израде уопште нису били предвиђени погончићи намењени фиксирању еполета које су означавале официрски чин. Исти је случај и са шињелом генерала Ђуре Хорватовића који, додуше, има ознаку највишег чина на крагни. Још један предмет је од круцијалног значаја за униформу српске војске из периода Кнежевине. Реч је о шлему пруског типа (тзв. пиклахауде М.1847 из збирке Војног музеја) који не поседује типичан, карактеристичан, двочлани пламени шиљак. Блауза генерала из 1882. године, која је такође припадала Ђури Хорватовићу, необичајена је и у свим принципима не прати мундир установљен поседним Указом из поменуте године.

Могуће је да је нетипична аша, о којој је реч у овом прилогу, представљала само неку врсту увертире у низ одступања на српској одевној сцени 80-тих година XIX века. Такође је могуће да је књаз и потоњи краљ Милан Обреновић можда желео да неким

¹⁸ Десанка Николић, „Како се облачила народна војска у Србији у 19. веку”, *Весник Војног музеја*, бр.17, Београд, 1971, 169.

¹⁹ Павле Васић, *униформе српске војске 1808-1918*, Београд, 1980, 57.

²⁰ Исто, 56.

²¹ Павле Васић, „Униформа српске војске за владавине Обреновића 1858-1882”, *Весник Војног музеја*, бр. 5/1, Београд, 1958, 134-135.

одевним елементима придобије наклоност официрског кора тако што ће у опреми и јахаћем прибору увести извесне сличности са коњским прибором намењеним самом владару. Реч је о златом везеном монограму на ашама виших и нижих официра. То не би требало да чуди, будући да је 1886. године једним Прописом о одевању, лишио официрски кор превеликог спољашњег сјаја и раскошности униформе, не би ли га симболички казнио због испољавања вишка неоправданог самопоуздања током злосрећног српско-дугарског рата.²² Став благонаклоности према официрском кору који је могао условити и одређен степен присутности типично владарских војних инсигнија у њиховој униформи унеколико је оправдан јер се, после стицања независности Србија окренула од Русије и борила за наклоност Аустро-Угарске.

Склапањем Конвенције 1881. године дефинисани су односи двеју држава и засигурно је кнезу Милану све дотле била потребна јака и стабилна официрска потпора. Он је ту подршку могао придобити и посредним начинима који се односе на војно одело и опрему. Ово не би био усамљени пример у историји одевања, будући да је краљ Александар Обреновић посебним Указом из 1900. године увео раскошне и сјајне униформе не би ли придобио симпатије официрског кора.

О постојању недоследности, када је реч о парадном покривалу за седло, говори акварел проф. Павла Васића који представља нижег официра Коњичке гарде из 1904. године. Акварел открива постојање златног порта на рудним деловима аше²³ и везени иницијал самог владара. Ове карактеристике нису типичне за нижег гардијског официра. Упада у очи и цртеж делова српских униформи уведених прописом из 1900. године. На необично леп и тачан начин, Службени Војни Лист (власништво Архива Србије) приказује, поред униформи, и делове војног одела, војне ознаке, оружје и опрему. Интересантно је да овај значајан и садржајем богат цртеж не поседује лик аше која се носила као део јахаће опреме тога доба.²⁴

Специфичност у опремању коњаника ашом запажа се и на фотографијама из потоњег времена. Вредне и драгоцене збирке, попут колекције Милоша Јуришића, дају лепе фотографије од којих једна изражава нарочиту особеност. Реч је о фотографији гардисте на коњу која датира отприлике из 1930. године. Наиме, гардиста на фотографији, иако ниског ранга, поседује ашу са златним портом и златом извезеним иницијалима актуелног владара.²⁵ Такође, драгоцен је акварел Жоржа Скота из 1929. године који припада Фонду краљевског двора. На њему је приказан редов коњичке артиљерије у свакодневној униформи из 1924. године.²⁶ Аша је мрке боје.

То је било у складу са *редбом о одећи Краљеве гарде*. Ову Уредбу је карактерисала промена спољашњег изгледа гарде. Дотадашња свечана пешадијска светлосива „душанка” са црним гајганима замењена је тамноплавом блузом (тзв „миланком”) која је по кроју била слична коњичкој из 1882. године. Са

²² Исто, стр. 92.

²³ Душан Баџац, Чедомир Васић, *Гарда у Србији 1829-1945*, Београд, 2009, 137.

²⁴ Душан Баџац, Чедомир Васић, *н. д.*, 134.

²⁵ Исто, 188.

²⁶ Исто, 159

пешадијског калпака из 1901. године скинути су украси, кеса, гајтани и перјаница, тако да је по форми постао сличан конусној капи из 1896. године. Артиљерија, као нови род у оквиру гарде, добила је сасвим нову, мрку боју. Ова Уредба је регулисала тзв. свакидашњу униформу за пешадију, коњицу и артиљерију. Војно одело је било сивозелене боје, а блуза опточена сивозеленим гајтанима.²⁷ Ове промене у одевању нису необичност, будући да је постојала напетост између Италије и Краљевине СХС, коју у септембру 1923. године заштрава тзв. *ријечко њишиа* е. Краљевина СХС нашла се у мучној ситуацији приликом одбране своје независности.²⁸ Сасвим је могуће да је обраћањем пажње на одело истакнут значај оружаних снага у евентуалним ратним окршајима.

Интересантан је и портрет краља Александра Карађорђевића у униформи коњичког гардијског пуковника на коњу. Израдио га је Жорж Скот (1837-1943). Занимљиво је да је овај портрет био изложен у спаваћој соби краља на Двору на Дедињу док је исти такав већег формата био у ложи Њ. В. у Гардијском дому (Фонд Краљевског двора).²⁹ На поменутом портрету краљ Александар Карађорђевић је приказан у гардијској коњичкој блузи (тзв. „душанки“) са карактеристичним хоризонтално постављеним украсима од гајтана. Блуза је тамноплаве боје, иако је коњичка блуза гардијског официра од времена појављивања традиционално тамнозелене боје. Аша на којој седи такође је тамноплаве боје. Портрет је необично важан зато што се изглед везује за политички веома турбулентну 1924. годину. Такође, познато је да је плава боја још од кнеза Александра Карађорђевића и друге владе уставобранитеља важила за „народну фарбу“. Можда је ово одступање од правила била намерна интенција власти како би се приближила војсци и народу путем униформе и опреме, што није усамљени случај у историји унформисања. Поменимо и немирну 1929. годину. На унутрашњем политичком плану она је значила успостављање краљевог режима. Гардијска војска, на чијем челу је био командант Петар Живковић, могла је послужити као инструмент у краљевим рукама, па је стога краљ обраћао пажњу на њено одело и опрему. Тако видимо обичног гардисту са ашом која је имала златни уместо чојаног порта на рубовима. О томе сведочи акварел Жоржа Скота из 1929. године (Фонд Краљевског Двора).³⁰

Не треба заоравити да је шароликост у одевању пре оснивања Официрске задруге била последица чињенице да су испоручиоци официрске опреме били неревносни у поштовању војних правила, па су сечесто понашали у складу са различитим укусима својих наручилаца. Уврежио се обичај да нижи официри немају сиве поставе, како је то правило налагало, него црвене по угледу на високе официре.³¹

²⁷ Исто, 159-160.

²⁸ М. Бјелајац, *Војска Краљевине Срба, Црвана и Словенаца/Југославије 1922-1935*, Београд, 1994, 60.

²⁹ Душан Бабац, Чедомир Васић, *Гарда у Србији 1829-1945*, Београд, 2009, 146.

³⁰ Исто, 153.

³¹ Милић Милићевић, „Официрска задруга Краљевине Србије“, *Војноисторијски гласник*, 1-2, Београд, 2003, 107.

Треба увек имати на уму чињеницу да је разноликост форми одела могла бити и последица разноврсних видова производње војне униформе у Србији. У том смислу пресудна је била 1845. година. До тада су важила уврежена мерила униформисања, а служба опскрбљивања војним оделом и опремом обављала се преко уског круга људи. У изради војног одела тада на цени су били тзв. војни мајстори који су своју делатност обављали у склопу служења војног рока.

Од 1845. године у Србији се стварао слој посредника (тзв. Лифераната), али и домаћих трговаца и занатлија који су се богатали захваљујући војним набавкама које су индуковале веће размахе у занатској производњи, али и рађање домаће индустрије која ће од 70-их година 19. века показати завидне резултате.³²

Извори и литература

- Картотека и инвентарне књиге Војног музеја
- Бјелајац Миле, *Војска Краљевине Срба Хрватиа и Словенаца/Југославије 1922-1935*, Београд, 1994.
- Група аутора, *Служдено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001.
- Бабац Душан, Васић Чедомир, *Гарда у Србији 1829-1945*, Београд, 2009.
- Васић Павле, *ниформе српске војске 1808-1918*, Београд, 1980.
- Васић Павле, „Прилог проучавању униформе српске војске у 19. веку (1826-1858)”, *Весник Војног музеја*, бр. 4, Београд, 1957.
- Васић Павле, „Униформа српске војске за владавине Обреновића 1858-1882”, *Весник Војног музеја*, бр. 5/1, Београд, 1958.
- Здравковић Љубица, Цветковић Бранислав, „Кнез Милоје Теодоровић и његова заоставштина”, *Корени*, II, Јагодина, 2004.
- Николић Десанка, „Архивска грађа и производња војне униформе у Србији средином 19. века”, *Весник Војног музеја*, бр.19-20, Београд, 1974.
- Љушић Радош, *Историја српске државности*, књ. 2, Нови Сад, 2001.
- Милићевић Милић, „Официрска Задруга Краљевине Србије”, *Војноисторијски Гласник*, 1-2, Београд, 2003.
- Николић Десанка, „О збирци јахаће коњске опреме”, *Весник Војног музеја*, бр.1, Београд, 1954.
- Николић Десанка, „Како се облачила народна војска у Србији у 19. веку”, *Весник Војног музеја*, бр.17, Београд, 1971.
- Ратковић-Костић Славица, *Врвојеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007.

³² Десанка Николић, „Архивска грађа и производња војне униформе у Србији средином 19. века”, *Весник Војног музеја*, бр.19-20, Београд, 1974, 71-72.

Contribution to the studying of the asha, riding part of the horse equipment in 19th century, from the collection of the Military museum

It is well known that the period of prince Milan Obrenovic's rule was characterized by a distinctive, realistic view on the military garment. Romantic inspiration with the uniform during the rule of the prince Mihailo Obrenovic, disappeared under the impact of new circumstances. The appearance of the smokeless gunpowder expelled the colorist strength of the tunic, giving the way to unobtrusive colors and practical solutions. Thus, Serbia pursued the European models. Asha is the parade cover for the saddle whose appearance dated from the 4th century. In the collection of the riding equipment of the military museum, besides the saddle with the lavishly ornamented asha, obtained from Herzegovina, there are two important ashas from the period of prince and king Milan Obrenovic. This parade cover for the saddle possessed the typical well-rounded form of the cavalrymen's asha, that was prescribed in the Serbian army in 1841. Nevertheless, in some elements it significantly deviated from the regulations. That type of asha (parade cover for the saddle), will keep its existence up to 1941, with modifications. It seems that the mentioned asha was created with regard to the frame of the mind of the ruler towards the officers, which is not a rare case in the history of the military dress. In order to achieve the favor of the officers in difficult political moments, the prince, later king Milan Obrenovic, seemed to call out the changes in the uniform before 1882, when it is surely known that the intervening in uniform had the intention to punish arrogant officers who were defeated in the Serbian-Bulgarian war waged from 1885 to 1886. This psychological moment is not unknown in the history of the military garment, because the special order of King Aleksandar Obrenovic in 1900 introduced the bright and shiny uniforms in order to gain sympathy of the officers.

Marijana JOVELIC

Complément à l'étude du carapaçon, partie de l'équipement équestre du xixème siècle, du recueil du Musée militaire

Il est connu que la période de règne du prince Milan Obrenovic fut caractérisée par un regard réaliste, spécifique, sur la tenue militaire. L'inspiration romantique par l'uniforme à l'époque du prince Mihailo Obrenovic disparut sous l'effet des nouvelles circonstances. L'apparition de la nouvelle poudre à canon sans fumée supplanta la force colorée de la tunique, cédant place aux couleurs banales et aux solutions pratiques. Ainsi, la Serbie suivit les modèles européens. Le carapaçon est un tapis de selle de parade, dont l'apparition date du IVème siècle. Dans le recueil de l'équipement de cavalerie du Musée militaire, à côté d'une selle avec un carapaçon somptueusement ornementé, acquis d'Herzégovine, se trouvent également deux carapaçons remarquables de l'époque du prince et roi Milan Obrenovic. Ce tapis de selle de parade posséda une forme arrondie typique du carapaçon de l'uhlan, qui fut prescrit dans l'armée serbe en 1841, par l'Ordre de l'armée du garnison. Un tel type de carapaçon, c'est-à-dire de tapis de selle de parade, se maintiendra en usage, avec des modifications, jusqu'en 1941. Néanmoins, par certains éléments, il dérogea fondamentalement de la réglementation. Il semblerait qu'il existait une possibilité que l'apparence du carapaçon fut créée selon l'humeur du souverain envers les officiers, ce qui n'est pas un cas rare dans l'histoire de la tenue militaire. Afin de recevoir l'inclination des officiers lors des moments politiques difficiles, le prince et roi ultérieur Milan Obrenovic provoquait, semble-t-il, des changements dans la tenue militaire même avant l'année 1886, lorsqu'on sait avec certitude que, par son intervention pour l'uniforme, il souhaitait punir les officiers depuis toujours trop complaisants, qui subirent une défaite durant la guerre 1885-1886. Ce moment psychologique ne fut pas étranger à l'histoire de l'habillement, puisque le roi Alexandre Obrenovic, en 1900, par un Décret particulier, introduisit des uniformes brillantes et étincelantes, afin de rendre la bonne humeur au corps officier.

Marijana JOVELIC

*Аша официра
из времна Кнеза Милана Обреновића*

Др Александра
М. ПЕЋИНАР
историчар
Чачак

УДК: 94:327(497.1:495)"1918"(093.2)

Стварање краљевине СХС и Грчка

Апстракт: релативни период прве половине XX века, од краја I светској ратној и настанка Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца, означава је заокреп у српско-грчким дипломатским односима. "Судбинска повезаност" двеју балканских земаља условљавала је планове савезничких политичких руководстава о остварењу у појединачним територијалних циљева у садашњој комплексној балканској ситуацији, резултатом окончаној ратној, али и последицом политике коју су намењале Велике силе у периоду одређивања балканских граница на Конференцији мира у Паризу. Дипломатска делатност два кључна носиоца националних тежњи, српске (југословенске) и грчке државе, Ашића и Венизелоса, ограничавана је иницијативама монарха обе земаље, претварајући да наруши постојећу слику коју су њихове владе уз велике напоре до сада створиле.

Кључне речи: македонско питање, српско-грчки савез, стварање Краљевине СХС, Краљ Константин I, Влефтиериос Венизелос, Никола Ашић, Конференција мира у Паризу, заокреп у српско-грчкој политици

Тема српско (југословенско)-грчких односа је од 1918. године, и у српској, и у грчкој историографији само површно обрађивана. Разлоге треба тражити у традиционално идеализованом приказивању односа Србије и Грчке, условљеном како недостатком снажних националних сукоба, тако и покушајем да се у проучаваном периоду односи двеју земаља, нарочито у периоду одређивања граница на Конференцији мира у Паризу, страним силама прикажу пријатељским, без икаквих несугласица, у тежњи за остваривањем што повољнијег територијалног устројства двеју савезница у периоду после Првог светског рата.

Објективна оцена односа двеју земаља у периоду стварања Краљевине СХС, наметнула је анализу дипломатске преписке руководећих политичких структура Атине и Београда. Одговори су тражени на три суштинска питања, произашла из анализе односа двеју земаља у свим нивоима њихове комуникације, а односе се на питања политичких, друштвено-културних и економских промена које је стварање Краљевине СХС проузроковало на територији Балкана, а нарочито у односу на свог грчког савезника, и то са нагласком на територији Македоније, латентном извору сукоба још из периода XIX века.

I. Македонско питање

Македонија, описана као Солунска област која се састојала од три турска вилајета (Солунског, Битољског и Косовског), одувек је, као ни једна друга територија на Балканском полуострву, представљала узрок спорова и крвопролића. Балканска

дипломатија је још од 1878. године била усредсређена на ово „експлозивно подручје” имајући за циљ одлуку о подели македонске територије између три суседне земље-Србије, Грчке и Бугарске. Један од разлога немилосрдне борбе за Македонију представљао је стратешки економски значај те области, изражен у могућности контроле над великим коридором који је водио из Средње Европе, дуж Моравско-вардарске долине у Средоземље. Етничка сложеност наведене граничне области, „у којој су се разне националности стапале”, додатно је подстицала настајање националних аспирација изражених у иредентистичким територијалним захтевима.¹ Управо су доктрине националног распрострањања (грчка „Велика Идеја”, српска „Велика Србија” и бугарска „Санстефанска Бугарска”) биле од непроцењивог значаја за стране силе које нису позитивно гледале на политичко уједињење Балкана.² Политичка контрола Македоније и првенство у њој, као циљ сваке од наведених земаља, додатно су отежавали међусобну дипломатску комуникацију, постајући непремостива препрека за успостављање равнотеже у овом делу Балканског полуострва.³ Македонско питање, као несумњиво једно од најозбиљнијих питања која су мучила Балкан више од два века, карактерисано у историографским наводима и као последица „неуравнотежених националних покрета, међусобно суочених тежњих балканских држава, вишејезичности хришћанског становништва”,⁴ створило је неопходне предуслове за рођење, проширење и заплет балканске ситуације и „кретање” становништва Македоније уским колосеком националне идеологије, која је као превасходни циљ имала појединачно етничко остварење. Спознајући сопствене етничке карактеристике, балкански народи су полако рушили национална царства у којима су били опкољени, оснивајући тако одвојене националне државе. На тај начин је македонско питање, „које није било ништа друго до проширења генералног источног питања”,⁵ од латентног политичког проблема прерасло у стварни извор сукоба на почетку друге деценије XX века.

Обећање вођа Младотурске револуције, отпочеле у јуну 1908, о поштовању начела о националној једнакости мањина на турској територији, није испоштовано, што је условило кретање све три балканске државе према заједничком ослободилачком рату. У међусобним договорима, поред питања будућности македонског простора које је имало примарни значај, а кретало се од српско-грчке тенденције о његовој подели до бугарске тежње за аутономијом исте области, 30. 9. 1912, означио је постављање додатног питања од стране тада већ савезничких земаља-захтев за њеном управном аутономијом од стране Турске. Негативан став Турске је као резултат имао отпочињање

¹ Лефтен Ставрианос, *Балкан после 1453*, Еквилibriум, Београд, 2005, 492-493.

² Лефтен Ставрианос, *н. д.*, 492-493.

³ Λουκιανός Χασιώτης, “Βαλκανική Ομοσπονδία”, *Εξέλιξη* (141), Αθήνα, 2002, 44-49.

⁴ Βαγγέλης Παναγόπουλος, “Βαλκανική Ομοσπονδία”, *Εξέλιξη* (141), Αθήνα, 2002, 44-49.

⁵ Γεώργιος Νεκτάριος, “Ιστορία του Μακεδονικού ζητήματος”, *Εξέλιξη* 5-10 www.an-tibaro.gr (8. 5. 2008)

Првог балканског рата 5. 10. 1912, који је окончан потписивањем Лондонског уговора 17. 5. 1913 и њеном неизбежном предајом. Неуспешни преговори о подели Македоније условили су напад Бугара на Србију и Грчку (16. 6. 1913), којим је отпочео Други балкански рат. Пораз Бугарске је озваничен потписивањем мира у Букурешту, 10. 8. 1913. Овим уговором Грчка је признала централну и источну Македонију. Бугарске тежње су се, међутим, наставиле и избијањем Првог светског рата. Бугарска је стала на страну Централних сила (октобар 1915.), а у мају 1916, и пре него што се Грчка умешала у рат, Бугари су изненада напали Грчку, заузимајући источну Македонију од Неста до Струме.⁶ Велики део одговорности за догађаје у периоду 1916-1918. у заузетој источној Македонији, сносила је ВМРО, (Унутрашња Македонска Револуционарна Организација), која не само да је вршила притисак на бугарску владу да уђе у савез са Централним силама, као и да заузме и српску и грчку Македонију, већ је имала и директно утицаја у зверствима вршеним над грчким и српским становништвом. Грчка је нешто касније ушла у састав Антанте, крајем јуна 1917. Централне силе су изгубиле рат, а непријатељства између Бугарске и сила Антанте званично су окончана миром у француском градићу Нејиу, (новембар 1919.), који је коначно утврдио дотадашње питање територија балканских земаља у Македонији.⁷ Македонски простор, сачињен од три османска вилајета, припао је: „1) Грчкој, стара грчка Македонија, смањена за 1/10, 51,57%; 2) Бугарској један део североисточног македонског простора, 10,11%; 3) Краљевини СХС која је 1918. по први пут успела да се уједини у једну државу, северозападни део македонског простора, Вардарска Македонија-област Скопља 38,32%.”⁸ Како за Грчку, тако је и за Краљевину СХС „македонско питање” било закључено потписивањем Уговора у Нејиу. Званични Београд је генерално посматрајући, могао бити задовољан присвајањем једног великог дела Македоније. Као једини актуелни проблем остао је неразјашњен статус становништва у њеном северозападном делу. Иако је ово становништво традиционално било бугарско, језик којим је оно говорило у суштини је био један дијалекат бугарског језика. Новооснована Краљевина СХС је, насупрот ставу Бугарске, тврдила да су становници Македоније били Срби, а не Бугари. Присвојени део македонске територије називала је јужном Србијом, а њене становнике Србима.⁹

2. Српско-грчки савез и односи две земље до стварања Краљевине СХС

Наводи о српско-грчким односима, све до званичног ступања Грчке у рат половином 1917. године, указују на кризу коју ју је проузроковала упорна тежња краља Константина да Грчка сачува своју неутралност у надлазећем рату, а која је имала тешке последице како по српску војску, тако и на ситуацију у самој Србији.

⁶ Γεώργιος Νεκτάριος, “Ιστορία του Μακεδονικού ζητήματος”, Αντίβαρο, 5-10, www.antibaro.gr (8. 5. 2008)

⁷ Ibid. 6. 5-10.

⁸ Ibid. 6. 5-10

⁹ Γεώργιος Νεκτάριος, “Ιστορία του Μακεδονικού ζητήματος”, ~~Αντίβαρο~~ 5-10, www.antibaro.gr (8. 5. 2008)

Односи на релацији Атина-Београд променили су се тек у моменту одласка краља Константина са власти и преузимања иницијативе од стране председника владе Елефтериоса Венизелоса.

Уговор о одбрамбеном савезу (потписан 1. јуна 1913. године између Грчке и Србије), као резултат дуготрајних међусобних преговора, представљао је спутавајућу околност за германофилску спољну политику грчког краља Константина. Настао након српске иницијативе и преговора прузрокованих „неприхватањем бугарске владе грчког предлога о подели јужне Македоније и њеног одбијања да прихвати ревизију српско-бугарског уговора (односно исправку договорене границе), падом Једрена, примирјем са Турском, затегнутим односима међу савезницима, који су претили да прерасту у сукоб, као и неуспехом руске дипломатије да се несугласице реше мирним путем”,¹⁰ у моменту потписивања изузетно користан, како за појединачне интересе двеју савезница, тако и за њихов заједнички наступ на међународној сцени, у новој политичкој констелацији проузроковао је проблеме грчкој страни.

„Уговор о савезу” садржао је 11 чланова. Први је предвиђао да су уговорне стране обећавале обострано гаранцију својих поседа и преузимале обавезу да, у случају када би једна од две краљевине трпела напад, а да није изазван од њихове стране, пружају обострану помоћ свим расположивим оружаним снагама и да у наставку успоставе мир „заједнички и по договору”.¹¹ По другом члану, две државе су преузимале на себе обавезу да обострано подрже своје територијалне претензије и да не дођу у нарочити споразум са Бугарском. Остали чланови односили су се прецизно на територије које би присвојила било која од уговорних страна (чланови 3, 4). У случају неспоразума са Бугарском, предвиђало се посредовање двојице вођа савезничких држава (члан 5). Исти члан је предвиђао, да у случају да Бугарска не буде прихватала уређивање разлика на миран начин, две државе имају обавезу да војно помогну једна другу и да закључе мир „само заједно и по обостраном уговору”.¹² Све заједничке одредбе у члановима 6, 7 и 10 које су се односиле на предвиђање склапања војних уговора, на питање стварања Слободне српске зоне у Солуну и на могућност укидања уговора после проласка 10 година, Њ. В. краљ Грка, „преузео је на себе као обавезу, ако му влада буде пружила неопходне олакшице да ће гарантовати у року од 5 година потпуну слободу извозне и увозне српске трговине у солунској луци и кроз Солун у Скопље и Битољ железничким путем”.¹³

Потписивање грчко-српског савеза као отежавајући фактор за спровођење грчке спољне политике, нарочито је дошло до изражаја у периоду који је претходио сврставању грчке војске на страну сила Антанте-постављањем питања транспорта српске војске са Крфа у Солун. Питање евакуације српске армије представљало

¹⁰ Миладин Милошевић, *Србија и Грчка 1914-1918. (из историје дипломатских односа)*, Задужбина Никола Пашић, Зајечар, 1997, 15.

¹¹ Αρετή Τούντα-Φερυάδη, *Εξέλιξη των σχέσεων Ελλάδας-Σερβίας (1912-1940)*, Αθήνα, 1986, 40.

¹² Αρετή Τούντα-Φερυάδη, *н. г.*, 39-40.

¹³ Κ. Ι. Αμαντος, „Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδας (Βούλγαροι-Αλβανοί-Νοτιοσλάβοι, Αθήνα, 1966, 59.

је догађај који је не само узбуркао и поделио грчко јавно мњење и условио кризу у односима две савезнице, већ је изазвао и снажну реакцију Великих сила, одлучујућу за будућу грчку спољнополитичку оријентацију и превазилажење става краља Константина о грчкој неутралности у Првом светском рату. Транспорт српских војних трупа у Македонију, независно од начина на који је коначно спроведен (страни утицај се кретао у распону од могућег француског економског притиска до енглеског давања предујма зајму Грчкој у циљу промене става о грчкој неутралности),¹⁴ као и последица које је имао како на измене у грчкој спољној политици, тако и на ојачавање српске државе у дужем временском периоду, пре свега је утицао на стварање Солунског фронта, привремену равнотежу сила у области између сукобљених фронтова-сила Антанте и сила Централних царстава.

Преговори између Берлина и Софије у циљу придобијања Бугарске за савезништво са централним силама, ушли су у завршну фазу почетком августа 1915. године. Врло осетљиво питање за Немачку било је питање Грчке, односно бугарских претензија према њој, што је могло да одведе Грчку у блок Антанте, а што Немачка никако није желела. „Да би се обезбедила неутралност најјужније балканске државе, немачко вођство је прибегло тајној дипломатској акцији код краља Константина. За вођство Рајха, Србија је, као и Албанија, једноставно била нека врста идеалне жртве којом се могао подмиривати сваки немачки циљ и свака немачка потреба на Балкану”.¹⁵ Неутралност Грчке у Првом светском рату је постала очигледна од октобра 1915. године, односно од момента када је Венизелос поднео оставку по други пут. Његова оставка, као последица неслагања краља Константина о активном учествовању Грчке у рату, додатно је била подстакнута убеђењем грчког премијера да је Уговор о одбрамбеном савезу који је Грчка потписала са Србијом земљу обавезивао да уђе у рат, као и уверењем да су грчки планови о независности и ауторитативности на Балкану непосредно повезани са њеним излагањем из неутралности и избегавању опасности од могућег стварања бугарске превласти. Криза у српско-грчким односима превазиђена је тек по повлачењу грчког краља и поновним доласком на власт искусног дипломате Елефтериоса Венизелоса. „На срећу Јеладе, Грчка се тргла и дошла себи.”¹⁶ Нова влада је превасходно бринула да се република поново приближи Србима, као и да, колико буде у могућности, поправи неправду коју су томе народу учинили један „германизму потчињени краљ, министри и високи војни руководиоци које је пруски милитаризам био опсенио”.¹⁷ Задатак нове владе био је деликатан, „имајући у виду да су Срби дубоко осетили издају својих бивших савезника”.¹⁸ Суштина спољне политике Венизелоса и његових сарадника била је у томе што су умели да покажу

¹⁴ Αρετή Τοῦντα-Φεργάδη, *н. г.*, 102.

¹⁵ Миладин Милошевић, *Србија и Грчка 1914-1918. (из историје дипломатских односа)*, Задужбина Никола Пашић, Зајечар, 1997, 160.

¹⁶ Дипломатски архив грчког Министарства иностраних послова, (даље ГМИП), А политикј 1918, Τελικῆς σκοποῦ πολέμου, ελληνικαὶ βλέψεις, „Ратни дневник”, бр. 38, 150-151.

¹⁷ *Ibid.* 16. 150-151.

¹⁸ *Ibid.* 16. 150-151.

Србима да маса грчког народа није била умешана у то издајство. Потенцирало се, „са много такта, да здрави део земље тражи да се неправда поправи и да се поново са јуначком Србијом сарађује на заједничком идеалу, на ослобођењу његове браће”.¹⁹ Превазилажење српско-грчких несугласица, у великој мери је подстакнуто ступањем на престо младог сина краља Константина, престолонаследника Александра, који је усвајајући концепцију Венизелосове Грчке и „нашавши у Принцу Александру не само савезника него и пријатеља, приступио искрено Венизелосовој, Србима и савезницима наклоњеној политици, а осудио искрено лукаво држање свог оца”.²⁰

Српско одобравање одласка краља Константина са престола, уз грчки ентузијазам поводом обновљених савезничких односа, можда су најбоље изражени у телеграму премијера Пашића који је пренео чланак атинског листа „Емброс” у броју од 20. 6. 1917, објављен под насловом „Последњи час, Премијер Србије господину Венизелосу, Топао одговор грчког премијера, Заједнички грчко-српски интереси и одржавање савеза”, „... што ће почети један нови период за грчку нацију, у коме српски народ види коначну победу здравих власти демократије и правде”,²¹ као и одговором у коме је, између осталог, подвукао да ће његова политика „у првој линији подразумевати верно испуњавање савезништва према Србији”.²² Међутим, српски извори давали су нарочити извештај о нешто другачијем ставу који је имало македонско становништво словенског и грчког порекла према политици нове владе. Славомакедонци из Грчке су, по речима Љубомира Јовановића, министра унутрашњих послова, „без обзира што су заузели јасан став у Националном расколу, прећутно подржавали Константина, превасходно из разлога моћи краљевског трона и поштовању према њему, али и зато што су по природи били мирољубиви, и сходно томе, противни спољашњој политици Венизелоса”.²³

„Македонском народу не може се наметнути једно демократско парламентарно уређење, већ једна личност, која у себи оличава сву власт и идеје. Ћутећи, оно даје подршку делу Венизелоса, али када се налази међу људима од поверења, увек говори у Константинову корист.”²⁴ Венизелос је, међутим, у потпуности давао подршку југословенским тенденцијама и слагао се са Пашићем „да будући мир на Балкану треба да се заснива на српско-грчком савезу и тежњи да се тај савез прошири и на економске односе двеју земаља”,²⁵ наглашавајући повољности које би Србији дао излазак на луку у Солуну, омогућавајући на тај начин увоз са запада као и трговачки контакт са Тесалијом и грчком Македонијом, а предлагао је и послератну осовину

¹⁹ ГМИП, Α πολιτική 1918, Τελικοί σκοποί πολέμου, ελληνικά βλέψεις, „Ρατνι дневник”, др. 38, 150-151.

²⁰ ГМИП, „Τελευταία ώρα, Ο πρωθυπουργός της Σερβίας προς τον κ. Βενιζέλο”, Εμπρός, 20. 7. 1917.

²¹ Ibid. 20.

²² Α. Χασιώτης, *Εξέλιξη των σχέσεων Ελλάδας-Σερβίας 1913-1918*, *Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη*, 2004, 197.

²³ Α. Χασιώτης, *н. г.*, 202.

²⁴ Α. Χασιώτης, *н. г.*, 203.

²⁵ Α. Χασιώτης, *н. г.*, 197.

Атина-Београд у коју би евентуално била укључена и нека трећа сила (нпр. Италија). Суштина дипломатских односа Србије и Грчке у том периоду била је у заузимању једног заједничког става, који је био од користи за обе земље у иницијативама за спровођење мира. Иако у почетку противан, Пашић бива приморан да се сложи и тако долази до обнављања српско-грчког савеза, у који је Венизелос, иако она то није званично прихватила, желео да укључи и Румунију. Венизелос је желео да обезбеди обећање за обнављање предратних граница Грчке, а тек онда да се окрене освајачким тежњама ка турским територијама. Разлог постојања оваквог става председника владе Грчке могао се објаснити „јачањем његовог положаја у унутрашњости, као и подстицањем мобилизације”.²⁶

Крiza у српском политичко-војном врху, пад морала српске војске, и уопште Срба који су се налазили на територији Грчке, довела је до јачања непријатељске пропаганде која је позивала на повратак кући. Упоредо је јачао и непријатељски став према српској влади, као и међу српском војском на македонском фронту у области Карацове.

3. Настајање Краљевине СХС и промена у позицији Грчке

Период непосредно пре званичног приступања Грчке силама Антанте био је у великој мери условљен грчком победом у бици код Скра ди Леген. Чврста и тешка Венизелосова дипломатска борба, уз његову стратегију која се развијала на многим нивоима, довела је до постепене промене у међународној позицији Грчке.²⁷ Ситуацију у Србији, међутим, карактерисала је неодлучност њеног спољнополитичког наступа, пре свега неизвесност дипломатских односа према својој позиционо ојачаној савезници.²⁸ Неодређености српског става доприносиле су и унутрашње припреме за остваривање идеје о унији Срба, Хрвата и Словенаца. Период остваривања јужнословенске идеје поклапао се са јачањем грчког положаја. Не може се занемарити чињеница постојања извесне суревњивости и зависти код дела грчких трупа коју су изазивали војнички успеси српске војске на Солунском фронту, а која је проузроковала извесне инцидентне ситуације непосредно пред крај рата, изражене у учесталим изгредима грчких трупа према цивилном становништву на српској територији од маја 1918. године.²⁹ Упркос свему, српска и грчка влада слагале су се у гледишту да заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца може бити јака држава на Балкану и да као таква у савезу са Грчком може представљати фактор од кога је Италија страховала због својих аспирација на Јадранском мору.³⁰

Грчка страна је поклањала изузетну пажњу стварању уједињене Краљевине

²⁶ Νικόλαος Ε. Παπαδάκης, *Η Ελλάδα 1914-1918*, *Εκδόσεις Κριτική*, Χαριά, 2008, 43-44.

²⁷ ΓΜΙΠ, Α πολιτική 1918, τελικοί σκοποί πολέμου, ελληνικά βλήματα, Διαμαντόπουλος, Θεσσαλονίκη 28. 12. 1917, Αρ. 10267 Α5/Π.

²⁸ Миладин Милошевић, *н. г.*, 290.

²⁹ Миладин Милошевић, *н. г.*, 291.

³⁰ Миладин Милошевић, *н. г.*, 292.

СХС,³¹ а ставови званичне грчке дипломатије су претежно указивали на одобравање „усложњавања северног суседа”³² у постојећем односу снага на међународној сцени у датом моменту. Требало би, међутим, навести и постојање извесних грчких приступа посвећених питању јужнословенског уједињења, обојених антисловенским ставовима, писаним из једне пропагандне перспективе, обојене идеологијом 1948, када су се Србија и Грчка на почетку хладног рата налазиле на супротним странама.³³ Богата дипломатска преписка пронађена у грчком Министарству иностраних послова указује на преовлађујући позитиван став званичне Атине, као и на одобравање српских напора у остваривању јужнословенске идеје.

Званично ступање Грчке у рат и исказивање њених иредентистичких тежњи, паралелно процесу уједињења јужнословенских народа у заједничку државу, означило је почетак периода у коме су се две суседне земље званично приближавале, упркос појединачним покушајима за национално остварење и тенденцијама њихових унутрашњих политика које су пружале објективне разлоге за настајање дијаметралних супротности у постојећим спољнополитичким оквирима сцене Балкана.

Приступајући ратном напору на страни сила Антанте, Грчка је „активирала обећање” усвојено 1915, како би испоштовала обавезе које су произиласе из српско-грчког одбрамбеног уговора од 1913. године.³⁴ На ширем европском плану, у измењеним условима после 1917, дефиниција ратних циљева на Балкану није била мудар избор за Грчку. Имајући у виду њене финансијске и војне слабости, једина логична политика била је политика одлагања.³⁵ „Грчке иредентистичке тежње званично долазе на видело тек после битке код Скра, као и у периоду предаје Бугарске. До тада неизражаване, сада су биле и званично прокламоване.”³⁶

Криза која је избила у грчкој унутрашњој политици током Првог светског рата, донела је олакшицу великим силама, које су и иначе желеле да се умешају у унутарње ствари Грчке. Силе Антанте, у својој жељи да добију савезника у тренутку када им затреба, потпомогле су национални раскол. „Улазак Грчке у рат из неутралности и њено учествовање у I св. рату, и то једну и по годину пре његовог завршетка, дали су јој право да седне за сто дипломатских преговарања, који су почели у Паризу почетком 1919. године.”³⁷ Ступајући званично у рат, Грчка је постала равноправан

³¹ ГМИП, А В (5), Генадиос, број 4970 А В/5, Лондон, без навода датума.

³² Грчка историографија у периоду после 1918. године, упркос настајању Краљевине СХС, нову државу наставља да описује као Срдију, док стварање уједињене краљевине јужнословенских народа карактерише као „усложњавање свог северног суседа”, тј. Срдије.

³³ Γεώργιος Χ. Βασιλιάδης, Αυτ/χου Μηχανικού ε.α., Μέλος Κεντρικής Επιτροπής Ελληνικών δικαίων, “Το ελληνικόν πρόβλημα (έως το κατανοούν οι βόρειοι Έλληνες), Η προδοσία της Γιουγκοσλαβίας έναντι ανταλλαγμάτων και το ολοκαύτωμα της Ελλάδας δια να μη προδώση), Αθήνα 1948., 5.

³⁴ Χέλεν Γκαρδίκας Κατσαδάκης, *Σ e Salonica Σ eatre of operations and the Outcome of the Great War*, Thessalonica, 2005, ΥΜΧΑ, 109.

³⁵ Χέλεν Γκαρδίκας Κατσαδάκης, *н. г.*, 118.

³⁶ Α. С. Ставрианос, *н. г.*, 494.

учесник дипломатских односа међу дотадашњим савезницама, а дипломатска преписка датог периода преноси настојања званичне Грчке да уђе у заједничку акцију са Србијом, коју је премијер Пашић одлагао чекајући инструкције британске владе.³⁸ За разлику од Грчке, Србија је била протагониста у рату и од самог његовог почетка јасно је износила своје тежње. Уједињење Јужних Словена, које је још од раније представљало велики национални идеал, као и његово остварење, био је прва и главна тежња, уколико Савезници однесу победу. Доведени су у питање већ постојећи поседи Србије у Македонији. Бугарска дипломатија хтела је да убеди међународну дипломатију да је већина Македонаца желела укључивање баш у њихову државу. Београд је одговорио читавим низом научних издања, која су подржавала гледиште да су Словени у Македонији припадници југословенске нације. У новонасталој ситуацији српски територијални захтеви су имали апсолутну потребу за подршком Грчке, и зато је апсурд представљала и сама помисао да ће се они проширити ка грчким територијама. Претња коју је Бугарска представљала за обе земље, успоставила је неизбежну сарадњу међу њима.³⁹ Имајући у виду присуство грчког становништва на територији Македоније, потпуно је логично да су постојале грчке претензије према Битољу, бар у виду пропаганде, нарочито изражене од стране локалног становништва и удружења од момента опоравка Грчке, јачања њеног положаја на Балкану и мобилизације од 1917, као и присуства грчких јединица у области Битоља. Венизелос је у наступајућем периоду оштро осуђивао такве планове и идеје покушавајући да сачува добросуседске односе са Србијом, иако они нису били званично прокламовани од стране грчке дипломатије. Иако су и Кундурјотис и Венизелос (као главни заштитник српско-грчког пријатељства), сматрали да је присвајање Ђевђелије од животног значаја за грчке интересе, те тенденције нису остварене. Грчка дипломатија је напустила цео случај, иако су постојале индикације и предлози других грчких дипломатских представника да је ситуацију у којој је „Србија схватала да није поседовала другог пријатеља на Балкану изузев Грчке”,⁴⁰ званична Атина требало адекватно да искористи.

4. Питање признања

Питање признања новостворене Краљевине СХС од стране Грчке, појавило се као изузетно значајан показатељ у настојању грчке стране да се очувају добросуседски односи и после усложњавања њеног северног суседа. Грчка је била међу првим земљама које су признале југословенску државу. Венизелосова тенденција да југословенска краљевина прво буде призната од стране Атине, била је, међутим, предухитрена од стране председника САД-а, Вудро Вилсона, 6. фебруара 1919.

³⁷ Αρετή Τοῦντα Φεργάδη, *Εξέλιξη των σχέσεων Ελλάδας και Σερβίας (1912-1940)*, Αθήνα, 1986, 133.

³⁸ ΓΜΙΠ, Α πολιτική 1918, Τελικοί σκοποί πολέμου, ελληνικάί βλέψεις, Διαμαντόπουλος, Θεσσαλονίκη, 6. 1. 1918, Εμπιστευτικό έγγραφο Αρ. 165-Α-121.

³⁹ Α. Χασιώτης, *Εξέλιξη των σχέσεων Ελλάδας και Σερβίας 1913-1918*, *Εξέλιξη των σχέσεων Ελλάδας και Σερβίας 1913-1918*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2004, 354.

⁴⁰ Α. Χασιώτης, *η. γ.*, 355.

године. Богата дипломатска преписка руководећих политичара Грчке указивала је на тенденцију пожуривања признања, као и дипломатске процедуре која је признању претходила. „Сада већ амбасадор нове државе, Балугџић је предао своје акредитиве грчком краљу и изразио уверење да ће српско-грчки савез остати на снази и под новим околностима. Нико, међутим, није причао о југословенско-грчким, већ о српско-грчким односима. Паралелно, политички и културни чиниоци 1920, наметали су стварање српско-грчког, а не југословенско-грчког савеза.”⁴¹

Значај првенства признавања новостворене Краљевине СХС и велику заинтересованост грчке стране да буде ефикасна у припремама за утврђивање граница и одржавања Конференције мира, преноси телеграм Венизелосов и Политисов, у којем се изражава жаљење због последице услед неажурност грчке владе слања телеграма амбасади у Београду и о драгоцености изгубљеног времена, што је проузроковало закашњење у признавању.⁴² Сходно новонасталој ситуацији, „две државе сада је требало да на нови начин дефинишу српско-грчки протокол о сарадњи. Грчко Министарство иностраних послова брзо је нагласило тај проблем и предлагало обнављање уговора о савезу, пошто као правно лице српска држава није више постојала. У складу са тим мишљењем, није било могуће да се Југославија обавезе да ће ратовати у Малој Азији, нити Грчка против нпр. Мађарске. Напротив, обе државе требало је да инсистирају на очувању Уговора из Букурешта и Неји-а, а да дефинишу свој савез искључиво према обостраном односу према Бугарској”.⁴³ Потребу да постоји званично тумачење савезничких веза двеју држава, наглашавао је и амбасадор Балугџић. „Ово питање је, међутим, остало неразрешено све до момента одбацивања Уговора о савезу од стране Београда 1924. године”.⁴⁴

5. Захлађење односа-македонско питање као тачка раздора

У првој фази југословенског уједињења нису постојале размирице између нове власти у Београду и Атине. Напротив, добри односи две државе били су потврђени војном и економском сарадњом. Од опште слике одступао је само случај Грка у српској Македонији. „Реакције Атине на зостављање грчког елемента у северној Македонији, карактерисане су скоро као незаинтересованост.”⁴⁵ Интерес Грчке био је да не постоје протести поводом притисака на рачун других нација Југославије: „Нигде није забележен званичан протест, док су грчке дипломате избегавале да врше притисак на Београд, ограничавајући се на једноставне „препоруче.”⁴⁶ Незадовољство грчких изасланика аутократском политиком Београда условило је изражавање наклоности према Хрватима и Словенцима, а извесни наводи војних аташеа амбасаде у Београду,

⁴¹ Л. Χασιώτης, *н. г.*, 246.

⁴² ГМИП, 1919-А-5-в-10, Βενιζελος, Πολιτης, Παρισι, 5. 2. 1919, Εμπ. Εγγ. Αρ. 1055 Α5/в.

⁴³ Л. Χασιώτης, *н. г.*, 247.

⁴⁴ Α. Τούντα -Φεργιάδη, *Εξωτερική Πολιτική της Ελλάδας 1912-1940*, Αθίνα, 1986, 95-101.

⁴⁵ Л. Χασιώτης, *н. г.*, 247.

⁴⁶ Л. Χασιώτης, *н. г.*, 248.

нису оклевали у својим критикама политичара и војног врха у југословенској престоници и њихових ставова према осталим националностима. Грчки извори описивали су „неспособност Срба” да уче последице аутократске владарске политике која је била благослов за Грчку, јер се захваљујући њој Краљевина СХС појављивала као разједињена, а самим као тим безопасна за свог јужног суседа.⁴⁷ Одломак из поверљивог телеграма пуковника Травлоса Главном Штабу (16. 10. 1919), говори о тадашњој политичкој ситуацији у Србији, потврђујући ставове о проблемима са којима се суочавала нова мултиетничка држава: „Стара Србија само што се опоравила после Савезничке победе, одмах се нашла у потреби да се суочи са озбиљним проблемима организације, који су се пре свега односили на економске проблеме, а са друге стране за Југославију је било немогуће да се нађе на путу решења.”⁴⁸ После боравка у Југославији, пуковник Травлос, описује порекло Хрвата и Словенаца: „Српску државу сачињавају као што је већ познато три дела Старе Србије, Хрватске и Словеније. Словени и Хрвати су стара словенска племена која потичу још из 1102. године, из времена потчињености Мађарској и Аустроугарској. Касније, после много времена долази да сазнања да су, без обзира што су били у католичанству имали исту националну свест као и Срби. Хрвати и Словени под утицајем немачке културе нису имали ништа заједничко са Србима из Старе Србије. Словенци и Хрвати се потпуно унапредовали у питању културе и образовања, нарочито негују индустрију и науку. Налазе се под утицајем монархистичких схватања и аутократског државног уређења, које се огледало у помпезним дворским племићким титулама. Аустријанци су се нарочито додворавали Хрватима, који су били једно од главних племена коме су додељиване титуле, племство и право унутарње управне аутономије, лично од Принца.”⁴⁹ Карактеришући Србе као „претежно шовинисте”,⁵⁰ наводи да они никада нису ни помишљали на уједињење са Хрватима и да је за њих одлука Конференције мира о уништавању Двојне монархије била неочекивана, јер су се надали само уједињењу са Босном и Херцеговином. „Ни хрватски народ ни у сну није могао претпоставити да ће од давнина потчињен владарима из династије Хабзбурга доћи под власт породице Карађорђевића, коју су сматрали породицом војничком или краљевском.”⁵¹ Сматрао је да Срби у почетку нису политизовали југословенски проблем онако како је требало, јер су показали потпуно неповерење према Хрватима и одузели им сваку могућност управљања. Наводе пуковника Травлоса који Србе карактерише као „шовинисте” и „нижег ранга”, очигледно пропагандно обојене, можемо сматрати уводом у период промене српско-грчких односа који је уследио, као последица, између осталог, неразјашњене ситуације у северној Македонији. Пуковник Травлос у извештају поздравља потез премијера Пашића, тврдећи да је он на време предвидео грешку такве политике, али не желећи да се изложи лично

⁴⁷ Λ. Χασιώτης, *н. г.*, 249.

⁴⁸ ГМИП, 1919-А-5-в-10, Травлос Спирос Главном Штабу, пов. Док. бр. 1019/II/709.

⁴⁹ *Ibid.* 48.

⁵⁰ *Ibid.* 48.

⁵¹ *Ibid.* 48.

бесу Срба „шовиниста” који су, како каже, „желели потпуно потчињавање Хрвата”, наредио је Протићу, „министру партије”, да се заузме у Скупштини за подржавање идеје оснивања федерације. Пашић је у Паризу објаснио да је, наводно, без његовог знања, Протић следио такву политику. Страх од евентуалног јачања Србије, као потенцијалне опасности за Грчку, очигледан је и у наставку Травлосовог извештаја, као и приказ за Грчку повољних супротности Срба и Хрвата: „Нажалост, међутим, за Србе и на срећу за Грчку, није се чинило да је превладала та идеја, према којима би Србија постала за нас сусед моћан и опасан, ако би се претпоставило да би се данашња тренутна оријентација политичких гледишта и комбинација променила. Хрвати су у почетку радосно прихватили наду да ће им Конференција омогућити начело самоопредељења нација. Међутим, схватили су да су уместо слободе пали у руке деспотских и много нижих (у погледу културе) Срба и почели су да мењају мишљење. Потврђено је да се хрватска војска борила против српске војске, а такође да у Србији највеће злочине нису починили Аустријанци и Немци. О томе, Срби без резерве причају. Чинило се да Анте Трумбић, представник Хрватске на Конференцији мира, истински жели уједињење. Данашње стање југословенског проблема чини се веома озбиљно.”⁵² Коментаришући у наставку војну ситуацију у Србији, пуковник Травлос прецизно износи следеће затечено стање:

„Српско-хрватска војска је у потпуном распаду;

Не постоји ни најмање расположење Срба да поклоне поверење Хрватима или да их учине надлежним за управљање, нити Хрвата да служе надређене Србе ;

Србију је у потпуности окупирао питање Хрватске, нарочито Ријеке, као и аномалија Црне Горе. Њена пажња је усмерена према Албанији и скоро је незаинтересована за јужне границе (према Грчкој)”⁵³

У циљу будућег надзора поменуте ситуације, изложио је следеће мере предострожности према могућој „немачкословенској опасности”:

- 1) оснивање информационог центра у Београду који би био сачињен од високог официра, којег би помагао један капетан и један поручник;
- 2) под обавезно оснивање бироа за информације у Скопљу под управитељством капетана топографа, који би био позван као високи официр резерве Надзорништва у конзулату у Скопљу.⁵⁴

6. Заокрет у српској „грчкој” политици

а) Пропаганда двеју земаља на територији Македоније

Српска пропаганда је значајно ослабила после савезничке победе на Македонском фронту у септембру 1918. године. Међутим, примењивање пропагандне српске тактике ипак је настављено и по свршетку рата. Изузетак су представљале одређене акције власти у српској Македонији, које су у покушајима да придобију

⁵² ГМИП, 1919-А-5-в-10, Травлос Спирос Главном Штабу, поверљиви документ бр. 1019/II/709.

⁵³ Ibid. 52.

⁵⁴ ГМИП, 1919-А-5-в-10, Травлос Спирос Главном Штабу, пов. Док. бр. 1019/II/709.

своје славомакедонске држављане, показивале интересовање за становнике под грчком доминацијом. Постојале су четири различите верзије српских пропагандних потеза: „1) У српским школама учи се да је Солун један попутно природан излаз Србије, да је мајка Константина Палеолога била Српкиња и да је град био део српске деспотовине вековима; 2) солунски Јевреји, који се како се чини подстичу сваки вид антигрчке пропаганде стремећи ка аутономији града, Македоније и Тракије, после Аустријанаца окрећу се Србима; 3) у српској војсци преовладава мишљење да је земља на северу надокнађена, али не и на југу; 4) званични Срби су изјавили француским официрима да ће Грчка клонути под унутрашњим прокраљевским устанком и да ће Србија интервенисати да не прођу Бугари”.⁵⁵

Грчке пропагандне активности у српској Македонији, у почетку су наилазиле на велике препреке, пошто је Атина у основи била против оспоравања превласти Београда у наведеној области. Пропаганда је била заснована на иницијативама незваничних чинилаца. Грчке тенденције су углавном биле засноване на реакцијама грчког елемента из ове области, изазваних лошом управом и шовинистичким понашањем српских власти, али и делатностима северномакедонских избегличких удружења, а нешто мање на жељи за присвајањем српских територија. „Истина је да је грчка држава учинила веома мало да заштити грчки елемент српске Македоније од избеглиштва и насилног посрбљавања. Овакав став је био заснован на хладнокрвним политичким проценама. У случају да је Атина тежила признавању постојања грчке мањине, била би приморана да уступи иста права Славомакедонцима на својој територији. Београд ју је рано изричито обавестио да неће прихватати ни једно друго уређење овог питања. Уосталом, Венизелос није намеравао да дозволи „заштиту” другојезичних народа у земљи од једне словенске силе, чак иако је у питању била савезничка. Зато је одлучио и да се одрекне било какве врсте права која се тичу Грка у српској Македонији”.⁵⁶

Српска пропаганда у послератном периоду проузроковала је грчку несигурност за задржавање утицаја над становништвом у овој области, без обзира на важећи српско-грчки уговор о савезу који је много значио не само за пласирање интереса обе државе, али и за одржање равнотеже у области, о којој су пре свих бринули Француска и В. Британија. „Спремност грчких власти да прихвате толико различитих верзија за будућу превласт над Солуном и у Македонији изражава без даљњег грчку несигурност за њихову превласт у области. Ову забринутост, иако није била у потпуности без основа, требало је сматрати претераном, али и карактеристичном за сталну сумњичавост и страх грчке државе за скоро освојене македонске територије”.⁵⁷ Преписка и уопштено, документација пронађена у Архиву Министарства спољних послова Грчке поред приказа о српској и грчкој пропаганди на територији Македоније и њеном утицају на односе двеју влада током 1919. године,

⁵⁵ Α. Χασιώτης, *Εξέλιξη των Σερβικών Προπαγανδιστικών Στόχων 1913-1918*, *Επιστημονικά Μεταφυσικά* 1913-1918, *Επιστημονικά Μεταφυσικά* 2004, 304.

⁵⁶ Α. Χασιώτης, *н. г.*, 305.

⁵⁷ Α. Χασιώτης, *Εξέλιξη των Σερβικών Προπαγανδιστικών Στόχων 1913-1918*, *Επιστημονικά Μεταφυσικά* 1913-1918, *Επιστημονικά Μεταφυσικά* 2004, 386-387.

као и у периоду који је следио, указивала је на покушаје грчке стране да прикрије било какво незадовољство локалног становништва у области Битоља и Флорине, као и свуда навођене покрете Срба и покрете грчких власти против Срба, које је званична Атина признавала, чинећи упорне и непрестане покушаје да се ситуација на територији српске Македоније умири и да се нагласи пријатељство са Србијом.⁵⁸ Увиђајући опасност од постојеће пропаганде за погоршавање дипломатских односа двеју земаља, „Венизелос је разуверио Пашића о било каквој намери Грчке да се меша у српска владајућа права и поновио да је српско-грчко пријатељство основни избор његове политике. Паралелно, дао је налог МИП-у да се српској влади не пренесе жалбе сународника”.⁵⁹ Упркос потврди о постојању протеста у наведеним областима и у периоду после Венизелосових наређења, политика грчког премијера остајала је доследна уверењу да су „пријатељски односи са Србијом основа наше политике”.⁶⁰ Сличну садржину имају и делови Венизелосовог телеграма упућени Кундурјотису, грчком министру у Београду, којима је овај упућиван да треба да убеди премијера Србије како је он, Венизелос, уверен да су интереси Срба и Грка на Балкану заједнички и да обе владе треба да тај став усаде у свест и јавно мишљење својих поданика.⁶¹

б) Питање мањина-српска и грчка пропаганда

Анализа пропаганде на територији Македоније у периоду промене српско-грчких односа налаже осврт на питања грчке мањине, односно грчког становништва у српској Македонији. „Балкански ратови дали су могућност Србији да скоро удвостручи површину својих територија. Чињеница је да српски државни механизам „нове земље” третирао аутократском и централизованом политиком, предузимајући мере које су често изазивале бес и реакције домаћег становништва”.⁶² Понашање српских власти према грчком елементу није се изменило ни после краја рата, па се талас избеглица према Грчкој наставио. Притисак српских власти био је усмерен на учене грчке људе и на грчку цркву.⁶³ Судбина преосталог грчког становништва под југословенском влашћу била је извесна у том моменту.⁶⁴ Са једне стране политика Београда за директним посрбљавањем у македонским епархијама, а са друге нерасположење грчке државе да подржи положај сопствене мањине довели су до новог великог одливања према Грчкој. Овај избеглички талас је родио у грчкој војсци „осећај раздражености и спонтанно заузимање непријатељског става, колико због заштите тиранизованог грчког становништва у тим крајевима, толико и због очувања поноса. Овакав осећај је постао још јаче изражен од момента када се војно руководство земље

⁵⁸ ГМИП, 1919, А/В, Венизелос, Париз, 28. 2. 1919, пов. док. др. 1874

⁵⁹ Α. Χασιώτης, *Εξέλιξη των Ελληνο-Σερβικών Σχέσεων 1913-1918*, Θεσσαλονίκη 2004, 357.

⁶⁰ ГМИП, 1919-А-5-в-10, Венизелос (Париз), ГМИП-у, 21. 3. 1919.

⁶¹ ГМИП, А /1919/ 1/5/В/10, Венизелос (Париз), Кундурјотису, 21. 3. 1919.

⁶² Α. Χασιώτης, *Εξέλιξη των Ελληνο-Σερβικών Σχέσεων 1913-1918*, Θεσσαλονίκη 2004, 309.

⁶³ Α. Χασιώτης, *н. г.*, 309.

⁶⁴ Α. Χασιώτης, *н. г.*, 332.

уверило у непријатељски став српских власти према грчким војницима и домаћем грчком становништву, коме се дозвољавала употреба само српског и „локалног македонског дијалекта”.⁶⁵ Грчка политика у Северној Македонији је „спровођена у складу са уверењем да је грчко-српски савез много важнији за интерес државе од било ког другог, сумњиво успешног освајања нових територија у моменту када није била у потпуности успоставила своју превласт у северној Македонији”.⁶⁶ Усвајајући један изузетно умерен став у вези са грчким заједницама Јужне Србије, званична Атина је у суштини уступала Београду право да одлучује о њиховој судбини. Једини изузетак у грчкој спољној политици представљало је потврђивање појаса Ђевђелија-Дојран Србији. Србија је, са друге стране, прижељкивала потврђивање овог прилаза према македонској престоници како би могла да врши дипломатски притисак према Грчкој. Активирање грчке пропаганде у северним деловима Македоније, као реакција на тенденције Београда, отпочело је управо „у циљу уступања грчког држављанства избеглицима, организовању окупљања против српске превласти, слању меморандума грчким властима и страним политичким чиниоцима који су описивали јадан положај Грка у области Битоља и Ђевђелије.”⁶⁷

Грчка пропаганда после рата је, насупрот српској, која је у подручју Македоније ослабила, у области Битоља и у Ђевђелији јачала (у периоду од предаје Бугарске до потписивања мировних уговора и коначног утврђивања граница). Иницијатива за спровођење такве пропаганде припадала је избегличким удружењима са наведених територија. У покушају да ограничи делатност наведених удружења, званична Грчка је упутила један меморандум Централној управи Македоније у коме наглашава „да ће њихово понашање негативно утицати како на српску владу, тако и на квалитет њиховог живота у Битољу”.⁶⁸ Случај Ђевђелије је наставио да интересује грчке власти, бар до званичног утврђивања граница. Упркос тврдњама да су српске претензије у Бугарској поново поставиле питање српско-грчких граница, као и предлога о грчкој реакцији и освајању наведеног појаса,⁶⁹ Атина је у потпуности одбацила било какве претензије према Србији, сматрајући да је Грчкој њена подршка много битнија и потребнија у другим, значајнијим територијалним претензијама.

ц) Црквена, школска и питања језика

Питање организовања цркве, односно превласти српске цркве над грчким заједницама у Македонији, представљало је тачку раздора у односима Србије (Југославије) и Грчке, а нарочит утицај имало је на односе Срба и Грка у Македонији. Суштина неспоразума налазила се у чињеници да је црквено питање, које је требало решити између Атине и Београда, постало предмет неспоразума у који се умешао

⁶⁵ ГМИП, 1919 А/5/в (10), Γενικό Στρατηγείο προς ΥΠΕΞ, Θεσσαλονίκη, 7. Φεβρουαρίου 1919.

⁶⁶ Α. Χασιώτης, *н. г.*, 338.

⁶⁷ ГМИП, 1919 А/5/в(10), Γενικό Στρατηγείο προς ΥΠΕΞ, Θεσσαλονίκη, 7. Φεβρουαρίου 1919.

⁶⁸ Α. Χασιώτης, *Εξέλιξη των Ελληνο-Σερβικών Σχέσεων 1913-1918*, Θεσσαλονίκη, 2004, 343.

⁶⁹ Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο (даље ЕЛИА), Αρχείο Βενιζέλου, φάκελος 9, υποφάκελος 9.2) (превод делова Мазоракисовог меморандума од 17.3.1919.)

и Екуменски патријархат. „Атина се још од 1914. сложила са уступањем грчких цркава српској цркви, тражећи једноставно да постоји одговарајући споразум са Екуменским патријархатом. Уистину, 1919. је постојао договор између српске владе и Фанара, који је предвиђао у свом члану 5 препуштање патријаршијске бригае о грчким заједницама Београду. Патријархат се плашио да би препуштање грчких заједница Србији представљао повод за умањивање привилегија одговарајућим заједницама Румуније и Русије. Веровало се, а то се касније потврдило као тачно, да члан 5 није представљао довољну гаранцију и да је требало да се у саме преговоре умеша и званична Атина. Главно питање у разговорима између Фанара и Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца је био избор српског патријарха, за који је неопходна била и сагласност Екуменске столице. Представници Патријархата су поставили питање грчких заједница, конкретно, употребе грчког језика у литургији, црквеној и школској управи. Гавриловић је као главни у српском представништву, изразио nelaгодност по питању изношења питања грчких заједница у Србији од стране Патријархата, у моменту када је оно требало да представља резултат споразума између грчке и српске владе.”⁷⁰ Притисци су постојали и на црквено устројство на Светој Гори.⁷¹ Коначан споразум је потписан 18. марта 1920. године и предвиђао је осамостаљивање цркава северне Македоније од Патријархата, као и признавање уједињења цркава Србије, Црне Горе, Карловаца и Далмације у једну „Аутокефалну уједињену православну српску цркву Краљевине СХС”.⁷²

д) Питање држављанства

Једно од питања које је имало знатан утицај на дипломатске односе Србије и Грчке, а које је остало отворено све до краја рата, јер су обе владе инсистирале на својим старим ставовима било је и питање добијања држављанства на територији Македоније, у оквиру које су постојале 4 категорије становништва, а „развој догађаја у периоду између 1913. и 1918. присилио је већину становника Македоније да изабере држављанство, без обзира да ли им се оно свиђало или не”.⁷³ Прва категорија се односила на бивше становништво Отоманског царства, које се населило у од Грчке припојене територије до 1913, али је потицало од „нових земаља Србије”. Влада која се ослањала на Уговор из Атине, није могла да прихвати став Београда и да све оне који су припадали овој категорији сматра југословенским поданицима. Изузетак су представљале 92 породице које су биле насељене на грчком тлу после потписивања Уговора, и које су изјављивале да су тежиле добијању југословенског држављанства. Сви други становници грчке Македоније, који су желели да га добију, требало је да се преселе у Краљевину СХС. Другој категорији су припадали они који су потицали са југословенских територија и живели тамо стално, али су у Грчкој боравили из

⁷⁰ Л. Χασιώτης, *Εξέλιξη των Ελληνο-Σερβικών Σχέσεων 1913-1918*, *Εκδόσεις Βάνιας*, Θεσσαλονίκη, 2004, 333-334.

⁷¹ Архив Србије, АЕ 35, 1744, Архиепископ Београдски и Митрополит Србије Димитрије, 10. 7. 1919.

⁷² Л. Χασιώτης, *н. г.*, 334.

⁷³ Л. Χασιώτης, *н. г.*, 373-374.

професионалних разлога. Атина је ове особе признавала као југословенске држављане, али није прихватала да учини исто и за Јевреје и Муслимане, којима је било додељено српско држављанство на грчкој територији после 1913. године и који су били сврстани у посебну категорију, а коју су чинили и бивши аустријски и бугарски поданици. Влада је прихватала овај њихов избор, али под условом да, у одређеном року, напусте грчко држављанство зарад српског. У суштини, владе Србије и Грчке нису могле да се усагласе, а „то је био и један од разлога покушаја оспоравања српско-грчког савеза из 1913, када је питање додељивање држављанства постало нарочито актуелно”.⁷⁴ Питање држављанства је од почетка било повезано са српским присуством у Солуну, а све до балканских ратова, везе српске мањине са осталим заједницама у граду су биле конвенционалне, изузимајући оне са бугарском заједницом, где је због националних сукобљавања постојало стално непријатељство.⁷⁵ Промена у економским односима двеју земаља, која се огледала у отежавању промета, нарочито у зони Солуна, био је још један од показатеља промене у дипломатским односима између Србије и Грчке.⁷⁶

Упркос свим наведеним разликама, неопходно је навести непрестане покушаје очувања добросуседских односа две савезнице, које је нарочито потенцирала грчка страна. Политичка иницијатива председника Венизелоса у периоду припрема за одржавање Конференције мира, посебно је наглашавала значај очувања пријатељских односа, који је сматран кључним за „заједнички наступ у Паризу”, као и за позитиван исход дефинисања граница на Балкану.⁷⁷

7. Конференција мира у Паризу

Краљевина СХС је делила невоље свих малих држава учесница Конференције мира. Њена права су била веома ограничена и она је потпуно зависила од великих сила. У току своје даље историје, Југославија је увек морала да се бори за равноправно

⁷⁴ Л. Χασιώτης, *н. г.*, 377-378.

⁷⁵ Л. Χασιώτης, *н. г.*, 379.

⁷⁶ ГМИП, 1919-А-5-в-10, Солонакис Главној управи Солуна, 25. 11. 1919, ГМИП, „Трговачки глас”, Београд, 13/11/1919, ГМИП, „Стара Србија”, Скопље, 9. 11. 1919.

⁷⁷ ГМИП, А' /1919/ 1/5/В/10, Венизелос Кундурјотису, 21. 3. 1919. („Са друге стране, на уму су ми наше националне тежње пред Конференцијом, где би требало да наведем грчко расејање у иностранству и благородно браним како српске интересе у Македонији, тако и наше. Немам ниједну једину намеру да од Конференције затражим ратификацију српско-грчких граница. Напротив, целокупна база моје политике пред Конференцијом заснива се на сарадњи са Србијом. Једна нова тенденција објављена у италијанском журналу „Епоха”, такође је била управљена против мене. Замолио бих вас, такође, да кажете председнику Савета Срба, са ким у потпуности делим мишљење, да не можемо објаснити примедбе које потичу од становника Македоније, да сам издао наредбу нашем министру спољних послова да више не прихвата и не преноси те жалбе, без обзира што су написане у пријатељској форми, да у потпуности разумем незадовољство које проузрокују у Београду, јер знам какво незадовољство проузрокују у Атини сличне рекламације Посланства Србије по питању становника грчке Македоније. Уверите премијера Србије да сам увек вођен истим пријатељским осећањима и да су интереси Срба и Грка на Балкану заједнички и да би наше две владе требало ово да усаде у свест наших народа, како би спречили сву злобу која би могла разјарити јавно мњење.”)

место у међународним односима и страхује од политике великих сила и објективно је била тесно везана за развој међународних проблема, у којима су те силе водиле главну реч.⁷⁸

„То што је 1919. прихваћена као победничка, омогућило јој је да на Конференцији мира учествује и да свој међународни живот почне без материјалних и психолошких оптерећења. Последица оваквог стања је била заинтересованост Краљевине Југославије да се очува „версајски систем“ у периоду између два светска рата. Као југословенска држава, Краљевина СХС је већ на Конференцији мира, имала у својој терминологији појмове као што су национална територија, национална сувереност, право на независан национални живот, национални интерес, и сл., снажне политичке, идеолошке, правне и моралне аргументе.“⁷⁹ Питање признања новостворене државе, као изузетно значајно за дефинисање међународне позиције нове државе, поред питања утврђивања граница заокупљало је изузетну пажњу југословенске делегације. „Велесиле из победничког табора Антанте остајале су на конзервативној позицији непризнавања нове државе, али је зато америчка дипломатија била прва која је у томе променила став.“⁸⁰ У наставку одржавања преговора, издвојио се предлог А. Трумбића, који је 1. марта изашао пред делегацију са предлогом нове албанске политике.⁸¹

Општи утисак који се о активностима представника Краљевине СХС намеће, без обзира што је наступала носећи наведено име, као и поред тога што је током Конференције и званично била призната под таквим именом, јесте да је остала сматрана само српском и поред званичног заступања јужнословенских интереса. Питање Македоније, кључно за дефиницију јужних граница према Грчкој, на Конференцији није постављено. За наступ грчке делегације, податке налазимо у приказима српских (југословенских) дипломатских архива. Иако се питање решавања проблема у Македонији није директно постављало, низ докумената упућених било српској или грчкој делегацији, а које наводимо, показују утицај ситуације у овој области на односе Србије и Грчке током Конференције у Паризу.⁸² Најбољи приказ грчког дипломатског наступа може се уочити из писма министарства иностраних дела СХС делегацији у Паризу, и то као показатељ тежњи српске стране да укаже на „двоструку политичку игру Грчке“ тог периода и очевидну разлику између званично прокламованих и неисказаних тежњи грчке дипломатије, које су прикриване под

⁷⁸ Андреј Митровић, *Југославија на Конференцији мира (1919-1920)*, Београд, 1969, 1.

⁷⁹ Андреј Митровић, *н. г.*, 2.

⁸⁰ Др Богдан Кризан, *Васка њолијика Југославенске државе (1918-1941)*, Загреб, 1975, 14-15.

⁸¹ Андреј Митровић, *н. г.*, 175.

⁸² Аретј Тоунта - Феруадн, [нејасно] [нејасно] [нејасно] [нејасно] 1912-1940, Σιδέρης, Αθήνα 1996, 133; Архив Срдије и Црне Горе, Ф 336, фасцикла др. 59- Мелијонес Касаветес Пашићу, Бостон, 5. 2. 1919; АСЦГ, Ф 336, фасцикла др. 59- Протић, Београд, 22. 2. 1919, док. др. 1542; АС ЦГ, Ф 336, фасцикла др. 59- Протић, Солун, 23. 2. 1919, др. 3452; АСЦГ, Ф 336, фасцикла др. 59- Протић, Солун, Паризу, 26. 2. 1919, др. 2096; АСЦГ, Ф 336, фасцикла др. 59- Протић, Солун и Београд Паризу, 22. 3. 1919, др. 8531; АСЦГ, Ф 336, фасцикла др. 59- МИП Краљевине СХС делегацији, Париз, 16. 7. 1919, др. 1867.

велом негодовања грчког елемента у Македонији.⁸³

Закључујући увид у грчку дипломатску иницијативу за време Конференције у Паризу наводимо још један докуменат из српске дипломатске преписке наведеног периода, који указује на условљеност дипломатских односа два суседа ситуацијом у Македонији, иако питање ове територије није било на званичном програму конференције: „Док Грци воде пропаганду на нашој територији дотле заборављају да у њиховој Македонији живи око 300 хиљада Словена у компактним масама који ће једног дана неоспорно тражити да се уједине са Југославијом. Мада Грчка тврди да у целој Македонији живи грчки елемент, ипак она увиђа опасност од Словена, које сматра као Грке „бугарофоне“, те према једној висти, намерава доселити у Македонију око сто хиљада Грка из Тракије и Мале Азије. Али имајући у виду отпорност словенских племена у погледу одржавања народности-о чему има историјских доказа-више је него сигурно да ће се ови дошљаци пре пословенити него што би они погрчили македонске Словене.”⁸⁴

⁸³ АСПГ, Ф336, фасцикла бр.59- Михаиловић, Београд Паризу, 29. 10. 1919, бр. 2096. („Начелник округа битолског доставио ми је акт следећег садржаја: У разговору са једним угледним овдашњим грађанином Грком, који се синоћ вратио из Соуна дознао сам следеће: Члан 51 уговора са Аустријом односно права мањине изазвао је у Грчкој велику пренераженост. Грци који су се свим силама трудили да словенски елемент у Грчкој јелинизирају и да то прође неприметно од Великих Сила, осетили су да овај члан уговора може постати врло опасан за њих, јер јелинизирање словенског елемента не иде лако, а уговор даје могућности том елементу, да се отме испод грчког притиска и да развија агитацију у корист чувања свог језика и своје народности. Услед тога су Грци развили нову агитацију, да још док има времена докажу страном свету да славофили у Грчкој, тј. они који говоре словенски нису словенског порекла, јер су им стари били чисти Грци, већ да су примили само словенски језик, нарочито последњих година, преко егзархијске агитације. Интелигенција грчкој је стављено у задатак да ову идеју што више пропагирају међу народом. Неколико професора универзитета одређено је да иду на страну, нарочито у Париз и преко новина и нарочитих издавања, докажу грчко порекло тих елемената. Међутим, то се у пракси тешко изводи, јер чиновништво грчко, нарочито ниже, још увек рђаво поступа са словенским елементом. Словенима јавно у очи говоре да су Бугари и да су непријатељи Грчке, што изазива отпор код тог елемента и тежњу на самоодбрану и чување свог језика. У страху да се тежње тог словенског елемента не помогну и са српске стране, Грци су изгледа дали миг нашим битолским Грцима да престану сасвим са агитацијом у корист тражења својих права мањине, односно тражења да им се даду школе и цркве, а на исто су ови Грци увелико били почели да помишљају у последње време. Као девиза за ово им је – нек Србија задржи своје, а Грчка своје и нека сваки ради шта хоће у својој земљи. Уопште, због овога је завладао велики песимизам и страх у Грчкој, утолико пре што им се Тракија извлачи из руку и што оно добивају из земље свега до Ксантија и Ђумуџине. Друга једна nelaгодност која мори Грке у последње време, то су наши односи са Италијом. Будући везани са нама уговором, они страхују од евентуалног рата са Италијом. Они већ помишљају како би морали одмах напасти Италију. Зато са великим интересом прате српске ствари. Код њих се већ говори да је код нас мобилизовано 17 класа. У Хрватској и Словенској и верују да ће увелико доћи до рата. Против Венизелоса постоји велико негодовање, протурaju се вести да он није ништа урадио за Грчку и да ће је на крају крајева упропастити. У Патријаршији полагају велику наду да ће она моћи одржати јелинизам и у Србији, јер она тражи да српска црква иако ауто-кефална призна старшинство Патријаршије и духовну везу са њом. У цитираном извештају нарочито подстиче настојавање грчких званичних кругова да овамошњи Грци не изазивају питање о стварања грчких школа и цркве у Битољу. Противно томе настојању постоји покрет у овдашњој вароши међу гркоманим елементом, да тражи грчку школу и цркву. По тој појави изгледа да је настојавање званичне Грчке, околишан и раније јављен без дејства на овај свет, или је то хипокритско грчко покорвање једног смера, који је у самој ствари покренут мигом из Атине, но истим начином настојати да се и покрет словенско-српски појави на територији грчкој. Покрет тај мислим да би нама био користан, ако не за наше аспирације на територије словенске у Грчкој, а оно за сузбијање антинационалног покрета на нашој територији и Гркмана и можда и неких других. Молим да се о овој појави озбиљно размисли.”)

⁸⁴ Архив Србије и Црне Горе, Ф336, фасцикла бр.59- Михаиловић, Београд, Паризу, 30.10.1919, бр. 12961.

Creation of the Serbs, Croats and Slovenes kingdom and Greece

Making Serbian-Greek defense alley from 1913, to a great extent, limited realization of territory pre-tentions both of Serbia and Greece which, as a consequence had increased tension among Serbian population as well as Greek inhabitants both in Serbian and Greek Macedonia. Disputes between governments of the two alley countries had to be covered by propaganda. One of the changes which was brought about by creation of the Serbs-Croats-Slovenes Kingdom was, generally speaking, centralized, autocratic policy of Belgrade which inevitably reflected on treatment of Greek population in Serbian Macedonia. Destiny of Greek communities in those territories additionally pre determined by conditional 'not interested' attitude of Athens was to be gradually abolished and assimilated in the coming years, in general belief that Serbian-Greek alley is much more important than any kind of conquers of new Serbian territories. However, activities of refugee associations were continued independently from official Greek diplomacy lead by President Venizelos, even in the period after forming official borders, and they were even more encouraged when monarchist parties came in power since 1920. The questions of citizenship, as well as language, church and education were more difficult to be solved in the existing situation. Economic changes as one more indicator of slightly modified relations between Serbia and Greece were most obvious in the duty free zone of Thessaloniki. Serbian tradesmen, due to changed political situation, had higher taxes as well as engraved trade conditions in general, even introduced by official Greek institutions which as a consequence had a protest from official Belgrade and means of public information of newly formed Kingdom. It seems that tendency to preserve friendly relations especially in that period was particularly supported by official Greece. Presentation of Serbian delegation at Peace Conference in Paris was just one more confirmation 'that in spite of official representation of south Slavs' interests and its official recognition as delegation of Serbs, Croats and Slovenes Kingdom during the Conference, its policy was considered exclusively as Serbian by the participants. Although solving of 'Macedonian question' was not included in the official Conference program, diplomatic correspondence of the two alleys from this period show that the situation in Macedonia had a great impact on behavior and presentation of the two neighboring countries in the period of determining borders.

Aleksandra M. PECINAR, PhD

La création du royaume SCS et la Grèce

L'assemblage de l'union défensive serbo-grecque de l'année 1913, en grande partie, limita la réalisation des prétentions territoriales tant de la Serbie que de la Grèce, ce qui eut pour conséquence une tension accrue autant parmi les Serbes que chez le peuple grec et de la Macédoine serbe et de la Macédoine grecque, ainsi que des désaccords dans les relations des gouvernements des deux états alliés, qui durent être dissimulés par l'intermédiaire de la propagande. Une des modifications, qui fut amenée par la formation du Royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes, fut d'une manière générale la politique centralisée, autocratique de Belgrade, qui se refléta forcément aussi sur le traitement du peuple grec dans la Macédoine serbe. La destinée des communautés grecques sur ces espaces, en outre vouée au "désintéressement" conditionné d'Athènes, fut qu'elles s'éteignent et s'assimilent progressivement durant les années à venir, d'opinion préconçue que l'union serbo-grecque soit plus importante que n'importe quelle conquête de nouveaux territoires serbes. Les activités des associations de réfugiés continuèrent cependant en dehors de la diplomatie grecque officielle, menée par le président Venizélos, et cela même durant la période suivant la formation des frontières officielles, et furent encore plus stimulées par la venue des partis monarchiques à partir de 1920. Résoudre les questions de nationalité sur les territoires mentionnés, ainsi que les questions de langue, d'Église et d'école, fut certainement difficile dans la situation existante. Les changements économiques, comme encore un des indicatifs des relations quelque peu modifiées de la Serbie et de la Grèce furent les plus remarquées dans la zone douanière libre de Thessalonique, où l'on imposa aux commerçants serbes, par suite de situation politique modifiée, des charges alourdissantes, tout comme le furent les conditions de commerce de façon générale, même de la part des institutions grecques officielles, ce qui eut pour conséquence les désapprobations du Belgrade officiel, ainsi que des moyens d'information publique du royaume nouvellement créé. Il semble que les aspirations pour conserver les relations amicales à cette période furent principalement soutenues par la Grèce officielle. La participation de la délégation serbe à la Conférence de la Paix à Paris fut seulement une confirmation en plus, qu'en dehors de la représentation officielle des intérêts yougoslaves et de sa consécration officielle en tant que délégation du Royaume SCS pendant la durée de la Conférence, sa politique fut toutefois considérée uniquement comme serbe de la part des participants. Même si le fait de résoudre la "Question macédonienne" ne fut pas au programme officiel de la Conférence, la correspondance diplomatique des deux alliées, échangée à cette période, montre que la situation en Macédoine eut en effet de l'influence sur le comportement et la participation des deux pays avoisinants pendant la période de détermination des frontières.

Aleksandra M.PECINAR, Dr

*аїа ірїа ј і і і н а р
її рїї рїј 1832. 1947. ин .
редстїављене су измене ірчке іїерїїорїје
у іїерїоду 1913-1920. іодїне.*

Л. С. Сїаврїјанос, Балкан іосле 1453,
Њквїлїдрїум, Беїраг, 2005, 632.

TERITORIJALNI RAST GRČKE

	1832. Првобїтна Краљевїна Гелїа		1920. Турска препоїта інаїсїу Траїї і енклїву Смирне по одредбама Споразума у Севру (кої сїје ратїкован)
	1864. Белїанїја препоїта јонска острва		1923. Турска надїрїа інаїсїу Траїї і енклїву Смирне по одредбама Лозанског споразума
	1881. Турска препоїта Тесалїја і део Епїра		1947. Італїа препоїта Додеканез по одредбама Парїског споразума
	1913. Турска препоїта Македонїја, Кїтї і егејска острва		
	1918. Бугарска препоїта западна Траїїја		

рїна а ії :
*рїїходеїїи срїском свешїенсїїву,
срїска краљевска іїородїца
улази у сїшару іїресїонїцу Срдије.
Наїлашено іїрказїва е свешїенсїїва
їїрїлїком сваке церемонїје
у оном іїерїоду каракїїерїсїїчно је за
Србе, а нарочїїо за Буїаре.
То је раљено у іїолїїїчком цїљу
и іїрказїва у не іїолїко вере народа,
веїї независносїї у односу
на ъкуменски аїїрїјархїї.*

Њ. Њ. Њ ██████████ ██████████
██
██
██
██
██

1917. Επίσκεψη του Πρωθυπουργού
Ελευθέριου Βενιζέλου στο
Μακεδονικό Μέτωπο.

Шајр иј раВ ни а н ър ній 1917. ин
Војни музеј у Њињини, Колекција слика из рвој свејтској раїа, 1917, слика др. 59

Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Λόχος Ευζώνων
με Σέρβους Αξιωματικούς και Οπλίτες.

В на ај н а рї и ъиџири аи р аниџи аї р иї раїа
Војни музеј у Њињини, Колекција слика из рвој свејтској раїа, слика др. 56

Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ
историчар
Народни музеј Чачак

УДК: 32.061.2(497.11)*1937/1941*(093.2)
94:323.1(=163.41)(497.1)*1918/1941*(093.2)

Српски културни клуб и генерал Милан Недић: један документ о „приватној” иницијативи у обавештајној делатности на почетку Другог светског рата (1939)

Апстракт: Иницијатива Српског културног клуба на профилу еполиитичке оријентације српског грађанства пред Други светски рат имао је одлучујући улогу. Вези са њим веома је значајан документ који открива покушај ове организације да створи неформални обавештајни центар у војном врху Краљевине Југославије почетком септембра 1939. године.

Кључне речи: Српски културни клуб, генерал Милан Недић, Слободан Јовановић, Драгиша Васић, Младен – ујовић, Други светски рат, обавештајна делатност

Драматични догађаји који су захватили најпре Европу, а затим и цео свет крајем тридесетих година двадесетог века имали су свој одраз и у Краљевини Југославији. Успон нацизма и фашизма, слом међународног поретка који је настао после Првог светског рата, а затим и избијање новог ратног сукоба 1. септембра 1939. године, на много начина доводили су у питање и опстанак Југославије и најављивали страдање српског народа.¹

Једна од покушаја „националне акције” српског грађанства било је и стварање Српског културног клуба крајем 1936. године. Првобитна оријентација ове организације чији је председник био Слободан Јовановић, а потпредседник Драгиша Васић, била је усмерена на акцију просвећивања народа у домену културе и економије. Међутим, услед усложњавања спољнополитичке ситуације и све тежих унутрашњих „ломова” у Краљевини Југославији, Српски културни клуб је своје активности усмерио и на политичко организовање и одбрану интереса српског народа. Томе је нарочито допринело стварање Бановине Хрватске после споразума Драгише Цветковића и Цветка Мачека (26. август 1939), чиме су интереси српског народа у Краљевини Југославији озбиљно доведени у питање.²

Српски културни клуб је од новембра 1939. године почео да објављује „Српски глас” (уредник Драгиша Васић), излажући у њему свој национални програм, предлоге

¹ Milan Ristović, *Nema ki novi poredak i Jugoisto na Evropa 1940/41-1944/45: planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991, 5-80; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, 10-38.

акције и поглед на збивања у земљи и Европи која је већ била у рату. Основне преокупације овог листа биле су угрожен положај Срба у Бановини Хрватској, раст хрватског национализма и шовинизма, као и извештаји са фронтова у Европи у којима су посредно подржавани противници Немачке и Италије. Повезивање са Великом Британијом, отпор нацистичкој Немачкој, учешће у преврату 27. марта 1941. године, одлучујући утицај у стварању политичког и идеолошког профила равноргорске организације, по много чему су били само наставак активности Српског културног клуба започетих још 1936/37. године.³

Документ који се приређује има важност у светлу свих ових догађаја. Концепт писма које је 5. септембра 1939. године Српски културни клуб планирао да пошаље генералу Милану Недићу, тадашњем министру војске Краљевине Југославије, представља саму срж програма ове организације која се своди на неопходност успостављања сарадње са војском у циљу „народне одбране”. Најважнији проблеми са којима се суочавала Краљевина Југославија требало је да се решавају кроз одређене задатке изложене у пет „тачака”:

- 1) контрола рада националних мањина (Немци, Мађари и Албанци) чије су организација постајале претња по опстанак Југославије;
- 2) прикупљање информација о дешавањима у јавном животу, а пре свега о деловању хрватских националиста и ширењу дефетизма;
- 3) прикупљање информација о организацијама које могу помоћи подупирање пројекта „народне одбране” и јачању војне способности државе;
- 4) израда општег плана „одбране грађанства”;
- 5) организација пропаганде за одржање Југославије, озбиљно ослабљене сепаратистичким тежњама у Хрватској.

Сви ови задаци нису били изван видокруга војног врха. Међутим, оно што је значајно јесте чињеница да је вођство Српског културног клуба инсистирало да учествује у обавештајној делатности и предводи „тајни комитет” који би се бринуо о одбрани земље. Према оцени Српског културног клуба, државна администрација била је непоуздана због сепаратистичких тежњи највећег дела хрватских политичара, али и због слабости услед „партијског” уплива у одабир људи који обављају важне државне послове. Српски културни клуб је заговарао „извесну коректуру и надзор”, истичући своју организацију као несумњиво патриотску.

С друге стране, Слободан Јовановић, Драгиша Васић и Младен Жујовић били су у најужем врху илегалне организације „Конспирација”, формиране у лето 1938. године, са циљем рушења режима кнеза Павла (уз подршку Велике Британије). Један од главних задатака „Конспирације” било је деловање у војсци и њено придобијање

² Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941. рви део: друштво и држава*, Београд, 1996, 506-561; Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд, 2003, 211-232.

³ Милош Тимотијевић, „Драгиша Васић и 'Српски глас': један недовршени национални пројекат”, – *ивои и дело Драгише Васића. Научни скупи* (пр. Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2008, 119-146.

за отпор према политици сарадње са Немачком. Постоје подаци и да је Драгиша Васић био масон, што се тврди и за Слободана Јовановића.⁴ Документ који се приређује недвосмислено говори о жељи људи који су водили Српски културни клуб да створе тајну организацију која би се бринула о одбрани Краљевине Југославије. Није познато да ли је писмо заиста послато генералу Милану Недићу, односно како је он одговорио на ову иницијативу. Међутим, догађаји у којима је Недић учествовао током 1940. године указују да до сарадње није дошло. То се може видети и у светлу уређивачке политике „Српског гласа”, односно забраном излагања овог листа у лето 1940. године, као и забраном рада масонске организације.⁵

Проблеми на које је Српски културни клуб указивао били су реалност. Утицај немачких, италијанских, мађарских, бугарских и свих других агената и организација на послу разбијања Краљевине Југославије био је очигледан пред почетак Другог светског рата. Подршку су им пружали и хрватски националисти.⁶

Занимљиво је да се у овом писму Српског културног клуба комунисти уопште не помињу. Да ли су у питању били међународни обзири (жеља да се успостави сарадња са СССР-ом) или је значај комуниста занемариван, није у потпуности јасно. Иако је КПЈ пред Други светски рат била малобројна, она је кроз фанатично чланство имала организациону чврстину и активно се спремила за социјалну револуцију.⁷

⁴ Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији 1941-1942”, *Годиш ак ирага Београда*, књ. XVIII, Београд, 1971, 77-91; Јован Марјановић, *Драга Милаовић између Британца и Немца, књ. 1. Британски штићеник*, Загреб-Београд, 1979, 19-20, 30-31; Никола Миловановић, *Драгиша Васић: од грађанског бунтовника до контрареволуционара*, Београд, 1986, 226-228; Мирјана Стефановски, *Српска полити ка емиграција о преуређењу Југославије*, Београд, 1988, 94; Бранко Петрановић, Никола Жупић, *27. март 1941. Тематска збирка докумената*, Београд, 1990, 82; Момчило Зећевић, „Слободан Јовановић и 27. март 1941.”, *Историја 20. века* 1/1996, Београд, 1996, 46-49, 52, 56; Коста Николић, „Драгиша Васић (1885-1945)”, *ЗРМ ХХVIII*, Чачак, 1998, 231; Небојша А. Поповић, *н. г.*, 212-213, 225, 227-230; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Данило Грејорић и 25. март 1941*, Београд, 2007, 78-83, 158; Никола Жупић, „Либерализам Драгише Васића у Краљевини Југославији”, – *ивоић и дело Драгише Васића. Научни скуп* (пр. Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2008, 111, 115-116; Милош Тимотијевић, „Драгиша Васић и Српски глас: један недовршени национални пројекат”, 145.

⁵ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza 1*, Beograd-Ljubljana-Podgorica, 1982, 290-293, 584-586; Милош Тимотијевић, „Драгиша Васић и Српски глас: један недовршени национални пројекат”, 119-146; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *н. г.*, 69-70, 81-83, 158-160.

⁶ Велимир Терзић, *Југославија у априлском рату 1941*, Титоград, 1963, 41-58, 62-66; Isti, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza 1*, 169-217; Zoran Janjetović, „О нацификацији војводанских Шваба”, *Tokovi istorije 1-4* (1999), Beograd, 1999, 240-260; Isti, *Deca careva, pastor ad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd, 2005, 375-406.

⁷ Алексеј Тимофејев, „Војне и безбедносне структуре СССР у припреми партизанског ратовања до почетка Другог светског рата”, *Војноисторијски гласник 2* (2008), Beograd, 2008, 36-54; „Партија грађанског рата: припреме кадрова Коминтерне за извођење партизанског рата и револуције”, *Војноисторијски гласник 1* (2009), Beograd, 2009, 56-71; Исти, „Совјетска улога у школовању и припреми југословенског партизанског кадра до почетка Другог светског рата”, *Војноисторијски гласник 2* (2009), Beograd, 2009, 55-77; Исти, *Руси и Други свейски раји у Југославији. ишцај СССР-а и руских емиграната на доаваје у Југославији 1941-1945*, Beograd, 2010, 155-204.

Тај проблем је јасно уочавала полиција, па чак и она на локалном нивоу.⁸ Минимизирање социјалних разлика међу људима, занемаривање стварности у којој су живееле младе генерације, као и утицај модернизације на њихов поглед на свет, биле су најслабије тачке деловања Српског културног клуба пред Други светски рат.⁹

Порекло документа који се приређује на својеврстан начин осликава и судбину српског грађанства и слом које је доживело у Другом светском рату. Захваљујући преданом раду Теодоре Жујовић објављена је рукописна заоставштина Младена Ј. Жујовића коју је он са собом однео у изгнанство. Највећи део приређене грађе везан је за Други светски рат.¹¹ Научна и шира јавност су на тај начин добили прилику да се упознају са многим детаљима важним за разумевање прилика у Југославији током Другог светског рата, унутрашњом организацијом равнорског порета, односима са савезницима и сукобима са партизанима. Заоставштина Младена Ј. Жујовића налази се у Хуверовом институту Станфорд универзитета у Калифорнији (Hoover Institution Stanford University).¹² Према одлуци Теодоре Жујовић Народни музеј у Чачку чува копирану грађу из Хуверовог института, која је приређена и објављена у пет томова и прати период од 1903, па до 1959. године.¹³

Међутим, концепција објављивања заоставштине Младена Ј. Жујовића била је таква да се један веома важан документ нашао изван опуса приређене архивске грађе. У питању је оригинални концепт писма који је председник Српског културног клуба Слободан Јовановић упутио генералу Милану Недићу. Документ се приређује у неизмењеном облику у односу на оригинал. Све интервенције означене су угластим заградама.

⁸ Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941: социјална, економска и политичка структура“, *ЗРНИМ XXIX*, Чачак, 1999, 138-218; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Освећљава епископине I. Документна за војну и политичку историју Чачка 1938-1941*, Чачак, 2006, 142-143.

⁹ Љубодраг Димић, *н. г.*, 560-561; Милош Тимотијевић, „Драгиша Васић и 'Српски глас': један недовршени национални пројекат“, 143-145.

¹⁰ Основне податке о животу и раду Младена Ј. Жујовића (Београд, 1895-Париз, 1969) погледати у: Теодора Жујовић, „Биографија Младена Ј. Жујовића“, у: Младен Ј. Жујовић, *Дневници и белешке, к њима I. Рајини дневник I. Југославија у I светском рату* (приредила Теодора Жујовић), Врњачка Бања, 2004, 5-8; Иста, „Жујовић, Младен Ј.“, *Српски диографски речник 3* (ур. Чедомир Попов), Нови Сад, 2007, 820-821.

¹¹ Младен Ј. Жујовић, *Дневници и белешке, к њима I. Рајини дневник I. Србија у I светском рату* (приредила Теодора Жујовић), Врњачка Бања, 2004; Исти, *Дневници и белешке, к њима II. Рајини дневник 2. Југославија у II светском рату (Јун 1942-Вирил 1944)* (приредила Теодора Жујовић), Врњачка Бања, 2004; Исти, *Дневници и белешке, к њима III. Рајини дневник 3. Југославија у II светском рату (Мај 1944-Мај 1946)* (приредила Теодора Жујовић), Врњачка Бања, 2004; Исти, *Дневници и белешке, к њима IV. Зборник докумената из заоставшине Младена Ј. – жујовића* (приредила Теодора Жујовић), Врњачка Бања, 2004; Исти, *Дневници и белешке, к њима V. Свеји о људима и догађајима 1903-1959* (приредила Теодора Жујовић), Врњачка Бања, 2004.

¹² Заоставштина Младена Ј. Жујовића налази се у Сједињеним Америчким Државама [Hoover Institution, Archives, Stanford University, СА 94305-6010 (ID: CSUZ70019-A, 7 кутија)] (Теодора Жујовић, „Биографија Младена Ј. Жујовића“, 8).

¹³ Народни музеј у Чачку чува копирану архивску грађу из Хуверовог института, пре свега захваљујући залагању колеге историчара Радивоја Бојовића коме се, као и Теодори Жујовић, захваљујемо на доброј вољи да се овај документ објави.

* * *

Српски културни Клуб

У Београду 5 септембра 1939. године.

Армијском генералу
Господину Милану Недићу
МИНИСТРУ ВОЈСКЕ И МОРНАРИЦЕ

Београд

Господине Министре,

Управни одбор Српског Културног Клуба има част поднети Вам на оцену следећи свој образложени предлог који, обзиром на важност предмета и озбиљност прилика споља и у земљи, носи строго поверљив карактер.

Велике Европске силе налазе се у рату, чији се обим, трајање, исход и последице не могу предвидети. Исто се тако не може знати хоће ли Југославија моћи да остане неутралан посматрач рата или ће и њу у скорој или даљој будућности захватити војни вртлог. При таквом стању ствари Управни одбор Српског Културног Клуба сматра као неопходно да сви патриоти посматрају све државне функције и друштвени живот са гледишта народне одбране.

Али овај појам народне одбране сада је врло широк и ми сви знамо да га ни савршенија администрација не може потпуно извршити без организације приватне иницијативе.

Ми морамо признати да наша администрација не само што није савршена, већ да се у свом раду, а нарочито при избору личности, често руководи партијским, племенским или верским обзирима. У овоме је често подржавају утицајне странке и групе или моћни појединци.

Зато је потребна извесна коректура и надзор од стране чисто патриотских елемената којима је једини циљ одбрана државних и народних интереса.

Тај задатак могу извршити брзо и успешно једино патриотске установе које већ постоје и чија би се организација имала поверити једном тајном координационом комитету образованом у споразуму са војном влашћу.

Овај комитет, чијем би стварању и организовању имало одмах да се приступи, имао би задатак временски ограничен т. ј. до краја рата у Европи. Тај комитет имао би да ради у најтешњем додиру са одређеним војним властима, а главни задатак био би му следећи:

1. Да контролише рад националних мањина и свих слојева који још нису дефинитивно усвојили идеју југословенске државе.

Партизанство, неспособност или немоћ администрације и наша индивидуалност и урођена толерантност омогућили су немачком, мађарском и арбанашком живљу наше земље да се преко својих организација стави под вођство и контролу својих националних држава.

Познато је да наша немачка мањина, по упутима из Немачке, са кредитом организованим у Немачкој и спроведеним кроз наше кредитне установе, купује земље у Бачкој и Банату, да се у земљи организују разне националсоцијалистичке формације (као Културбунд, Крафт дурф фројде и т. д.), да се спроводи привредна и кредитна независност Немаца у Југославији и да је према томе услед невероватне дисциплинованости ове врсте наших држављана, очигледна опасност за нашу народну одбрану. Исто је тако и са Мађарима. Њихов непријатељски став према нашој држави најбоље се открио приликом присаједињења Чешке Немачкој и дела Словачке Мађарској. У пограничним селима, мађарско становништво једва је успело да прикрије радост што Мађари остварују њихово уједињење, а познато је да су се многи чак спремали да са заставама дочекају очекивану мађарску окупацију наше територије. Наше мађарске мањине у могућности су да још увек подлежу непосредном утицају Мађарске државе. Курирска служба несметано се врши преко границе. Мађарским језиком служе се чак и наше многе војвођанске породице, а Београд је пун кућних чувара Мађара, трговачких и других агената и разних варијеткиња и сумњивих жена из Пеште и Мађарске. Арнаутски проблем можда је још опаснији, а нарочито од када је Италија анектирала Арбанију. Ис прва збуњени, сада наши Арнаути нестрпљиво очекују уједињење од Италије. И на тој граници организована је курирска служба и врши [се] непосредан утицај са противне стране. Данас више није тајна да у Албанији функционише Косовски комитет и да Маћедонски комитет такође има своје седиште у Албанији.

Да би се ефикасно могла сузбити разорна акција наших националних мањина која може озбиљно компромитовати народну одбрану, ми сматрамо да је од основне важности бити брзо и добро обавештен.

Координациони комитет имао би према томе да изради план за обавештајну службу и будан надзор над сваком врстом делања мањинских организација и установа. Он би исто тако, увек у тесној сарадњи са војном влашћу, имао да утврди најефикаснија средства која могу омогућити да се осујети рад и благовремено прозру смерови истих мањинских организација.

2. Да скупља поуздане информације о свима струјама у јавном животу државе.

Скупљање ових врста обавештења треба такође да има за циљ омогућење успешног сузбијања дефетизма, племенских, верских и партиских размирица и опште свако слабљење народне и државне заједнице.

Судбина српског дела народа остала је не само нерешена Споразумом, већ се о

њој говори само о могућем, евентуалном каснијем решењу, по обрасцу на привилегије које су Споразумом обезбеђене Бановини Хрватској. Ову неправду осећа, по свима добивеним обавештењима цео српски народ, а поготову Српски Културни Клуб. Ипак, српски део народа уздржава се од истицања ове неправде и свестан тешких међународних прилика, он сматра да дефинитивну расправу и крајње привођење у дело Споразума, треба одложити за срећнија времена. Руковођен сигурним инстинктом српски део народа сматра да му међународна ситуација намеће дужност обуставе сваке партиске, племенске и верске полемике, која се ако се расламти може лако да нас стане наше националне егзистенције.

Са жалошћу међутим морамо утврдити да док српски део народа, болно погођен Споразумом, не потрже никакав свој племенски па чак ни партијски захтев (видети на пример коминике српских опозиционих странака) дотле хрватска штампа и хрватски политичари, корисници Споразума, траже неко интегрално остварење и других неоснованих хрватских тежњи и истичу акт Споразума као први почетак и етапу у уређењу овога питања које би се по њима имало брзо спроводити без обзира на садашњу међународну ситуацију (видети говор народног заступника г. Августа Кошутића на седници хрватског народног заступства у Хрватском дневнику од 30 прошлог месеца). Међу захтевима који се кроз говоре и хрватску штампу истичу има и чисто сеператистичких и племенски нетрпељивих па чак и дефетистичких. Примера ради наводимо:

-Прогон Срба у многим крајевима Хрватске и насилно терање Срба па истицање хрватских застава. Српски Културни Клуб добија свакодневна писма пуна протеста и описа њихових невоља у тим крајевима;

-познате туче између Хрвата и Муслимана у многим крајевима Босне припојеним Бановини Хрватској;

-малтретирање Срба католика у Дубровнику и околини о чему сведоче многобројна писма упућена Српском Културном Клубу из тог краја;

-акција хрватских политичара у Боки Которској и свима другим крајевима на које рефлектују Хрвати. Са жалошћу констатујемо одлазак активног министра г. Смољана у Сомбор, у коме Хрвата уопште нема али постоји једна новооснована хрватска установа (Хрватски дом) и то одмах по доношењу акта Споразума. Г. министар је на пример потстицао Буњевце на хрватство, а у Резолуцији која је донета тим поводом изрично је указано на потребу да се „и у Бачкој, Барањи и Банату уведе управна власт са потпуно демократским начелима заштићујући у цјелости народни, културни и привредни развој и Срба и Хрвата И ГРАЂАНСКА ПРАВА МАЂАРА И НИЈЕМАЦА ТЕ ОСТАЛИХ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА”;

-у говору народног заступника Кошутића о коме је горе било речи има скроз дефетистичких ставова као на пример онај у коме он говори Хрватима да они имају да мисле само на своје уређење и довршење дела Споразума који није био остварен, а да уопште не мисле да ми можемо бити доведени да ма ским ратујемо у Европи. Непотребно је истаћи могућност тешких последица оваквих и сличних говора

у једно време када није искључена могућност одбране са оружјем у руци нашег територијалног интегритета;

-Уопште акција Обзора, Хрватског дневника, Хрватске страже и других хрватских листова несметано потстиче Хрвате на што већу одвојеност од Срба и централне власти истичући као искључиви проблем садашњице претварање босанских муслимана у Хрвате не заборављајући на санџачке муслимане, буђење хрватства међу Славонцима, Буњевцима и др. и придобијање немачких и других мањина за хрватску државну мисао.

Сва ова усмена и писмена пропаганда очигледно иде на штету народне одбране заједнице и због тога би је одмах требало најенергичније сузбити. Нарочито скрећем пажњу на ону акцију која иде на то да убеди Хрвате како они неће имати потребе ни против кога да ратују.

3. Да скупља информације о организацијама грађанским у поједини[м] државама за одбрану народа и испитивање уколико се и како најзгодније могу применити.

У многим земљама већ постоје овакве установе, а у другим се сада образују. Ми о томе мало знамо. Мађарски радио н. пр. недавно је објавио да се у Мађарској организује национална мобилизација и да ће при свакој армиској команди бити установљен по један комесаријат за организацију овог посла.

Комитет чије образовање предлажемо имао би што боље да се обавести и да проучи ово питање као и да процени могућности установљења одговарајућих установа код нас.

4. Израђивање једног општег плана о организацији одбране грађанства.

Очигледна је потреба израде једног оваквог плана и установљење руководних принципа за његову примену. Предложени комитет имао би према томе да одмах приступи изради овога плана у сарадњи са одабраним истакнутим и осведоченим јавним радницима и одређеним војним лицима.

5. Да организује пропаганду за југословенску државну заједницу.

Где је у извесном делу нашега народа актом Споразума доста ослабљена свест о неразлучном националном интересу свих Срба, Хрвата и Словенаца то би се у овом послу морала имати у виду психологија створена актом Споразума. Зато би за ову врсту посла предложени комитет требало да се обрати за сарадњу људима осведочених способности.

На основу обавештења и сазнања до којих је Управа Српског Културног Клуба дошла током свога пословања како ранијег тако и садашњег, Управни одбор Српског Културног Клуба мисли да би ради омогућења што успешнијег рада, поред мера изложених у образложењима горњих 5 тачака, требало што пре обуставити сваки рад на даљој реорганизацији државе док се прилике у Европи не среде. Интерес народне

одбране [нечитко] налаже, по нашем мишљењу као прешну и неопходну меру.

Наш предлог, сажет у две речи, састојао би се дакле у томе да се одмах приступи организовању акције у циљу подизања духа нације и одбране државне и народне заједнице путем сарадње војних власти и патриотских друштава којима би на челу стајао један тајан координациони комитет.

[Део текста који следи у оригиналу је прецртан]

У том циљу, Управа Српског Културног клуба ставља се на располагање господину Министру Војске и морнарице пуна готовости да усмено допуни овај предлог уколико би то Г. Министар нашао за потребно. Исто тако Управа Српског Културног клуба спремна је да стави на расположење Г. Министру сва своја обавештења и искуство као и способност њезиних чланова.

Секретар,

Претседник

[Део текста који следи у оригиналу је накнадно написан руком]

У том циљу Управа Срп. Култ. Клуба готова је да Господ. Министру Војске и мор. стави на располагање сва средства своја и својих организација као и искуство, способности и пожртвованост својих чланова.

Најзад молимо Господина Министра да доле потписанима изволи одредити дан у који би нас изволео примити ради усменог образложења и допуне овог предлога као и евентуалног установења брзе примене сугестија које смо били слободни учинити.

Секрет.

Претс.

Serbian cultural club and general Milan Nedic: one document about „private” initiative in informative activities at the beginning of the second world war (1939)

The influence of Serbian Cultural Club on shaping political orientation of liberal Serbian citizens before the World War Two had a decisive role. Related to this, there is a very important document which reveals a trial of this group to create a non formal informative center in the military top of the Kingdom of Yugoslavia at the beginning of 1939.

In accordance with their liberal attitudes and pro British foreign policy orientation, the very top of Serbian Cultural Club (Slobodan Jovanovic, Dragisa Vasic, Mladen Zujovic) as early as 1938 organized a secret association 'Conspiracy' with the aim to replace regime of the Kingdom of Yugoslavia which was becoming more and more close to Germany. The main task of this secret organization was acting in the army.

In that light, this document can be understood as well when Serbian Cultural Club on 5th September, 1939 asked Minister of the Army of the Kingdom of Yugoslavia, Milan Nedic in the aim to found together 'secret committee', which would take care of the defense of the country until the war in Europe was over. However, general Milan Nedic had a completely different political organization. He supported right wing movement ZBOR of Dimitrije Ljotic and was in favor of cooperation with Germany, especially after the fall of France in the summer of 1940. The events which followed tell us that no cooperation was made.

Milos TIMOTIJEVIC, PhD

**Le club culturel Serbe et le général Milan Nedic:
un document sur l'initiative „privée” dans l'activité
de renseignement au début de la deuxième guerre
mondiale (1939)**

L'influence du Club culturel serbe sur le profilage de l'orientation de la citoyenneté serbe d'orientation libérale au devant de la Deuxième Guerre mondiale eut un rôle décisif. À cet égard, le document qui dévoile la tentative de ce groupement de créer un centre de renseignements informel au

Haut-commandement militaire du Royaume de la Yougoslavie au début du mois de septembre de l'année 1939 fut très important.

En harmonie avec ses attitudes libérales et son orientation de politique extérieure pro-britannique, les personnes le plus haut placées du Club culturel serbe (Slobodan Jovanovic, Dragisa Vasic, Mladen Zujovic) créa, dès 1938, l'association clandestine "Conspiration", en vue de destituer le régime du Royaume de la Yougoslavie qui s'approchait de plus en plus de l'Allemagne. Le devoir fondamental de cette organisation secrète fut son action dans l'armée.

Dans cette éclaircissement, on peut ainsi comprendre aussi ce document dans lequel le Club culturel serbe, le 5 septembre de l'année 1939, s'adresse au ministre de l'armée du Royaume de la Yougoslavie, au général Milan Nedic, en vue de créer ensemble "le Comité clandestin", qui se chargerait de la défense du pays tant que la guerre en Europe ne s'achève. Cependant, le général Milan Nedic avait une organisation politique tout à fait différente. Il aidait le mouvement de droite ZBOR de Dimitrije Ljotic et s'engageait pour la collaboration avec l'Allemagne, en particulier après la chute de la France en été de l'année 1940. La suite des événements nous informe qu'aucune collaboration n'advint.

Milos TIMOTIJEVIC, Dr

Јереј Слободан
ЈАКОВЉЕВИЋ
дипломирани теолог - мастер
Црква Светог Вазнесења Христовог
у Чачку

УДК: 322:271.222(497.11)"1937/1938"(093.2)
271.222(497.11)-773"1937/1938"(093.2)

Конкордатска криза у Жичкој епархији 1937/38. године

Апстракт: Године 1937. влада Милана Стојадиновића покушава да у Скупштини пројурга предлој закона о Конкордату на усвоје е. Чини се да овај уговор повлашћује римокатоличку цркву у Југославији, што изазива жестоку реакцију Српске православне цркве. Унмирани су и народ и опозиција. – ичкој епархији на трону је епископ Николај Велимировић, један од вођа борбе против Конкордата. Државна власти пројони цркву, што је нарочито изражено у – ичкој епархији.

Кључне речи: – ичка епархија, Конкордат, владика Николај Велимировић, Свети Архијерејски Синод, Српска православна црква

Увод

Тема о којој овде говоримо и данас је врло актуелна. О односима између цркве и државе, али и римокатоличке и православне цркве код нас се увек расправља. Однос између државе и цркве одувек је побуђивао пажњу истраживача и писаца, и то је одувек било једно од најважнијих друштвених питања од чијег је решавања у многоме зависила стабилност једне државе. Као и за време патријарха Варнаве (1931-1937) и данас Цркву све више оптужују за мешање у политику и у државне послове, а неретко се она гледа као родно место омраженог српског национализма, хегемонизма и антидемократичности. По критичарима, Црква би требало да буде само душевни сервис намењен приватним потребама верујућих.

У овом раду акценат ће бити на догађајима у вези са Конкордатом, првенствено у Жичкој епархији. Прва целина представљаће осврт на писање, односно критику конкордата у часопису „Преглед цркве епархије жичке“, конкретно чланка „Конкордат са Ватиканом“ анонимног аутора. У другом делу биће представљени догађаји у вези са Конкордатом на основу грађе из Архива Синода. У раду који следи биће изнет кратак осврт на овај период наше историје у Жичкој епархији.

Историчари који су се раније бавили овом темом, прегледали су већину архива везаних за овај период. Међутим, Архив Светог Архијерејског Синода раније нико није користио. Већина овде наведених докумената не постоји у државним архивама. Истине ради, морамо рећи да наведени документи не доносе ништа епохално ново. Новина се углавном тиче осветљавања чињенице да је било прогона цркве и њених присталица у периоду конкордатске кризе и то више него што се чини приликом читања државне архиве. Постоји добар део несређене грађе у Патријаршији којој је,

нажалост, тренутно немогуће приступити. и која би можда одговорила на сва питања која су и даље отворена око ове теме. А, надајмо се да ће у будућности то бити сређено и постати доступно историчарима и сваковрсним истраживачима.

Критика Конкордата у часопису „Преглед цркве епархије жичке”

Текст Конкордата¹ из 1937. године био је и те како повољан за Ватикан. Поједине западне новине су објавиле да је то најповољнији послератни Конкордат за Римокатоличку цркву у Европи и да нигде Ватикан није добио толика права. Чини се да је, по многим одредбама, римокатоличко право стављено изнад државних закона, а уз то је држава прихватила и велике материјалне обавезе према РМЦ. У очима СПЦ то је изгледало као да се ствара нова државна црква која би била изнад државе.² У часопису под називом „Преглед цркве епархије жичке”, бр. 12 за 1936. годину, постоји посебан додатак „Конкордат са Ватиканом”. Аутор није потписан, али је сигурно то био добар познавалац права, а уз то и врло британског језика. О самом уговору он каже: *‘Дубље истражује е њихових историја (мисли на конкордату) дало је поразујуће резултате. Резултате који су најчешће савијали у коси свих родољуба ове мукојерне и многијерадалне земље и свих њених синова свеће православне цркве.’*³ Већ из ових неколико редова види се да је „жички” аутор жестоки критичар овог законског предлога. Ми ћемо овом приликом испратити неке спорне тачке користећи његову критику, као и друге релевантне критике објављене у том периоду. Погледајмо најпре члан 1: *‘Католичкој цркви се признаје у сваком од њених одреда јуно јраво да слободно врши и њ у Краљевини Југославији.’*⁴ Ово место је проблематично због речи **мисија**. Логично је да се одмах помисли на прозелитизам, односно превођење што већег броја верника других вероисповести у римокатолицизам. Ма колико се римокатоличка црква трудила да тај термин објасни у јеванђелском духу, опрез и неповерење је било логично, поготову што се овим заиста православна црква ставља у подређен положај, јер једино што се у Закону о СПЦ, из 1931. године каже јесте следеће: *„Српска православна црква своје верско*

¹ Реч конкордат потиче од латинске речи concordans, што би у преводу значило „оно што је усклађено, постављање ствари у склад”. Укратко речено, конкордат је писмени уговор између Ватикана са одређеном сувереном државом, којим се дају одређене повластице римокатоличкој цркви на територији те државе. Конкордат се сматра међународним уговором. До сада је склопљено укупно 150 таквих уговора, укључујући и оне са нацистичком Немачком и фашистичком Италијом, непосредно пре II светског рата. Конкордатом се решавају религиозна, правна, просветна, финансијска и друга питања римокатоличких заједница на територији одређене државе. (Михаел Глазир и Моника Хелвиг, *Сувремена католичка енциклопедија*, Сплит, 1998, 487)

² Владислав Пузовић, „Патријарх српски Варнава”, *Гласник Српске православне епархије жичке*, бр. 11. Београд, 11. новембар 2004, 285.

³ Непознат аутор „Конкордат са Ватиканом-додатак”, *рејед цркве епархије жичке XVIII*, Краљево, 1936, 1.

⁴ Архив Југославије (АЈ), Народна Скупштина Краљевине Југославије (72) Ф54 л. 236, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије.

уче е јавно исповеда и своје дојослуже е јавно врши.”⁵ Уосталом, и у свим другим Конкордатима које је Ватикан до сада склопио, констатује се само да римокатоличка црква слободно и јавно исповеда своју веру (у конкордатима Летоније, Румуније, Баварске, Пољске, Немачке и још неким земљама).⁶ Једино се у нашем Конкордату Риму дозвољава и мисија. Проблем је у томе што је овај термин вишезначан, а овде није наведена његова употребна вредност. У неком ужем смислу он може да означава рад међу верницима своје заједнице у смислу подизања квалитета хришћанског живота, али са ширег аспекта може означавати и прозелитизам. Прозелитизам је, да поменемо, био забрањен чланом 16 Устава Краљевине Југославије.⁷ Ако је мисија овде схваћена у том смислу, онда је озбиљно нарушено начело равноправности. Наш аутор иде дотле да чак каже и ово. ‘ *од и иј* *ди се мола разуметии дорба йроийиву свих иноверника ијј. свих оних који не йрийдају кайиоличкој цркви... Ѡ за кайиоличку цркву иноверник је и Ѡ . В. Наш млади Краљ и цео ејов дом. Та мисија ди не дај Боже мола дийии и у орианозова у убија а неверника.*”⁸ Ово мишљење је свакако претерано, али стоји да у држави каква је била Југославија, у којој католички живаљ није у већини, допуштање овакве мисије може не само да поремети мир, већ и да изазове тешке политичке сукобе на основу верске подељености.⁹ Слично размишља и Аврамовић Драгић који каже да би усвајање оваквог Конкордата изазвало верски рат који би се водио до истребљења.¹⁰

Аутор текста проблематизује и 3. члан у коме се каже: ‘ *ре нејо шийо се йрисийуии наименова у наддискуија и дијацезанских дискуија као и коадјуијора са йравом наследсйива, Светиа Сйюлицја ће йоверљиво уийийаийи јујословенску владу да ди сазнала да ли йроийив кандидайиа йосийоје йријовори ойийийеј йолийиичкој значаја. Имена кандидайиа држаће се у йајностийи све до званичној објављива а. циљу да ди се дрзо йојуниле дискуије, Влада ће најхийније одјоворийи на најред йоменуиийи уийий. Ѡ ко у року од тйридесетј дана йај одјовор не дуде даји, Св. Сйюлицја имаће йраво да смайира да може без даљеј чека а йрисийуийиийи објављива у наименова а.*”¹¹ Овде је проблематичан рок од тридесет дана који се даје Влади да одговори на питање наименовања, јер би због истека рока могло да се деси да буде постављен бискуп који је против воље државне власти. „Жички” аутор слично резонује: ‘*...Јујословенска влада има йраво да о йјоме (избору дискуија) само информийие Св. Сйюлицју а никако*

⁵ Димшо Перић, *Законодавсйиво С Ѡ од сйивара а Јујославије до новој времена*, Торонто, 1995, 82.

⁶ Иван Рибар, „Конкордат”, *Гласник срјске йравославне йапйријаришје XVIII*, Београд, 1937, 10.

⁷ „Конкордат са Ватиканом-додатак”, *рејлед цркве ейархије жичке, XVIII*, Краљево, 1936, 2.

⁸ Исто, 3.

⁹ Иван Рибар, „Конкордат”, *Гласник срјске йравославне йапйријаришје XVIII*, Београд, 1937, 11.

¹⁰ Драгић Аврамовић, *Ѡ умадија у одбрану својих йрава*, Орашац, 2007, 12.

¹¹ АЈ, Народна Скупштина Краљевине Југославије (72) Ф54 л. 237, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије.

да сиречи евенуално именована деситруктивних елемената да заузму иако висок положај у клиру католичке цркве. Овакво широко право није даио СЦ, нији ја католичка црква има иде у свету.¹² Да СПЦ нема овакво право најјасније се види из Закона о СПЦ члан 8: *‘Избор айријарха и њархијских њрхијереја њоиврљује Краљ казом, на њредлој Минисљира равде, усајласности са редседником Минисљарској Савељи.’*¹³ Дакле, нема никаквог рока и не може се десити да буде постављено лице које је антидржавно расположено. Можемо напоменути да овакву ставку има једино Конкордат са Немачким Рајхом, с тим што је овде рок мањи (двадесет дана).¹⁴

Велику критику изазвао је и 8. члан који се односи на ограничење политичке делатности свештенства: *‘Свеља Сљолица ће љроисаљи одредбе на основу којих ће свешљеницима, који сљално или љривремено врше душебрижничку службу, дљиљи забранено да љриљадају, за време љраја а љихове акљивне службе, љолиљичким сљранкама и да се доре у љихову корисљ.’*¹⁵ И све док овако стоји ствари су сасвим у реду. Међутим, у наставку се каже: *‘Јуљословенска влада ће исљовремено, у љољеду на некаљоличке вероисљовести и обреде, љроисаљи исљовейне одредбе љо љредмељу љолиљичке делатности у сљранкама.’*¹⁶ Овај други део је проблематичан, јер се њиме крши Устав државе који каже да је свако слободан да се ангажује политички како хоће, укључујући и свештенство. У Уставу Краљевине за свештена лица стоји следеће: *‘Верски љредсљавници не смеју уљољредљавати своју духовну власљ љри врше у званичне верске службе у љарљијске сврхе’,* што ће рећи они приватно могу да се баве политиком.¹⁷ Примера ради, свештеник Марко Ружичић био је посланик у скупштини, а прота Серафим Крстић сенатор у Сенату. Чињеница је да политичко ангажовање свештенства никада није добро донело ни свештеницима ни цркви. Али, овде је у ствари проблем што се стиче утисак да Ватикан кроји верску политику Владе, када се држава обавезује да ће да укине право политичког ангажовања свештенству без иједне речи о потенцијалним преговорима са осталим верским заједницама. Шта више, чини се да су такви преговори искључени. Истина је да се у Конкордатима са неким другим државама заиста забрањује политичко деловање свештеника (нпр. са Италијом, члан 43)¹⁸, али овде као да се превиђају државни Устав и чињеница да поред католичке постоји још вера у држави, а да она (католичка) није чак ни најбројнија.

¹² „Конкордат са Ватиканом-додатак”, *рељед цркве ељархије жичке XVIII*, Краљево, 1936, 4.

¹³ Димшо Перић, *Законодавсљво С љ од сљвара а Јуљославије до новој времена*, Торонто, 1995, 84.

¹⁴ Михаило Илић, *ред конкордаљом-љоводом законској љредлоја уљуђеној Народној скуљиљини*, Београд, 1937, 11.

¹⁵ АЈ, Народна Скупштина Краљевине Југославије (72) Ф54 л. 238, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Еп. Платон Јовановић, *римедбе и љриљовори на љројекаљ конкордаља између наше државе и Ватикана љарафираној 25. VII 1935*, Сремски Карловци, 1936, 36.

¹⁸ Сергије Троицки, „Чему нас уче послератни конкордати”, *љриљљанско дело II*, Скопље, 1936, 137.

Можемо само рећи да је члан уговора предочен у оваквом тону изазвао бојазан од стране СПЦ. Наш аутор о овој ставци каже: *‘Католичка црква нема чула за чисти националан осећај, отиуда је за уиндиферентно хоћели се ени свешћеници давијити полициком... Њли то није и не може да буде индиферентно за српско православно свешћенство, које је нацији дало хаџи-џеру и хаџи-Рувима, ђакона ђвакума и иџумана ајсија, чија је невина крв зајошила ђемеље ове државе. Конкордаџија није било кад су српски свешћеници и калуџери живи на коље надијани и сџаљивани... ђ без ђаквих воџа ко зна да ли би Срџија икада била ослобоџена и да ли би наша држава ђосџојала данас оваква каква је.’*¹⁹

Анонимни аутор се дотиче нарочито 19. члана Конкордата о питању телеграфских такси. У том члану се каже: *‘Слободна ђрејиска и вредносна ђисма свих црквених власџи и усџанова ослобоџају се ђошџанских ђрошкова и ђелеђрафских ђакса.’*²⁰ Ниједна верска заједница у том тренутку у Краљевини није била ослобођена телеграфских такси. Римокатоличка црква би на тај начин добила ексклузивно право. Треба бити поштен, па рећи да се ослобађање од телеграфских такси спомиње и у закону о СПЦ: *‘Служдена ђрејиска и аманетџна ђошџа свих црквених власџи и усџанова ослобоџа се ђлаџа а ђошџарине и ђелеђрафске ђаксе.’*²¹ Међутим, како сведочи епископ Платон, то није заживело у пракси. Уредба од 16. фебруара 1932. ослободила је СПЦ само поштанских, а не и од телеграфских такси.²² То потврђује и аутор текста „Конкордат са Ватиканом” који каже да је СПЦ ослобођена само поштарине, а католичка и телеграфских такси и поштарине.²³

Осим телеграфских такси, римокатоличка црква ће добити и одштету за изгубљена земљишта услед аграрне реформе (члан 22), а осим тога и одговарајуће надокнаде за све укинуте дажбине, (члан 23). Наш аутор сматра да би усвајање ових чланова довело до извесних економско-политичких потреса у земљи и нарушило верску једнакост у њој, што је супротан ефекат од онога који се жели постићи. Он сматра да би целокупна сума за одштете постигла неколико милијарди динара. На крају се пита: *‘Да ли се Ватџикан уџиџао је ли ова држава у сџа у да ђо ђоднесе’*²⁴

Анализа се завршава следећим речима: *‘Све ђривилеџије које Конкордаџи ђредвиџа за римокатоличку цркву, зрело су смишљене и срачунаџе и улазе у циклус католичке акџије у нашој земљи. То је католичка мисија, која се на делу јасно види иако су ени ђрађови завијени, ђрикривени, ђјајни... Конкордаџи има за циљ да*

¹⁹ „Конкордат са Ватиканом-додатак”, *ређед цркве еђарџије жџике ХVIII*, Краљево, 1936, 5-6.

²⁰ А), Народна Скупштина Краљевине Југославије (72) Ф54 л. 241, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије.

²¹ Димшо Перђић, *Законодавџтво С ђ од сџивара а Јуђославије до новођ времена*, Торонто, 1995, 86.

²² Еп. Платон Јовановић, *рђмедбе и ђрђиовори на ђројекаџи конкордаџија између наше државе и Ватџикана ђарађиранађ 25. VII 1935*, Сремски Карловци, 1936, 44.

²³ „Конкордат са Ватиканом-додатак”, *ређед цркве еђарџије жџике ХVIII*, Краљево 1936, 7.

²⁴ Конкордат са Ватиканом-додатак”, *ређед цркве еђарџије жџике ХVIII*, Краљево 1936, 9.

*Њијпреми и уијре њуиј једној најезди римокатолицизма у нашој земљи... Да би дао милостиви Бој да се оијворе духовне очи ума српских православних синова којима је дана у руке судбина српске православне цркве и државе, ие да се издеине све оно шиио може да сиивори нејојравиви ѡијрес и сачува од искуше а цео наш тиоимени мнојосиирадални и најиаћени народ. Основни услов за иио је да се ѡројекај Конкордаија одбаци. 'Ко има уши да чује, нека чује.'*²⁵

Овде смо учинили само кратак осврт на неколико спорних тачака конкордатског уговора. Постоји још спорних места, али једноставно немамо простора за детаљнију анализу. Мислим да смо у претходним редовима, наводећи разну литературу и стављајући акценат на „жичког” аутора који понекад претерује у својим оценама, наговестили да је овај и овакав уговор био лош како за СПЦ, тако и за државу. Једноставно, увидели смо зашто је наступила тако жестока борба у целој држави око овог законског предлога. Крилатица коју је влада Милана Стојадиновића често користила у јавним наступима (*‘Браји је мио ма које вере био’*), једноставно није могла бити остварена оваквим Конкордатом, па је зато он доживео неуспех.

Архив Синода о конкордатској кризи у Жичкој епархији

Конкордат је, упркос оштром противљењу СПЦ и опозиције, прошао у Скупштини и то: 167 посланика је гласало за, а 129 против. Упркос томе, председник Владе Милан Стојадиновић није ликовао. На седници Клуба посланика ЈРЗ потпуно неочекивано рекао је следеће: *‘Нећу више да вас држим у неизвесности. Оно шиио у ѡијледу конкордаија мислим да не учиним, иио је да ја одмах не износим ѡред Сенатиј... осииоје тири еииаје које ѡреда ѡрећи (мисли на ѡроцес рајиификације), временски иио не може ићи тијакко дрзо. И у ииоје време које ми сииоји на расииолаја у, ја желим да учиним још један ѡокушај са црквом да се сииоразумемо... Конкордаиј је сииајао на моме сииолу две јодине, може сииајајии још који месец.’*²⁶ Црква је, са друге стране, покренула противмере. Предосећајући да би Конкордат могао бити усвојен у Скупштини, Свети Архијерејски Сабор је на седници од 13. јула донео следеће одлуке: *‘ о ииија у свешијених лица, ѡсланика и сенатијора који дуду ијасали за конкордаиј: а) сииавиии ѡод забрану свешијенодејсџива д) наредиии ѡодручном црквеном суду да се ѡроииив тијаквоја свешијеничкој лица ѡведе редован судски ѡосџуијак... о ииија у свакој народној ѡсланика и сенатијора ѡравославне вере који дуде ијасало за конкордаиј: а) одмах лиши свих ѡрава и ѡчасџии у нашој цркви; д) да се изда наређе е ѡодручном свешијенсџиву да ни једно свешијено лице, ѡод ма којим изиовором и ради ма кој црквеној, одредној или ѡривајииој ѡосла не може*

²⁵ Исто, 10-14.

²⁶ Ај, Милан Стојадиновић (37) Ф2 л. 132, Говор Милана Стојадиновића на седници Клуба посланика ЈРЗ 23.8.1937.

улазијџи у дом дојџичној џосланика или сенатјора без нарочитџе џисмене дозволе или длајослова надлежној архијереја”.²⁷ Издата је и одлука да у случају изгласавања Конкордата све цркве и манастири истакну црну заставу у року од петнаест дана. Такође се препоручује да свештенство, као и верници избегава додир са оптуженим лицима.²⁸ Након изгласавања Конкордата, одлуке Сабора су извршаване по упутству. Одмах су црквеном суду Београдско-карловачке епархије предати председник Владе, председник Скупштине Стеван Ђирић и још шест посланика са територије поменуте епархије. И у осталим епархијама ова одлука је спровођена, укључујући и Жичку епархију. У Архиву Синода сам нашао списак виђенијих људи и народних посланика, присталица и противника конкордатског уговора. Ми ћемо се ограничити на људе из Жичке епархије, присталице Конкордата: *‘Чедомир Захарић-Чачак, Свџтолик Сџанковић-Чачак, Ѧубомир анџић-Ива ица... Маџица авреновић-Гор и Милановац... еџар Бојавац (данкар)-Краљево, Ѧвџко Јеличић (џрјовац)-Брус.’* Број џројџивника сџорној ујовора је сличан: *Милан Јовичић, (џредседник оџиџџине и џрјовац)-Краљево... Бранко Чордић (џрјовац)-Рашка... авле Гајић (учиџељ у џензији)-Косјерић, Радоје Јовичић (џрјовац)-Ѧриље, Милинко Милуџиновић (земљорадник)-Гуча.’*³⁰ Сигурно је да су сви од наведених који су били посланици, а присталице Конкордата, предати црквеном суду.

Што се тиче државне власти, она је преко својих органа помно пратила ситуацију у земљи. Иако је Милан Стојадиновић одмах након патријархове сахране отишао у обилазак приморских градова на Јадрану, извештаји о ситуацији у држави су редовно стизали. Преписка између њега и министра унутрашњих дела била је нарочито активна. Тако се у извештају са Велике Госпојине (28. августа) 1937. године, упућеног Милану Стојадиновићу, каже да свуда у земљи влада мир. Као једна од кризних тачака помиње се и манастир Враћевшница у Жичкој епархији. Пошто је то дан вашара и народних зборова, повећана је могућност избијања нереда и демонстрација. Зато је полиција пратила ситуацију у целој земљи. У једном извештају се каже: *‘Др Воја Ја ић налази у Каленићу на слави и веровајџно ће џовориџи. Др Николај (Велимировић) ће биџи у околини Враћевшнице, Гор еџ Милановца и Каленића. Говориће веровајџно. За оџјале владике нема обавешџе а.’*³¹

²⁷ Архив Светог Архијерејског Синода (АСАС) има мало другачију грађу материјала. Место где се налазе фасцикле о конкордату је обичан орман, грађа је поприлично несређена. Један део у вези са конкордатом је сређен и броји девет фасцикли. Овде не постоје фондови, па ћу зато наводити само назив и број фасцикле, као и број листа (Званична акта до краја 1936, Ф1 л. 155, Одлука Светог Архијерејског Синода од 13. јула 1937).

²⁸ АСАС, Званична акта до краја 1936, Ф1 л. 155, Одлука Светог Архијерејског Синода од 13. јула 1937.

²⁹ АСАС, Званична акта из 1937. I. део, Ф2-нема броја, стоји само „поверљиво”, Списак виђенијих људи противника и присталица конкордата.

³⁰ Исто.

³¹ АЈ, Милан Стојадиновић,(37), Ф25, л. 182, Извештај за г. Председника Министарског Савета, Велика Госпојина 28. август 1937.

Држава је на све начине покушавала да се бура око Конкордата стиша, али су употребљене методе још више потпиривале борбу. Због великог отпора, свештеници су по целој земљи су малтретирани, затварани и понижавани. У извештају Жичке епархије упућеном канцеларији Синода, налази се списак свештеника који су прогоњени: *‘срезу койаоничком свешћеник Велимир Славковић, сћарешина цркве у Брусу, уледан свешћеник, каж ен је од полиције десет дана зајвора. Тако истио и Бољубд Николић парох влајковачки... срезу рачанском свешћеник својдрушки Радисав еџаковић каж ен је девет дана зајвора а свешћеници Миодрај и Милан ђорђевић проја ају се и саслушавају, пароху јакаљском Григорију ојовићу се прети, а Момчило Јајодић парох ивоздачки се пројони и прети му се... Намесник среза моравичкој свешћеник Светислав ојовић каж ен је са десет дана зајвора... Свешћеник Момчило ојовић из Жевице више јућа је саслушаван и ојужен за издају... Власти цетају јосмрине листе јатријарха Варнаве, скидају својеручно црне завесе са кућа и ојијинских судница.’*³² Поменути Радисав Петаковић је у Жичку епархију послао извештај о догађајима у вези са Конкордатом у Рогачици. Извештај је епархија проследила Синоду: *‘За св. реображе е 1937. сам служио Лијурју и причестио народ у цркви ројачичкој. За време мојовора владала је тишина али пред крај почео ме свети Владислав Јајодић кафеџија из Ројачице са речима: Писмо за тио у цркву дошли. Истио дана за време Лијурје народу који је ишао у цркву дељени су листице пројети мрж ом према православној свешћенику. Листе су делили учитељи ђудиша Симић из Ројачице и Светио из Оклеца, јо јујисву народној јосланика и министри Милоја Рајаквића...’*³³ О прогону горепоменутих свештеника јасно сведочи Св. владика Николај, у то време епископ жички, у своме писму министру унутрашњих дела др Антону Корошцу. Навешћемо одломак: *‘Сем свеја наведеној, сада вам моју надбројати и ове примере јо е а цркве Божије у овој – ичкој епархији, који су се дојодили од смрти Блаженојочившеј атријарха Варнаве до данас. Свешћеник Велимир Славковић, сћарешина цркве у Брусу, каж ен је од ваше полиције десет дана зајвора само зајо ијо је истиако црн дарјак на храму и ијо је ударио у клејало. Овај свешћеник сјада међу најбоље свешћенике у јом крају. ђејово хаше е ја морам сматрати својим хаше ем, јер ја сам био наредбодавац, а он извршилац. Светеници Миодрај и Милан ђорђевић, Сјеван Меленјевић, Радисав еџаковић из среза Рачанској проја ани су, саслушавани и на сваки начин терорисани, док се остали свешћеници из истиој среза терорису безумним прети ама. Задра ено је православној народу из околине Бајине Башје да доје у јо месјо на свечаност освете а звонаре на Илиндан.’*³⁴ Ту није крај. У још

³² АСАС, Званична акта 1937-1938, Ф5, пов. л. 592, Прослеђен извештај жичке епархије од 18. августа 1937. Канцеларији Светог Архиепископског Синода.

³³ АСАС, Званична акта из 1937. II. део, Ф3, л. 633, Прослеђен извештај жичке епархије 8. септембра 1937. Канцеларији Светог Архиепископског Синода.

³⁴ АСАС, Званична акта из 1937. III. део, Ф4, л. 1258, Писмо владике Николаја Антону Корошцу министру унутрашњих дела, од 18. августа 1937.

једном извештају нађеном у Архиву Синода, имамо несумљиве наводе о нападима на чачанске свештенике. У извештају чачанског пароха Милана Туцовића,³⁵ о дешавањима на збору у Чачку 28. августа 1937. године имамо доста података. Каже се, најпре, да је на збору било око 5000 душа. Било је покушаја да се неред и испровоцирају. Два човека су добацивала говорницима да сиђу доле и не лажу народ. Разјарена овим, група од 30-40 људи је потрчала, ухватила провокаторе и почела да их бије. Они су међутим успели да се отргну и побегну у кућу Воје Чвркића адвоката и народног посланика ЈРЗ-а. Чим се народ разишао, један човек је изашао из дворишта поменутог посланика и мотком ударио свештеника Туцовића, па побегао. Полицијски писар и

³⁵ Протојереј Милан Туцовић рођен је 14. децембра 1895. године у селу Дубу, Рачански срез, Богословију Светог Саве завршио је у Београду. Таконски чин је примио 9/22. маја 1921. године, а свештенички 21. маја (3. јуна) исте године. Свети Владика Николај Велимировић га је 1933. године одликовао црвеним појасом. Одликован је Албанском споменицом и Медаљом за војничке врлине. Био је председник Црвеног крста у Чачку. У чачанској Гимназији је предавао веронауку. Бавио се црквеном књижевношћу и служио енглеским језиком. Једно време је био васпитач у манастиру Хоново, затим званичник и писар у Црквеном суду Епархије жичке, парох трнавски, капелан на другој чачанској парохији и парох друге чачанске парохије.

Наш познати књижевник Антоније Ђурић је у листу "Интервију" број 320 од 15. 10. 1993. године у тексту под насловом "Последње причешће прота Милана Туцовића" објавио сведочење г. Душана Стривовића из Брђана код Чачка. Он је са протом Миланом тамновао у чачанском затвору и једини је живи сведок његовог страдања. Ево како је Душан Стривовић сведочио у поменутом тексту: „Једне ноћи из наше хелије, у којој је било 29 људи, изведоше четрнаест. Руке им повезаше жицом. Везују их Милош Николић и Стево Бојовић, обојица из Трепче. Њихов пут није био дуг; до бедема код Мораве или до Казанице, такође близу Мораве-ту су масовне гробнице. Одведоше Војислава Мајсторовића из Прислоннице и Ђорђа Башановића из неког села са Косова. Једва су имали по двадесет година. Дечаци, такорећи. Убијају и отимају имовину као „народним издајницима“. Сутрадан су онг Мајсторовића прозивали да га пуне кући. Ужас! Ноћу убијају, а дању прозивају да их пуне из затвора. Био је са нама и познати чачански прота Милан Туцовић. Људина. Висок, снажан педесетогодишњак. Био је председник Равногорског одбора у Чачку. Осуђен на осамнаест година робије. Причао нам је како су му судили. Довели, каже, децу из његове парохије, којима ни чашу воде није натрунио, али су их припремили да кажу како их је тровао вером и четничком идеологијом и како их је наводио да откривају легло комуниста како би им он судио. На почетку Чисте Недеље, пред Васкрс, прота је некако измолио да дође свештеник и да нас причести. Молитва у хелији, замириша тамјан. Причестисмо се нас десет, прота први. Каква је то молитва била. Ништа лепше у животу нисам чуо. За деветорицу то је било последње причешће. Само сам ја дочекао Васкрс. Проту, осуђеног на робију, изведоше уочи Васкрса. Секули Тешићу, нашем сапатнику, остави малу икону Богородице, мени зимски капут, који ми сат касније узеше. Отишао је прав као доб, миран и достојанствен. Стражар који га изведе из хелије рече: „Изази, попе, идеш да се сретнеш са твојим Богом! И отишао је. Сутрадан, на Васкрс, дође у хелију управник затвора Стево Брица, тако су га звали, и поче да нам прича о проти. Стева је муцао, али смо добро разумели његове речи. Успут се, вели Брица, молио Богу, али када је дошао до јама, ударио је ногом стражара и отео му пушку... Млатнули су га будаком и тако измрцвареног, али још у животу, у седећем положају, закопали у земљу... За све ово што сам рекао могу да ставим руку на Јеванђеље и да се закунем да говорим истину.“ [Велибор Б. Џомић, „Страдање српске цркве од комуниста, Први део“, Светигора електронско издање, HYPERLINK "<http://www.mitropolija.co.me/istbibl/dzomic-stradkom/stradkom-45.html#sv46>" <http://www.mitropolija.co.me/istbibl/dzomic-stradkom/stradkom-45.html#sv46> (5. 2. 2011)

жандарми који су позвани требало је да изврше хапшење нападача. Међутим, писар је само слегао раменима, и молио народ да се разиђе. За то време је посланик Чвркић виђен како се задовољно смеје са прозора.³⁶ Истог дана на вечерњој служби био је нападнут и свештеник Милован Тиосављевић. Туцовић пише: *‘ ред Основном школом и црквом срејине се Тиосављевић са Чвркићем и четворицом ејових људи. Чим су се мимоишли, Тиосављевић се окренуо за има и сјазео да Чвркић нешто јовори шим људима и љавом јоказује на еја. једном хиширом скоку нашли су се јред Тиосављевићем и без речи један од их ја је снажно лужио јесницом у вилицу од чеја је онесвешћен јео. осле суме још јукли-каже Тиосављевић-а колико и чиме не знам, али ове модрице јео лејима и рукама нека кажу.’*³⁷ Оно што је проту највише заболело јесте чињеница да су два жандарма све то мирно посматрали, а када се све завршило, чак су и разговарали са нападачима, из чега је он стекао утисак да су они, у ствари, под њиховом заштитиом. Ни ово није све. Прота сведочи и о нападу на свештеника Гојка Ђукинића, испред кафане „Драгачево“, који се ту обрео по позиву свештеника Михаила Протића из Тијања и осталих драгачевских свештенослужитеља: *‘Тек ишо је јришао јред кафану, један човек из Чвркићеве банде дацио је сјолицу која ја је качила јео лејима, оддила се и ударила једну жену јео носу. Одмах након јеоја јошао је друи човек са мојком с намером да ја удари. Срећом јео су сјазили неки људи јео јришрчали овоја ухваишли и осујетили. Овај дојај са јукинићем са друје сјране улице, јоред мноих жандарма, мирно је јосмајрао начелник среза јрнавској јрсеније ејиковић.’*³⁸ Јасно је да они нису могли да се отму утиску да је власт здушно подржавала нападаче и да су они били под њиховом заштитом. Поред извештаја чачанског свештеника постоји и извештај намесника жупског Драгана Стамболића од 4. октобра 1937. године о догађајима у том делу Жичке епархије. Он говори о организованом нападу од стране државних органа на свештенство жупског краја. Поименице наводи председника Општине дубачке, Р. Виртијевића, и председника Општине лепеничке (Богића Чукурновића). По Стамболићу они су послали 20 људи наоружаних ножевима да организују напад на свештенство и народ, на скупу у манастиру Стрмцу. За случај да ова акција не успе, спремљене су заседе да се свештенство на путу нападне каменицама.³⁹ Ипак, крвопролиће је избегнуто: *‘Све ди ово јео јлану можда било да није са моје сјране било јоакја и обазривостии и да наши јовори нисудили у цркви. Тако се блајодарећи Бојонај дан свршио без крви наше и јодожне јасјиве ишо ди ми мнојо жао било да је се друјачије десило, јер ди јолицја дацила ову кривицу на свешћенство као јроузроковаче јодуне... Морам најоменуиши да су свешћенство из манастира до Лейенца сјровела два жандарма јео нареје у начелника у циљу своја ојравда ја, да он о свему овоме нишија не зна, али да за сваки*

³⁶ АСАС, Званична акта из 1937. III. део, Ф4, л. 757, Прослеђен извештај жичке епархије од 19. септембра 1937. канцеларији Светог Архиепископског Синода.

³⁷ Исто.

³⁸ АСАС, Званична акта из 1937. III. део, Ф4, л. 758, Прослеђен извештај жичке епархије од 19. септембра 1937. канцеларији Св. Арх. Синода.

³⁹ Исто.

случај ипак даје одезде *де е свешћенству од најадача.*⁴⁰ О затегнутој ситуацији у целој епархији сведочи и молба Момчила М. Петровића, трговца из Бајине Баште, који 1940. године, од Светог Архиепископског Синода захтева да посредује у његовом случају за наплату одштете борцима против Конкордата. Његова молба је опширна и он у њој детаљно описује своја страдања. Међутим, нас интересује једна ставка о владика Николају, која је значајна јер показује да је поменути владика био спречен у својим канонским визитацијама епархији: *‘Године 1937. средином месеца августиа, иприликом најављива а доласка Госјодина гр Николаја Велимировића у манасиир Рачу, а који ирема телејраму иредседника оишиине рачанске Милоја Средојевића није дошао, јер му је исти иредседник најавио да не долази, иошиио не иаранијује за ејов живои...*⁴¹

Међутим, није само Жичка епархија била под притиском. Погледајмо још неке извештаје. Шабачка епархија 16. септембра 1937. године обавештава Синод о прогонима у њиховом крају и доставља списак гоњених свештеника: *‘Илександр Козлов, иарох љубовијски, каж ен са 20 дана заиџвора, Боривоје Ненадовић, иарох ирачанички 20 дана заиџвора, Гвозден Јовановић, иарох селамачки са 40 дана заиџвора, Вукашин Рисиивојевић, иарох сјевски са 500 динара, односно 10 дана заиџвора, Радисав Миливојевић, иарох иор ододрићки са 5 дана заиџвора.*⁴² Ови подаци су изузетно значајни, јер показују да се борба против Конкордата није водила само у Београду, већ и у унутрашњости.

Из наведених извештаја се чини да је у периоду Конкордата однос режима према неистомисљеницима био крајње дискутабилан. Жандармерија је често имала одрешене руке. О томе сведочи и Драгољуб Павићевић, живи сведок тог времена.⁴³ Он каже да је у рогачичком крају (општина Бајина Башта) од руке жандармерије, неvezано за Конкордат, погинуо извесни Миша Карадаревић 1935. године као опозиционар, а да за то нико није одговарао. Затим је 1938. године Божо Крца, такође познати опозиционар, погинуо у сукобу са жандармима и опет нико није одговарао.⁴⁴ Павићевић сведочи да је његов отац гласао против Стојадиновићеве листе на локалним изборима 1938. године и да је он због тога касније сносио последице. Гласање је било јавно и гласао је само један мушкарац из куће, глава задруге. То се

⁴⁰ АСАС, Званична акта из 1937. III. део, Ф4, л. 758, Прослеђен извештај жичке епархије од 19. септембра 1937. канцеларији Св. Арх. Синода.

⁴¹ АЈ, Министарство правде (63) Ф11, л. 256, Молба Момчила М. Петровића Светом Архиепископском Синоду од 3. јула 1940.

⁴² АСАС, Литература, чланци, распре 1937. Ф. Општа, пов. л. 836, Шабачка епархија Светом Архиепископском Синоду српске православне цркве, 16. септембар 1937-Списак гоњених свештеника.

⁴³ Драгољуб Павићевић је у време конкордата имао 16-17 година (рођен 1921. године). Не може се рећи да је његова улога у целој ситуацији била велика. Он је једноставно сведок тога времена, очевидац целе ситуације и зато су његови наводи значајни. Након II светског рата радио је при општини и Црвеном Крсту, али и на попису становништва у дајинобаштанској општини. Информације које сам добио од поменутог човека су углавном плод честих разговора Драгољуба Павићевића са свештеником Стеваном Јојићем, дајинобаштанским намесником (био је намесник и у време конкордата), у време док су заједно радили у Црвеном Крсту, али и из догађаја којима је сам присуствовао.

радило тако што се приђе записничару који пита: за кога гласаш. Морало се рећи име државног носиоца листе. Павићевић сведочи да је његов отац рекао да гласа за Видана Благојевића, опозиционог кандидата за посланика из општине Бајина Башта. На то му је записничар рекао: *‘Мораш да кажеш државној носиоца листе, а носилац је др Влајко Мачек! Отац онда одговори: Ма ја онда њасам и за др Влајка Мачека, за Видана Благојевића и др Мачека!’*” Због овог очевог поступка млади Павићевић је остао без посла. Касније се запослио у једном магацину у Бајиној Башти и то тако што је слагао директора да му је отац гласао за ЈРЗ. Када је овај испитао и сазнао да није тако, Павићевић је био је отпуштен.⁴⁵ Гнев народа према режиму због инсистирања да се прогура Конкордат, ушао је и у песму. Оне можда и најбоље сведоче о тадашњем расположењу у земљи. Познато је да су овакве творевине настајале углавном у ситуацијама када се народ осећао немоћан, па је своју несрећу настојао да изрази макар кроз песму. Тако је и учињено у „Клетви виле Хилендарке”: *‘Ко је Србин и српскога рода, а од српске крви и порода, не чује њас са светиој олијара, како Бој издајнике кара! Рим и њаја језуитска шаја, синџир кују и њодмукло снују... Још ја чујем у српскоме роду, живи клика, срамних издајника... Ко свој њаса за конкордајгао, Бој Велики и њова сила, Наредио ња се испунило: сја му се за враји окренула, љуба му се на дом распрџила, Обадва му ока искајала, ње крејџао никад не сџиизо... Враји сломио на Ваведеније, маниј љајо на Воскресеније, Србинову славу не славио, Нијџкандила у дому њалио, Бој му крсну свећу љасио... њмин Боже и Бојородице, и свијејла Неџељо царице, џо неџснаџе рода издајице, срамне слуге њајине сџолице.’*”

46

Измирење Цркве и државе

Затегнути односи између цркве и државе трајали су још неко време. Међутим, морао се наћи компромис, јер су сви већ били подобро уморни. Црква је морала да размишља о избору новог патријарха, будући да је Варнава умро у жеку конкордатске кризе, у до сада неразјашњеним околностима.⁴⁷ То није могло бити учињено у оваквој атмосфери. Са друге стране, Стојадиновић је морао да реши ситуацију, пошто цензуре разних врста и репресије нису дале плода, а и страна штампа је доста негативно представљала саму владу у овој кризи (нарочито британска).⁴⁸ Притеран уза зид наредбама кнеза Павла да се односи са црквом нормализују, али и уплашен за опстанак своје владе, Стојадиновић је пристао на све што је Црква од

⁴⁴ Изјава Драгољуба Павићевића из Оклеца (Бајина Башта), дата аутору текста 15. 4. 2010. године.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ АСАС, Литература чланци, распре 1937. Ф. Општа, Песма „Клетва виле Хилендарке” (нема броја, лист истргнут из неког часописа).

⁴⁷ За детаљну анализу целокупне ситуације око смрти патријарха Варнаве прочитати следећу књигу: Милош Мишовић, *Зајам ена испорија; њајна џесџаменџа краља њАлександра и смрџ њајријарха Варнаве*, Београд, 1994.

⁴⁸ Видети: Ивана Добривојевић, „Конкордатска криза у британској штампи”, www.isi.co.rs/pages/projekti/projekat_4.htm, (29. 4. 2010).

њега тражила, захтевајући само да се укине анатема према посланицима који су гласали за Конкордат. На једној од завршних седница Сабор је донео одлуку којом се укидају све санкције према посланицима одлученим од цркве, чиме је завршен сукоб који је трајао нешто више од годину дана и који је довео земљу на ивицу грађанског рата. На завршној седници Светог Архиепископског Сабора 22. фебруара 1938. године, донета је декларација у којој се између осталог каже: *‘Оно што није дочекао еп архиепископски дочекала је Српска православна црква. Законски предлог који је другој цркви давао права каквих Српска црква није добила, није постојао закон. Не само то, него је добијено јемство да је такав законски предлог једном за свагда скинути са дневног реда и да више неће бити изнесен на озакоњење... Улици у борби није само заслуга Св. арх. Сабора. одбрана правде многа је допринела и помоћ српској православној свештенства и монаштва и јака приврженост браћу православног народа светосавској цркви.’*⁴⁹ Овим измирењем отворен је пут за даље продубљивање односа Црква је могла да приступи избору новог патријарха, што је убрзо и учињено, Стојадиновић је могао да одахне а и кнез Павле. Преко потребан унутрашњи мир је остварен. Сви су били задовољни, осим католичког свештенства и Ватикана. Хронолошки гледано, први је реаговао папа Пије XI који је приликом свечане предаје кардиналских знакова 15. децембра 1937. године рекао следеће: *‘Доћи ће дан, а волео бих да то не морам казати, али сам дубоко уверен доћи ће дан када неће бити мален број душа, које ће зажалити што нису широкогрудно, великодушно и активно примиле тако велико добро као што је оно, које је заштитник Исуса Христуса нудио њиховој земљи, и то не само ради црквене, верске слоје нације, већ и ради њене социјалне и политичке слоје, мада одлучно одбијемо да политика буде наша ствар, наш посао.’*⁵⁰ Ватикан се званично жалио на одлуку владе 15. фебруара 1938. године када је све већ било готово, упутивши један Aide-Memoire, односно формални протест. Осим тога Ватикан, је опозвао југословенског нунција Пелегринија, а папа га је именовао за кардинала.⁵¹

Католичка црква у Краљевини огласила се маја 1938. године једном декларацијом у којој је анализирана ситуација око Конкордата, те су католички епископат и Бискупска конференција оштро критиковали Стојадиновићеву владу која је прихватила захтев Српске православне цркве да се Конкордат угаси. Између осталог, речено је и ово: *“Вјерници католичке цркве у Краљевини Југославији остали су и даље без уређеног правног односа што је за животи католичке цркве од пренајбољег значаја, морамо да устанемо отворено и јавно, те вас предради вјерници извјестимо о повреди која нам је нанешена, а још више о неправдама које почињу Католичку цркву у Југославији.”*⁵²

⁴⁹ „Декларација Св. арх. сабора поводом Конкордата”, *Нови Источник* V, Сарајево, 1938, 76-78.

⁵⁰ Сима Симић, *Ватикан против Југославије*, Београд, 1990, 22.

⁵¹ Радмила Радић, – *ивои у временима: Гаврило Дожич*, Београд, 2006, 186.

⁵² АСАС, Званична акта 1937-1938, Ф5 л. 491, Декларација бискупске конференције у Загребу, мај 1938.

Закључак

Трудили смо се да у овом раду, колико је то могуће, реално прикажемо однос цркве и државе 1937-1938. године на територији Жичке епархије. Држава је, несумњиво, имала утицај на цркву. С друге стране, постојао је велики јаз између Цркве и српске интелигенције. Школовани на Западу, по западним моделима и стандардима, отуђени од суштинског православља, српски политичари нису могли да разумеју какву то борбу са ветрењачама води СПЦ. Тако, председник владе који често истиче да је потомак Мелентија Павловића да је и јако црквен, сам у својим мемоарима каже да је за грофа Ђана направио раскошни банкет ни мање ни више него на Велики Петак.⁵³ Неоспорно да је борба око Конкордата имала политичке аспекте, али је пре свега постојао страх од прозелитизма, губитка верског, а како је то код нас неправилно повезано, и националног идентитета. Црква је ушла дубоко у прљаву политичку борбу, па се самим тим и добро испрљала. Уз то је дозволила и да буде искоришћена од стране опозиције (покушај да се Милан Стојадиновић скине са власти). Опозиционе снаге које су је подржавале у борби чиниле су то из својих интереса, а добар део њих није ни знао шта пише у Конкордату (нарочито комунисти и социјал-демократе, који су по вокацији углавном атеисти). Што се тиче Жичке епархије, њено свештенство је било најагилније у борби против узаконења Конкордатског уговора. Историчар Милош Тимотијевић у својој књизи „Век сумње“ наводи да је, између осталих, Чачак постао снажно упориште свештенства у опозицији тадашњој власти и њеној политици.⁵⁴ Извештај из Архиве Синода, који смо навели у раду иде у прилог том сведочанству. Уз то, ова епархија је за епископа имала једног од предводника борбе против Конкордата-Николаја Велимировића.

Истине ради, морамо рећи да је држање католичке цркве у Краљевини Југославији по овом питању било доста коректно. Они су се уздржали да проблем изнесу на улицу, мада су могли то да учине, пошто су вероватно имали Стојадиновићеве чврсте гаранције да ће конкордат проћи. Тачно је приметио историчар Вељко Ђурић Мишина: *„Њрвајске њолиџичке сѣранке нису се дар јавно мешале овом случају, имале су очиио важнија ѡсла, а ѡо је као шѣо ћемо видеѣи, ѣриѣрема разреше а ѣѣв. Њрвајскоѣ ѣѣѣа а, шѣо је моѣло да заѣочне ѣѣек сменом Милана Сѣојадиновића и довоѣе ем ‘ѣоѣусѣљивијеѣ’ ѣредседника.“*⁵⁵

Простора за даља истраживања још увек има. Несрећена грађа у Патријаршији можда би могла да пружи одговоре на нека питања у вези са конкордатом, а понајпре на она која деценијама муче истраживаче.

⁵³ Милан Стојадиновић, *Ни раѣи ни ѣакѣи*, Буенос Аѣрес, 1963, 419.

⁵⁴ Милош Тимотијевић, *Век сум ѣе*, Чачак, 2009, 125.

⁵⁵ Вељко Ђурић Мишина, *Варнава-ѣѣѣријарх срѣски*, Београд, 2009, 181.

Concordat crises in Zica eparchy 1937/38

This paper deals with the period between two world wars in the Kingdom of Yugoslavia, exactly the period 1937-38. In 1937 the government of Milan Stojadinovic was trying to impose the proposal of concordat to be accepted. It seemed that this concordat was giving more authorities to Roman-Catholic church in Yugoslavia which provoked a fierce reaction of Serbian Orthodox church. Many people who knew a lot about the history of this period agree that Kingdom of Yugoslavia was on the verge of a civil war. In the paper we looked into short analyses of basic, that is, disputable points in the proposition of the agreement, mainly through official magazine of Zica Eparchy, 'Pregled crkve eparhije zicke' (Review of Zica Eparchy Church). Also some new moments are presented, some unpublished testimonies from the archive of Saint Arch. Synod which refer to relations of state authorities towards church, especially in this part of the country. We have tried to prove that the state authorities prosecuted church, arresting priests who were against concordat. The crisis was finally overcome in 1938 as the government gave up concordat agreement.

Slobodan JAKOVLJEVIC

La crise concordataire dans le diocèse de Zica en 1937/38

Cette étude concerne la période de l'entre-deux-guerres dans le Royaume de la Yougoslavie, concrètement les années 1937 et 1938. En 1937, le gouvernement de Milan Stojadinovic tente de pousser la proposition de loi sur le concordat à adoption. Il semble que ce traité accorde un privilège à l'Église catholique romaine en Yougoslavie, ce qui provoque la réaction violente de l'Église orthodoxe serbe. De nombreux experts de cette partie de notre histoire s'accordent à dire que le Royaume de la Yougoslavie fut, à cet instant, au bord même de la guerre civile. Dans cette étude, on prit en considération une brève analyse des points essentiels, à vrai dire contestables, dans le projet du traité, en premier lieu à travers la revue officielle du diocèse de Zica, "Revue de l'Église du diocèse de Zica". Pareillement, de nouveaux moments furent présentés, des témoignages jusqu'à présent inédits des Archives du Saint-Synode épiscopal, qui concernent les rapports des autorités publiques envers l'Église, en premier lieu dans cette partie de l'État. Nous avons essayé de prouver que l'autorité publique persécuta l'Église et emprisonna les ecclésiastiques qui furent contre le concordat. La crise fut enfin surmontée en 1938, de telle manière que le gouvernement renonça au traité concordataire.

Slobodan JAKOVLJEVIC

Др Илија
В. ПОПОВИЋ
географ
Чачак

Др Светислав
Љ. МАРКОВИЋ
професор машинског инжењерства
Виша техничка школа, Чачак

УДК: 008:061.237(497.11)“19”

Оснивање и рад културно-уметничких друштава у општини Чачак

Апстракт: Организовање културној и уметничкој раду аматера одувек је представљало значајну функцију друштвене заједнице као целине, али и њених сејменација (градова, села, већих предузећа). Радничка омладина, заједно са студентима, ђацима, просвећеним радницима, занатлијама и тирговцима, почела је да организује културно-забавни живот кроз рад културно-уметничких друштава. Тако је у Чачку на почетку XX века дошло до формирања првог Културно-уметничког друштва "Ђврашевић". Особна пажња у овом раду посвећена је периоду када су аматерска културно-уметничка друштва била најбројнија и најактивнија. То је деветна деценија прошлог века, коју смо назвали "златним добом" чачанског аматеризма у култури.

Кључне речи: културно-уметничко друштво, истре, секције, такмичења, постојећа друштва, браћимље, настали

Увод

У различитим временима и одређеним срединама аматеризам у култури је на различите начине вреднован (чешће је потцењиван него што му се придавао неки значај). Чачак и његова околина имали су високе узлете својих аматера у култури и уметности, али и дуге периоде застоја и криза. О том облику друштвеног рада није било значајнијих истраживања ни озбиљнијих покушаја да се начини некаква синтеза која би одредила било какве заједничке карактеристике друштава која су организовала аматерски културно-уметнички рад. О развоју аматеризма писало се узгредно и површно.

С обзиром да у Србији никада није владало економско благостање, поставља се питање да ли се у условима економског сиромаштва може развијати културни живот. Сигурно је да материјално стање представља важан предуслов духовног живота. Економско сиромаштво Чачка и његове околине нису били, нити су могли бити, препрека настајању карактеристичне културе и специфичних облика културног и уметничког изражавања аматера који су настајали и одржавани узгредно, уз тежак и мукотрпан рад.

Људи су се аматерском културном делатношћу бавили зато што су то волели. То и јесте битна разлика између професионалаца и аматера. Аматер се тиме бави зато што сматра да је то лепо, да је то слика његове личности, огледало његове душе. Зна он да постоје врхунски певачи, свирачи, играчи и глумци. Али, он не жели да остане само човек-потрошач или човек-посматрач. Жели да у томе и лично учествује, да буде

стваралац. Он ће певати, свирати, играти, глумити и сликати онако како може, како воли и како сматра да је лепо.

Наш обичан човек (сељак, занатлија, фабрички радник, чиновник, стручњак за хуманистичке, друштвене, природне и техничке науке) уметношћу се не бави као занимањем. Он зна и разуме да се у животу ратује и гине, умире и сахрањује, побеђује и трпе порази, радује и тугује, весели и ужива, пева и игра... Када уђе у аматерски ансамбл, њега не интересују леве и десне оријентације, не воли да се ту понавља оно што је његов обичан, свакодневни живот. Он је управо од тога побегао. Међу аматерима очекује да доживи барем привремено ослобођење од свакодневних брига. То јесте илузија и аматер је свестан тога, али њему је баш то потребно. За њега је аматерски културно-уметнички рад и користан и важан. Због тога га највише могу узнемирити они који тврде да та и таква уметност није за изабране, није за културне и цивилизоване. Да је то сељачка, радничка, чак примитивна уметност.

Дуго нису постојале (или су биле малобројне) установе и организације које би биле задужене за развој аматерског културног живота појединих месних заједница (сеоских и градских), већих предузећа, образовних уснова... Овај рад је посвећен организацијама које су биле задужене за културни и уметнички живот широких маса, односно културни аматеризам.

На основу извештаја Савеза аматера општине може се закључити да су се у 1980. години културно-уметничка друштва омасовила (у 20 друштава било је 2.307 чланова). Поред културно-уметничких друштава, група драмских аматера из Чачка основала је аматерско Народно позориште „Рајчевић” (касније „Раваси”). У прилог тврђњи да је то „златно доба” аматеризма указују и подаци о реализованим програмима у 1980. години: 205 програма и изложби, шест такмичења фестивала и сабора, три међународна гостовања, организовање пригодних програма за обележавање мајских и јулских празника, учешће на бројним свечаностима у радним организацијама и месним заједницама... Освојена су и прва места на републичким такмичењима (Фото-кино клуб Чачак, КУД „Богољуб Марић Коле” из Жаочана и КУД „Радиша Поштић” из Мрчајеваца). Изведене су 33 драмске представе, 166 концерата, шест пројекција филмова са дискусијом, 87 комеморација (углавном КУД „Абрашевић”). Наведене програме друштва су извела у сопственој организацији и организацији Савеза аматера. Већи део програма изведен је бесплатно (такмичења и свечаности). Дом културе из Чачка организовао је око 20 наступа наших и других културно-уметничких друштава.

Оснивање културно-уметничких друштава

Прво културно-уметничко друштво у чачанској општини основано још пре Првог светског рата. Наиме, 1905. године формиран је КУД „Абрашевић” у Чачку (и дан-данас активан), који је рад прекидао само у време балканских и светских ратова.¹

¹ Милан П. Ђоковић, Радован М. Маринковић, Милољуб С. Пантовић, „Црвена позорница”, осам деценија чачанског „Абрашевића”, Чачак, 1988, 9.

У Мрчајевцима су борци, повратници са Солунског фронта, формирали певачко друштво 1918. године. Оно је до 1923. радило као „Соколска чета“, да би исте године било основано Културно-уметничко друштво „Абрашевић“ у Мрчајевцима. Друштво је обновљено 1948. године под називом КУД „Радиша Поштић“.²

На предлог чачанских железничара 1934. године формирано је Железничко културно-уметничко друштво које 1955. године добија назив ЖКУД „Дуле Милосављевић“, по чиновнику који је страдао у НОБ (1942).³

Исте године (1934) формирано је и Културно-уметничко друштво у Бресници, које је после Другог светског рата обновљено под именом „Раде Станковић“.⁴

Културно-уметничка друштва основана после Другог светског рата.

КУД „Ратко Митровић“ формиран је 1949. године при истоименом војно-грађевинском предузећу. Радио је до 1953. године.⁵

Године 1950. у фабрици „Слобода“ основан је КУД „Слобода“ у Чачку (обновљен 1978).⁶

Културно-уметничко друштво фабрике „ЦЕР“ формирано је 1954, а после дужег прекида рада обновљено 1974. године.⁷

У Слатини је 1957. формиран КУД „Милица Вучетић“, а после прекида активности обновљен 1975. године.⁸

КУД „Радојка Филиповић“ основан је у Пријевору 1965, а обновљен 1977. године.⁹

Културно-уметничко друштво „Милица Ћусловић“ основано је 1969. године у Прислоници.¹⁰

Године 1974. формирана су културно-уметничка друштва „Исидор Пауновић“ у Миоковцима и „Надежда Симовић“ у Мојсињу.¹¹

Културно-уметничко друштво Фабрике резног алата Чачак основано је 1976. године.¹²

² Према подацима из архиве Милорада Јевђовића.

³ Подаци из брошуре КУД „Дуле Милосављевић“ Чачак 1947-1977. год. (без имена аутора), Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, Завичајни фонд бр. 3924, 3.

⁴ Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Савез аматера општине Чачак (САЧ), К-3 Статути културно-уметничких друштава, клубова и секција и захтеви за пријем у чланство 1974-1990. године.

⁵ Јасминка Кнежевић, „Документа о оснивању КУД „Ратко Митровић“ у Чачку“, *Изворник*, др. 11, МИАЧ, 1995, 164-169.

⁶ Радован М. Маринковић, Миладин Вукосављевић, Никола Петковић, *Монографија „Слобода“ 1948-1988*, СОУР Слобода, Чачак, 1988, 123.

⁷ Подаци из упитника анкете коју су спровели аутори.

⁸ Подаци из упитника анкете коју су спровели аутори.

⁹ МИАЧ, САЧ, К-3 Статути културно-уметничких друштава, клубова и секција и захтеви за пријем у чланство 1974-1990.

¹⁰ Подаци из упитника анкете коју су спровели аутори.

¹¹ Подаци из упитника анкете коју су спровели аутори.

¹² МИАЧ, САЧ, К-3, Статути културно-уметничких друштава, клубова и секција и захтеви за пријем у чланство 1974-1990. године.

Следеће године (1977) формирано је Културно-уметничко друштво „Милисав Петровић” у Парменцу.¹³

Године 1978. основана су културно-уметничка друштва „Богољуб Марић Коле” у Жаочанима (обновљено је 1994. као КУД „Жика Живановић”), КУД „Прељина” у Прељини и КУД Дрвно-индустријског комбината „Сима Сарага” у Чачку.¹⁴

Културно-уметничка друштва „Ракова” у Ракови,¹⁵ КУД „Витомир Јовановић Курсула” у Горичанима и КУД „Танаско Рајић” у Љубићу формирана су 1979. године.¹⁶

Године 1980. формирана су културно-уметничка друштва КУД „Хаци-Продан Глигоријевић” у Трнави,¹⁷ КУД „Миодраг Никшић” у Милићевцима¹⁸ (обновило рад 1984, а од 1997. године радило као КУД „Шумадија”), Радничко КУД „Литопапир” и Аматерско КУД „Симо Урошевић” у Доњој Трепчи.¹⁹

Следеће године (1981) формирана су два културно-уметничка друштва: КУД Трговинског предузећа „Партизан”²⁰ и Омладинско КУД „Студент” у Чачку.²¹

У 1983. години евидентиран је рад КУД „Вучић Петровић” у Доњој Горевници, али без података када је основано.²²

КУД Фабрике опруга Чачак („ФОЧ-Лугови”)²³ и КУД Основне школе школе „Ратко Митровић”²⁴ у Чачку основана су 1985. године.

КУД „Бамби”²⁵ у Чачку онован је 1997, а две године касније и „Српски јелек” (1999).²⁶

Према томе, током XX века на територији Општине Чачак радило је и регистровано чак 31 културно-уметничко друштво.

Распад Југославије и велика економска криза у Србији у првој половини последње деценије прошлог века условили су или тренутни престанак рада или потпуно гашење већине културно-уметничких друштава. Данас су активни само КУД

¹³ Радован М. Маринковић, Драгољуб М. Вујовић, *Векови арменца*, Чачак-Парменац, 2009, 431.

¹⁴ МИАЧ, САЧ, К-3, Статути културно-уметничких друштава, клубова и секција и захтеви за пријем у чланство 1974-1990. године.

¹⁵ Подаци добијени од Млађа Ристановића, председника КУД-а.

¹⁶ МИАЧ, САЧ, К-3, Статути културно-уметничких друштава, клубова и секција и захтеви за пријем у чланство 1974-1990. године.

¹⁷ Ранко Симовић: Свезнање о Трнави, Завичајно друштво „Трнава”, Београд, 2009, 102.

¹⁸ Подаци добијени од учитеља Будимира Пауновића.

¹⁹ МИАЧ, САЧ, К-3, Статути културно-уметничких друштава, клубова и секција и захтеви за пријем у чланство 1974-1990. године.

²⁰ Подаци добијени од Драгована Кривокуће, председника КУД-а.

²¹ МИАЧ, САЧ, К-3, Статути културно-уметничких друштава, клубова и секција и захтеви за пријем у чланство 1974-1990. године.

²² МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. године.

²³ Раденко С. Лазић, Лугови, Чачак, 1998, 12.

²⁴ МИАЧ, САЧ, К-3, Статути културно-уметничких друштава, клубова и секција и захтеви за пријем у чланство 1974-1990. године.

²⁵ Подаци добијени од Николе Новаковића, власника КУД-а.

²⁶ „За срце у јелеку, глас славуја и руке од злата”, *Чачански Вјес*, 30. април 2009. године.

„Абрашевић”, ЖКУД „Дуле Милосављевић”, КУД „ФРА”, КУД „Бамби” и КУД „Српски јелек” у Чачку, КУД „Танаско Рајић” у Љубићу, КУД „Радиша Поштић” у Мрчајевцима, КУД „Надежда Симовић” у Мојсињу и КУД „Миљасав Петровић” у Парменцу.

Савез аматера Општине Чачак

Дошавши на идеју да формирају Савез аматера Општине Чачак, аматери-ентузијастима су успели да обједине културно-уметнички аматеризам на подручју чачанске општине. Савез је својом активношћу радио на развијању и координирању рада на подручју града и села преко одговарајућих културно-уметничких друштава, секција и других облика организованог рада у аматеризму.

Оснивачка скупштина Савеза аматера Општине Чачак одржана је 10. децембра 1975. године. На Оснивачкој скупштини Споразум је потписао 10 аматерских удружења и то: Самоуправна интересна заједница културе Чачак, КУД „Рошци” (није заживело), ЖКУД „Дуле Милосављевић”, КУД „Абрашевић”, „ЦЕР” (сви из Чачка), „Радиша Поштић” из Мрчајеваца, Дом културе Чачак, КУД „Остра” из Остре (није заживело), КУД „Надежда Симовић” из Мојсиња и Културно-просветна заједница Рома из Чачка.²⁷

Савезу аматера приступила су и остала културно-уметничка друштва и секције ради координације рада и пружања стручне и финансијске помоћи. Преко Савеза аматера и Општине Чачак, културно-уметничка друштва су реализовала финансијски план за текућу годину и добијала стручну помоћ у руковођењу (уметнички руководилац-кореограф) и планирању наступа у локалној средини и региону, као и на републичком нивоу и приликом међународних наступа.

Активности културно-уметничких друштава

Активности културно-уметничких друштава углавном су реализоване преко Савеза аматера Општине Чачак, чији се програм састојао од низа активности:

- Такмичење села Србије
- Сабор народног стваралаштва Србије
- Сусрети другарства радника индустрије и рударства
- Републички фестивал сеоских драмских аматера (ФЕДРАС)
- Фестивал аматерских позоришта Србије
- Фестивал дечјих хорова Србије
- Фестивал омладинских хорова Србије
- Смотра ликовних аматера Србије
- Такмичење рецитатора Србије

²⁷ МИАЧ, САЧ, Савез аматера општине Чачак (САЧ), К-2 Правилници и самоуправни споразуми Савеза аматера 1975-1990. године.

Изложба уметничке фотографије Србије
Смотра књижевног стваралаштва
Прослава празника значајних за општину
Међурејубличка и међународна сарадња-гостовања
Стручно вођење.

Активности културно-уметничких друштава, секција и других облика аматерског рада најбоље је приказати према наведеним врстама активности.²⁸

Културно-уметничка друштва су своју активност реализовала преко секција које је свако друштво формирало према интересовању чланства и својим могућностима.²⁹ Најчешће су лимитирајуће биле материјалне могућности које су условљавале опремљеност секција.

При културно-уметничким друштвима углавном су формиране фолклорна, музичка, драмска, рецитаторска и литерарна секција. Код неких од њих радиле су и ликовна и књижевна секција.

Такмичење села Србије

Такмичење села Србије представљало је вероватно најмасовнију културну манифестацију аматера, која је имала такмичарски карактер у више дисциплина. „Такмичење села Србије од маја до маја”, како је гласио пун назив манифестације, одвијало се на три нивоа: општинском, регионалном и рејубличком. Победници са општинског такмичења стицали су право учешћа на регионалном, док су победници регионалних надметања ишли на завршно, тј. рејубличко. Друштвено-политичке организације Општине Чачак су сав посао око организовања овог такмичења повериле Савезу аматера.³⁰

Према Извештају за 1980. годину, у чачанској Општини се такмичило осам месних заједница: Пријевор, Прислоница, Парменац, Прелина, Мрчајевци, Мојсиње, Жаочани и Љубић (одустао, јер није имао културно-уметнички програм).³¹ Победник општинског такмичења, село Жаочани, победио је и на регионалном такмичењу у Жичи (3. маја 1980). На завршној свечаности Рејубличког такмичења села Србије у Зајечару од 19. до 22. јуна 1980. године КУД „Богољуб Марић Коле” из Жаочана проглашен је за свеукупног победника и освојио прво место у Рејублици (такмичење је преношено на ТВ).

²⁸ Дозвољени обим рада не омогућава детаљно презентовање свих активности културно-уметничких друштава у оквиру Савеза аматера. Опширније о овој теми може се наћи у поглављу „Културна делатност у Општини Чачак” у књизи Чачак и околина, која се припрема за објављивање.

²⁹ На основу извештаја о раду културно-уметничких друштава до којих смо дошли, не можемо хронолошки дати резултате рада, јер они не постоје.

³⁰ Поред друштвено-политичких организација и привредне структуре су финансијски подржале ову манифестацију која је за циљ имала преображај села.

³¹ Оцењиван је укупан рад месних заједница села (привредни развој, комуналне делатности и културно-просветни рад), који је вреднован и кроз наступ конкретне сеоске културно-уметничке друштва.

На општинском такмичењу села Србије у 1983. години учествовало је 14 села. Победник је била Месна заједница Мојсиње. Том приликом награђени су и МЗ Бресница (за унапређење пољопривреде), МЗ Премећа (за комуналне уређење села), МЗ Мрчајевци (за културну делатност), МЗ Жаочани (за развој делегатског система) и МЗ Љубић (за развој општенародне одбране и друштвене самозаштите).

Послове везане за организацију акције, а посебно њеног културног дела, за 1985. годину Општински одбор је поверио Савезу аматера. Такмичило се 15 села: Прељина, Ракова Прислоница, Љубић, Парменац, Мојсиње, Мрчајевци, Трнава, Жаочани, Бресница, Остра, Премећа, Врнчани, Рошци и Јанчићи. Културно-уметнички програм нису имали Остра, Рошци, Јанчићи, Врнчани и Премећа. За пољопривредну производњу су награђене месне заједнице Трнава, Рошци, Јанчићи и Врнчани, Мојсиње за комуналну изградњу, док је Парменац добио награду за развој делегатског система, а Жаочани за развој културе, Мрчајевци су били најбољи у развоју здравства, образовања и физичке културе, а Ракова по питању развоја система општенародне одбране и друштвене самозаштите. За свеукупног победника проглашена је МЗ Љубић село. На регионалном такмичењу (8. јуна) у Ратини Љубићани су извели изванредан програм.

Године 1987. у културно-уметничком делу такмичења учествовала су културно-уметничка друштва из Мојсиња, Слатине, Ракове, Парменца, Прељине, Мрчајеваца, Љубића, Тржаве, Доње Горевнице и Прислонице. На регионално такмичење у Великом Шиљеовцу пласирала се МЗ Прислоница (освојила треће место, са изузетно изведеним програмом КУД „Милија Ћусловић”).

Следеће године (1988) учествовало се 11 села на општинском такмичењу. Награђени су Трбушани, Пријевор, Мрчајевци, Мојсиње, Љубић и Прислоница. Прво место освојила је Трнава, која је освојила и друго место на регионалном такмичењу иза Медвеђе, која је била и републички победник. Стручна комисија је констатовала да су све месне заједнице напредовале у оцењивачким дисциплинама у току такмичења.

У 1990. години завршило се XVII такмичење села Србије (мај 1989-мај 1990). Такмичило се девет села: Прислоница, Пријевор, Трнава, Љубић, Лугови, Прељина, Мојсиње, Мршинци и Заблаће. Награђена су следећа села: Заблаће (за успехе у обради земље и унапређивању пољопривредне производње), Прељина (за унапређивање писмености, образовања и васпитања, здравстава и физичке културе), Трнава (за успехе у комуналној изградњи), Мршинци (за друштвену активност), Пријевор (за развој културе) и Прислоница (за успехе у развоју система општенародне одбране и друштвене самозаштите). Свеукупни победник овог такмичења било је село Љубић, које је представљало Општину Чачак на регионалном такмичењу.

Због недостатка изворне грађе нисмо могли да предочимо исцрпне податке о овом виду народног стваралаштва. Питање је да ли су сваке године учествовала села чачанске општине на овом такмичењу и да ли су редовно достављани извештаји Савезу аматера општине из којих је састављан Годишњи извештај. Морамо да констатујемо да је овај облик такмичења ангажовао све структуре сеоских заједница.

Носилац културно-уметничког програма била су културно-уметничка друштва. Села која нису има културно-уметничка друштва нису могла да учествују у овом облику такмичења, што је имало позитивни подстрек да и она формирају своја КУД.³²

Сабор народног стваралаштва Србије

Сабори народног стваралаштва Србије организовани су од 1972. до 1993. године (укупно 22 сабора).³³ Првих осам организовано је у Лесковцу, а потом у Жупском Александровцу и Тополи.

Према Извештају за 1980. годину наводи се да је Савез аматера Општине Чачак организовао девету Смотру изворног стваралаштва. У сарадњи са Међуопштинском културно-просветном заједницом Краљево и Месном заједницом Мрчајевци организован је пети Сабор изворног стваралаштва Региона Краљево у Мрчајевцима. Наступиле су 27. јуна екипе из општина Краљево, Горњи Милановац, Варварин и Сјеница, а 28. јуна Лучани, Тутин, Александровац и Чачак (КУД „Радиша Поштић” из Мрчајеваца и „Милисав Петровић” из Парменца). Екипа Чачка се квалификовала за Републички сабор у Александровцу (3. 4. и 5. октобра 1980), где су мрчајевачки аматери добили највеће признање.

Године 1983, ради уштеде на Такмичењу села Србије, оцењивачка комисија одабрала је најуспешније извођаче за Регионални сабор у Мрчајевцима (24. септембра 1983). Учествовале су екипе из општина Врњачка Бања, Трстеник, Александровац, Лучани, Краљево и Чачак. Представник Чачка, Мушка вокална група из Премеће, као и фолклорна група из Витановца, пласирале су се за Републички сабор у Тополи. Вокална група из Премеће добила је највише оцене.

И 1985. године вођено је рачуна о финансијама па Општински сабор није организован, већ је Оцењивачка комисија одабрала најуспешније групе и појединце за Међуопштински сабор. Те године Савез аматера и Месна заједница Мрчајевци учинили су велики напор да се ова манифестација поново одржи у Мрчајевцима. Сабор је одржан 20. и 21. септембра. Учествовале су изворне групе и појединци из општина Крушевац, Брус, Врњачка Бања, Лучани, Краљево, Трстеник, Горњи Милановац и Чачак. Представници Општине Чачак били су: мушка вокална групе из Трнавe, женска вокална група и фрулаш Милан Ковачевић из Љубића, мешовита вокална група и солиста на окарини Часлав Павловић из Прислонице и мешовита вокална група и дечји оркестар мандолина из Мрчајеваца. За XIV Републички сабор у Тополи одабрани су и представници Општине Чачак: гуслари из Аматерског друштва гуслара „Танаско Рајић” из Чачка, женска вокална група из Љубића КУД „Танаско Рајић” и мешовита вокална група КУД „Радиша Поштић” из Мрчајеваца. Наши представници били су међу најзапаженијим на Републичком сабору и добар део њиховог програма снимљен је за ТВ.

³² МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. године.

³³ Десет сабора народног стваралаштва Србије 1972-1981, Београд, 1982, 17-65.

Регионални Сабор је 1987. године одржан у Мрчајевцима. Те године Сабор је био посвећен Вуковом јубилеју. Културно-уметничко друштво, Месна заједница и Основна школа „Милан Милошевић Ђопо” из Мрчајеваца припремили су посебан програм у част Вука Караџића. Наступили су представници шест општина региона, са изузетно успешним програмима. Ђорђе Радишић, представник Културно-просветне заједнице Србије, на завршној свечаности, предао је Повељу акције „Основна школа-културни центар” домаћину, варошици Мрчајевци.

У 1988. години одржан је XVII Сабор пореду. Због смањења трошкова није одржан Општински, већ је жири кроз такмичење села одабрао најуспешније за Регионални и Републички сабор. Традиционални Регионални сабор у Мрчајевцима одложен је за 1989. годину због поклапања термина са Републичким сабором. На Републичком сабору у Тополи Регион су представљали женска певачка група из Љубића и гуслари из Аматерског друштва гуслара „Танаско Рајић”-Дом ЈНА из Чачка.

Године 1990. Сабор народног стваралаштва Региона Краљево одржан је у Пријевору. Месна заједница, Основна школа „Милан Милошевић Ђопо” и КУД „Радојка Филиповић” прихватили су да буду домаћини сваке године. Због успешног организовања добили су признање Савеза аматера Србије, а ова манифестација је ушла у културни календар Србије. Међу награђенима био је и Пријевор (за развој културе).³⁴

Сусрети другарства радника Србије

Сусрети другарства радника Србије представљали су у почетку највећу манифестацију културно-уметничких и спортских достигнућа радника индустрије и рударства, а касније свих радника удруженог рада. Зачета је 1972. године, а покренула ју је, непосредно водила и помагала, Синдикална организација Србије. Овој манифестацији даван је посебан значај у предузећима која су због ње и формирала културно-уметничка друштва или њихове секције.

На овој манифестацији одржаној 1980. године у Врњачкој Бањи учествовала су културно-уметничка друштва „ФРА”, „ЦЕР”, „Абрашевић” и Фото-кино клуб „Чачак”.

Општинске Сусрете одржане 1983. године организовало је Општинско веће Савеза синдиката Чачка. Обезбеђени су опрема и музички инструменти, а ангажовани су и стручњаци за припремање програма у радничким друштвима. Учешће су узела сва радничка друштва, изузев „Абрашевића”, са свим секцијама. КУД „ЦЕР” и ЖКУД „Дуле Милосављевић” пласирали су се за регионалне сусрете.

У програму рада за 1984. годину предвиђено је да се један део Сусрета другарства одржи у Чачку, али нема података да ли је то и реализовано.

И 1985. године организатор општинских Сусрета било је Општинско веће Савеза синдиката Чачак. Ови сусрети су, ради уштеде средстава, организовани

³⁴ МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. године.

заједно са Општинским комитетом Савеза социјалистичке омладине, тако да је иста манифестација обухватила и „Смотру младости '85". Савез аматера је финансирао припрему програма кроз стручно вођење културно-уметничких друштава „Партизан”, „ЦЕР” и „Дуле Милосављевић”, као и набавку опреме. Ова смотре одржана је у Чачку 14, 17. и 18. маја 1985. године – фолклорно и музичко стваралаштво, 21. маја – литерарно стваралаштво, 22. маја је отворена изложба ликовних аматера, а 24. маја је у Дому културе одржана завршна приредба на којој су учествовали најуспешнији извођачи „Сусрета другарства” и „Смотре младости '85". Учествовало је укупно 180 извођача из радничких аматерских друштава. Смотру је пратило више од 2.000 посетилаца. Жирији су за регионалне „Сусрете” одабрали следеће учеснике: за фолклорно-музичко стваралаштво културно-уметничка друштва „Дуле Милосављевић”, „ФРА” и „ЦЕР” и вокалне солисте и инструменталисте (Р. Петровић, М. Илић, А. Танасковић, М. Спасојевић, М. Ковачевић, З. Мојићевић); за регионалне сусрете одабран је и Плесни ансамбл Дома културе у Чачку; из области литерарног стваралаштва одабрани су Миодраг-Мишо Марковић, Новка Даниловић, Жарко Тасић, Љубиша Зимоњић и Рајко Којовић; из области ликовног и фото стваралаштва изабрани су Јасминка Павловић, Мира Минић, Милојица Сићевић, Милена Поповић, Георгина Брадоњић из Ликовног клуба „Слобода-2” и Милош Циврић за уметничку фотографију.³⁵

После општинског и регионалног такмичења 1987. године, на републичком такмичењу победило је КУД „Партизан” из Чачка. На овој манифестацији, коју организује Савез синдиката, поред ликовних аматера, учествовали су и литерарни ствараоци, музичари, играчи и певачи из радничких културно-уметничких друштава.

Године 1988. на Општинским сусретима учествовало је 350 чачанских аматера. Одржани су ликовна изложба, смотре литерарног стваралаштва, пет драмских представа и смотре фолклора и музике. За регионалну смотру пласирали су се ЖКУД „Дуле Милосављевић”, „ФРА”, Драмски студио Дома културе и Позориште „Раваси” из Чачка. Победник Републичке смотре из 1987. године, КУД „Партизан”, учествовао је на Савезним сусретима другарства.

На основу доступних података лако је сагледати величину и значај ових сусрета за радничку омладину, али и старије људство из удруженог рада, како се тада званично говорило. Да смо имали податке за сваку годину и да су они били исцрпни као за 1985. годину, још верније бисмо приказали њихову свеукупну активност.³⁶

Републички фестивал драмских аматера

При неким културно-уметничким друштвима постојале су драмске секције које су веома успешно припремале позоришне представе. Посебно се у том раду истицао КУД „Раде Станковић” из Бреснице.

³⁵ Да су извештаји за остале године овако исцрпно писани, аматерско стваралаштво у Општини Чачак било би веродостојније приказано.

³⁶ МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. године.

На Регионалном такмичењу у Крушевици (сада Жичи) код Краљева (одржаном 25. јуна 1980) наступио је КУД „Милија Ћусловић” из Прислонице са представом „Вук Бубало”.

На Регионалној смотри у Горњем Милановцу, одржаној 1983. године, представници Чачка били су Народно позориште „Рајчевић” са представом „На пучини”, Драмски студио Дома културе са представом „Даме бирају” и КУД „Раде Станковић” из Бреснице са представом „Иза божјих леђа”. Аматери из Дома културе пласирали су се за Републички фестивал. КУД „Раде Станковић” добио је награду и био позван на Фестивал драмских аматера Србије (ФЕДРАС) у Мало Црнуће (16. септембра 1983), где је заслужио висока признања и похвале.

Године 1985. на Међуопштинској смотри драмских аматера учествовали су КУД „Раде Станковић” из Бреснице (са представом „Тражи се Дени Рејд” Р. Ђумовића, у режији Зорана Кривокапића), Драмски студио Дома културе Чачак (са представом „Мрешћењешарана” Александра Поповића, у режији Оливера Виторовића) и Народно позориште „Раваси” (раније „Рајчевић”) из Чачка (са представом „Поздрави неког” Б. Нешића и Виде Огњановић, у режији Зорана Кривокапића и са кореографијом балерине Љиљане Дуловић (рађено је као мјузикл, са ВИС групом Позоришта)).

Фестивал Региона Краљево (1990. године) једним делом одржан је у Чачку. Драмски студио Дома културе у Чачку играо је представу „Кус петлић” од Александра Поповића, за коју је добио похвалу. Позоришни аматери су извели пет премијера у Чачку, а на летњој сцени у дворишту зграде у Улици Светозара Марковића 7 (сада Господар-Јованова) успешно су извели 10 представа за одрасле и децу.³⁷

Смотра омладинских хорова Србије

Омладински хор „3. децембар” при Дому културе у Чачку³⁸ успешно је радио под вођством Предрага Перуничича, који је дошао из Новог Пазара. Већ прве године рада освајао је највише пласмане. Освојио је прво место у Републици Србији 1984. године. Године 1985. Омладински хор „3. децембар” је на Републичком фестивалу, одржаном у Новом Пазару 9. и 10. маја, поново освојио златну плакету и стекао право да учествује на Југословенском фестивалу омладинских хорова у Цељу, где је освојио сребрену плакету. Године 1987. Омладински хор „3. децембар” добио је златну плакету на Републичком такмичењу.

На Републичкој смотри хорова у Лесковцу учествовао је новоформирани хор старијих из Дома културе у Чачку. Омладински хор „3. децембар” је 1988. године освојио златну значку и прво место у Србији. Хор „3. децембар” и Хор старијих наступили су и на Фестивалу хорова подунавских земаља у Бугарској „Силистра

³⁷ МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. године.

³⁸ Омладински хор „3. децембар” при Дому културе у Чачку, под диригентском палицом Предрага Перуничича, уврстили смо у овај рад, пошто је освајао прва места у СФРЈ.

'88", где су имали по пет наступа. Оба хора су имала по седам наступа у току године поводом многих манифестација-од „Дисовог пролећа" до „Мокрањчевих дана".³⁹

Смотра ликовних аматера

Ликовно аматерско стваралаштво неговано је при културно-уметничким друштвима „ЦЕР" и „Слобода". У ликовној секцији КУД „ЦЕР" радили су Бранимир Чекеревац, познати ликовни стваралац и Видосав Кадић, познат по резбарским радовима. Ликовни клуб КУД „Слобода" је постао веома активан и запажен на свим смотрима на општинском, регионалном и републичком нивоу.

Године 1983. Ликовни клуб КУД „Слобода" учествује на Републичкој изложби ликовних аматера Србије у Нишу. Следеће године (1984) ликовни клубови КУД „Слобода" и КУД „ЦЕР" организују изложбу у Чачку и по селима општине. Ликовни клуб КУД „Слобода" 1988. године учествује на VIII Смотри ликовних аматера Србије. У Ликовном клубу активни су били Мира Минић, Милена Поповић, Јасна Павићевић, Милорад Радовановић, Миодраг Вуковић, Милојко Павић и други.

На Регионалној изложби у Трстенику, у октобру 1985. године, за даље такмичење пласирали су се Мира Минић, Милена Поповић, Милорад Радовановић, Миодраг Вуковић и Милојко Павић. На Републичку смотри пласирали су се Мира Поповић, Миодраг Радовановић и Милојко Павић. Савезно такмичење није одржано.⁴⁰

Ликовни клуб је 1987. године био веома активан, како на локалном, тако и ширем простору. Организовао је више изложби у СОУР „Слобода", али и у граду. На изложбама су наступали следећи аутори: Радомир Аранђеловић, Радомир Аћимовић, Мирослав Бербатовић, Небојша Бежанић, Миодраг Вуковић, Радомир Мудринић, Миленко Радовановић, Милорад Радовановић, Зоран Пантелић, Милојко Павић, Видосав Кадић, Слободан Чекеревац, Вук Томовић, Зоран Кораћ, Милена Поповић, Витомир Прелић и Раденко Ђорђевић.⁴¹

Смотра књижевног стваралаштва

Смотра књижевног стваралаштва одвијала се преко општинских, регионалних и републичког такмичења. Књижевни клуб имао је КУД „Слобода", а секцију КУД „Партизан" из Чачка.⁴²

³⁹ МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. године.

⁴⁰ МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. године.

⁴¹ Састав чланства се у Извештајима по годинама мења, што указује на прилив нових чланова.

⁴² Запажене резултате у литераном стваралаштву имали су чланови ових културно-уметничких друштава на смотрима (почев од општинских, па све до републичких).

У Књижевној секцији КУД „Партизан” Миодраг Марковић је постигао највише такмичарске домете. Године 1985. из области литерарног стваралаштва истакли су се Миодраг-Мишо Марковић и Новка Даниловић.

Литерарно стваралаштво при КУД „Слобода” било је масовније по броју чланова и њиховом стваралаштву. Најактивнији су били Жарко Тасић, Љубиша Зимоњић и Жарко Којовић, који су се 1985. године пласирали на регионалне „Сусрете”.⁴³

Прослава празника општинског, републичког и савезног значаја

На свим овим манифестацијама учествовала су културно-уметничка друштва са територије Општине Чачак, углавном са фолклорним и музичким секцијама. Прославе су одржаване за Први мај, Дан младости, Дан ослобођења Чачка и Дан Републике. Поједине празничне манифестације увеличаване су узвратним посетама друштава из Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, са којима су поједина чачанска културно-уметничка друштва имала успостављене побратимске везе.⁴⁴

Културно-уметничка друштва Општине Чачак имала су 1983. године успешне наступе пред бригадирима на Омладинским радним акцијама (ОРА) републичког и савезног нивоа („Ибар”, „Пештер”). Културно-уметничка друштва „ЦЕР”, „Прељина” и „Коле Марић” давала су културно-уметничке програме бригадирима на Ђердапу, Фрушкој Гори, Загребу...⁴⁵

Међурепубличка сарадња

Међурепубличка сарадња чачанских културно-уметничких друштава са културно-уметничким друштвима из бивших Република била је жива све до распада Југославије 1991. године. Успостављање међурепубличке сарадње започињано је на два начина. У то време било је актуелно братимљење месних заједница, односно села, са селима из бивших Република Југославије (братимили су се и градови). Други начин одвијао се директно између културно-уметничких друштава. Било је случајева да се прво успостави сарадња културно-уметничких друштава, па тек онда привредна сарадња.⁴⁶

КУД „Абрашевић” наступао је у свим деловима бивше Југославије. Готово је немогуће набројати градове и села у којима је наступала фолклорна секција овог културно-уметничког друштва: у Хрватској (Врбоска, Стари Град, Јелса, Книн,

⁴³ МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. год.

⁴⁴ Више речи о овим везама биће у поглављу о међурепубличкој сарадњи културно-уметничких друштава.

⁴⁵ МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. год.

⁴⁶ МИАЧ, САЧ, К-4, Програми и планови рада, финансијски планови и извештаји 1974-1983. године.

Кореница), Македонији (Скопље, Пробиштип, Велес, Штип), Босни и Херцеговини, у данашњој Републици Српској (Пале, Бања Лука, Требиње, Босанска Дубица), Словенији (Равне на Корошком, Чрна, Дравоград, Пољна)...

ЖКУД „Дуле Милосављевић” већ од 1947. године наступа у градовима бивших југословенских Република: Сарајеву (Босна и Херцеговина), Карловцу, Српским Моравицама (Хрватска). Успоставио је веома плодну сарадњу са ЖКУД „Вељко Талевски” из Скопља и КУД „Васо Маскин” из Сарајева. У Међурејубличкој сарадњи 1989. године наставља сарадњу у оквиру размене програма са културно-уметничким друштвима „Железничар” из Приједора, „Младост” из Рудога, „Д. Дамјановић” из Книна, „В. Тасевски” из Скопља (30 година сарадње), „Иво Маскин” из Вараждина... Каснија гостовања по бившим републикама имају карактер међународне сарадње.

КУД „ЦЕР” из Чачка је 1980. године успоставио сарадњу са КУД „Прежихов Воранц” из Равни на Корошком у Словенији. У Подравској Слатини (Хрватска), крајем маја је одржана манифестација збратимљених градова, када су одржана два концерта. Године 1984, поводом дана ослобођења Гостивара (Македонија), одржан је концерт. У Гостивару су гостовали и 1985. и 1989. године и том приликом настављају вишегодишњу сарадњу са КУД „Браћа Гиноски”. Продужена је и сарадња са КУД „Братство” из Равне на Корошком (Словенија).

КУД Компаније „Слобода” из Чачка је 1983. године имало концерте у Гусињу, Плаву и Мурину (Црна Гора). У Плаву је 13. јула 1983. одржан концерт поводом прославе Дана устанка у Црној Гори и отварања хотела „Плавско језеро”. Маја месеца 1984. године наступали су на „Даруварским сусретима”. У јуну су гостовали у Загребу, где су приредили два концерта за бригадире СОРА „Загреб '84” и један у МЗ Максимир. У августу су у Огулину одржали два концерта. Године 1986. наступали су на манифестацији „Ђаковачки везови”, када је извршено братимљење са КУД ПИК „Ђаково” из Ђакова. У узвратној посети КУД „Јане Сандански” из термоелектране Неготино (Македонија) одржан је концерт у истоименом граду на Вардару. Године 1987. наступало је у Ђакову на позив РКУД „Ђаково” и на позив Радне организације „Криваја” из Завидовића (том приликом одржана су два концерта). Године 1988, у оквиру Међурејубличке сарадње, наступали су на фестивалу фолклора „Ђаковачки везови” у Ђакову (Хрватска) и разменом програма са КУД „Јане Сандански” из Неготина на Вардару.

КУД „Партизан” из Чачка је 1984. и 1985. години насупао у Добоју у оквиру сарадње са КУД „Исмет Капетановић” (БиХ). Године 1989. наставља сарадњу са КУД „Бошко Стругар” из Улциња (Црна Гора).

КУД „Богољуб Марић Коле” из Жаочана наступа 1984. и 1986. године у месту Чрна (Словенија).

КУД „ФРА” из Чачка је 1985. години наступао у Плаву, Гусињу, Сутомору и Перезића Дољу (Црна Гора). Године 1988. наставио је дугогодишњу сарадњу са КУД „Глигор Приличев” из Скопља, КУД Индустије алата из Требиња, КУД „Пале” са Пала, КУД „Тешањ” из Тешња (БиХ) и другима.

КУД „Раде Станковић” из Бреснице одржавао је братске односе са КУД „Иван Брник-Словак” из Јелисаваца код Нашица и КУД „Бошко Буха” из Новог Градца код Вировитице (Хрватска) у периоду од 1984. до 1989. године.

КУД „Танаско Рајић” из Љубића је 1986. години успешно гостовао у Бихаћу (Босна и Херцеговина). Године 1989. гостује у Какњу (Босна и Херцеговина; домаћин КУД „Дикан”). Гостује и у Теслићу (сада Република Српска). Бројна су гостовања и на другим просторима бивше Југославије.

КУД „Радиша Поштић” из Мрчајеваца и КУД „Нада Симовић” из Мојсиња имали су више наступа широм Југославије.

КУД „Милисав Петровић” из Парменца успоставио је сарадњу са КУД „Млади Металац” из Хаџића (БиХ), јер је Месна заједница Парменац потписала Повељу о братимљењу са Месном заједницом Хаџићи.

КУД „Прељина” из Прељине у међурепубличкој сарадњи 1986. године имао је наступ у Средишче об Драви, са збратимљеним друштвом из Средишча, Општина Ормож (Словенија), које им је било у узвратним посетама. Ова сарадња се наставила и током 1987, 1988. и 1989. године.

КУД „Милица Вучетић” из Слатине у међурепубличкој сарадњи гостовало је 1988. и 1989. године у збратимљеним Месним заједницама Котље и Чрна из Општине Равне на Корошкем и Месном заједницом Моравче из Општине Домжале (Словенија).

КУД „Хаџи-Продан Глигоријевић” из Трнаве имао је 1988. године концерт у Трнави (Хрватска).

КУД „Милија Ћусловић” из Прислонице одржавао је пријатељске односе са КУД из Руше код Марибора (Словенија).⁴⁷

Међурепубличка сарадња културно-уметничких друштава Општине Чачак одвијала се уз свесрдну помоћ друштвено-политичких организација и појединих предузећа, а посебно оних која су имала сопствена културно-уметничка друштва.⁴⁸ Ови сусрети су имали свечарске карактере за домаћина када су им организоване узвратне посете збратимљених општина, месних заједница и културно-уметничких друштава.⁴⁹

⁴⁷ Међурепубличку сарадњу, из објективних разлога, нису остварила следећа културно-уметничка друштва: „Миодраг Никшић” из Милићеваца, „Бамби” из Чачка, „Радојка Филиповић” из Пријевора, „Симо Урошевић” из Доње Трепче, „Студент” из Чачка, „Ракова” из Ракове, „Витомир Јовановић Курсула” из Горичана, „ФОЧ-Лугови” из Чачка, „Исидор Пауновић” из Миоковаца, „Ратко Митровић” из Чачка, „Вучић Петровић” из Доње Горевнице, „Сима Сарага” из Чачка, „ОШ Ратко Митровић” из Чачка.

⁴⁸ МИАЧ, САЧ, К-5, Програми и планови рада, финансијски планови и извештаји о раду 1984-1990. године.

⁴⁹ МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. године

Међународна сарадња⁵⁰

Наступе на међународној сцени са територије Општине Чачак започиње Железничко културно-уметничко друштво „Дуле Милосављевић” већ у седмој деценији 20. века. Остала културно-уметничка друштва ће своја гостовања у иностранству започети после 1980. године.

ЖКУД „Дуле Милосављевић” из Чачка је међу првима изашао на међународну сцену.⁵¹ Године 1965. фолклорна секција ЖКУД представљала је Југославију на Европском фестивалу железничара који је одржан у Данској (Аркус), где су заузели прво место. Затим следе гостовања у Француској. Године 1968. ЖКУД гостује у Финској, где наступа у Хелсинкију, Олихију и Купију. Године 1973. ЖКУД наступом фолклорне секције поново осваја прво место на Фестивалу железничара Европе, овог пута у француском граду Сенту. У више наврата Друштво је приредило концерте у Паризу, Бриселу, Лијежу и другим градовима Западне Европе. Године 1990. ЖКУД је гостовао у Греноблу (Француска). Запажени су наступи на 10. Међународном фестивалу фолклора „Лерон” у Водњану (Хрватска), где је „Желе” освојио прво место у августу 2010. године. Величанствен концерт одржан је у Лабину, о чему је писала и њихова штампа. Уследио је позив за бројна гостовања и на другим фестивалима, као што су „Дани српске културе” у Истри.⁵²

КУД „Абрашевић” из Чачка своје прво међународно гостовање имао је 1980. године наступом у Аустрији, поводом три и по деценије победе над фашизмом и ослобођења заточеника злогласног логора у Маутхаузену. Уследили су посете Бирнштату (Немачка, 1982) и Кутну (Пољска, 1984). Године 1986. гостовали су у Француској и Шпанији. Наредних година наступају у Шпанији (1988), Пољској (1990), Украјини (1994) и Португалу (1996). Гостовали су и у САД од 27. јула до 18. августа 1997. године. Године 1998. следи гостовање у Бразилу, земљи фламенга. И следећих година КУД „Абрашевић” ниже гостовања у европским и ваневропским земљама: Чешка (2000), Мађарска (2000), Бугарска (2000), Италија (2001), Грчка (2002), Македонија (2002), Немачка (2003), Пољска (2004).⁵³

КУД „ФРА” из Чачка је 1980. године учествовао на Европском такмичењу радничких кајакашких клубова. Ово је било друго гостовање у Италији, где су наступали у Kanova di Ramizetu, Vetu d' Encu, Vitaminozeeu, Vedetu и Kano d' Encu. У оквиру међународне размене програма 1987. године КУД „ФРА” је учествовао у Турској на Међународном фестивалу фолклора у Инстанбулу и у Пољској. Године 1988. учествовали су на Балканском фестивалу фолклора „Мармараф фестивал” у

⁵⁰ Међународна сарадња културно-уметничких друштава од 1991. године односи се и на све дивше републике Југославије.

⁵¹ Подаци из брошуре КУД „Дуле Милосављевић” Чачак 1947-1977. год. (без имена аутора), Градска библиотека „Владислав Петковић Дис”, Завичајни фонд бр. 3924, 10-12.

⁵² За културно-уметничка друштва „Абрашевић” и „Дуле Милосављевић”, која имају значајну међународну сарадњу, нећемо набрајати сва гостовања, пошто је у питању велики број наступа остварених у иностранству.

⁵³ Радован М. Маринковић, Зоран Маринковић: *Чачански 'Љдрашевић' 1905-2005*, Чачак, 2005, стр. 135-148.

Инстанбулу. Гостовали су у Немачкој и Пољској у оквиру фабричке сарадње. Године 1990. гостовали су на Међународном фестивалу у Инстанбулу (Турска). У оквиру међународне сарадње КУД „ФРА“ организује Међународни фестивал „Са Овчара и Каблара“ у Чачку, на коме наступају и друштва из Бугарске, Пољске и Херцеговине (Требиње).

КУД „Богољуб Марић Коле“ из Жаочана угостио је 1980. године културно-уметничка друштва наших исељеника „Његош“ из САД, „Братство“ из Аустралије и друштво аматера из Канаде. Они су у Жаочанима одржали концерт за исељенике који су били у посети домовини. Ово културно-уметничко друштво под новим именом (КУД „Жика Живановић“) учествовало је на Међународном фестивалу дечјег фолклора у Грчкој (1999. године), где осваја прво место са кореографијом изворних корака „Чачански мотиви“. Године 2000. уследило је гостовање у Аустрији, где је домаћин била Српска заједница из Беча. На Ђурђевдан 2004. гостују у Општини Братунац (Република Српска), заједно са КУД „Шумадија“ из Милићеваца и младим трубачким оркестром из Коштунића.

КУД „Милисав Петровић“ из Парменца гостовао је 1981. и 1983. године у Клубу Југословена „Братство-јединство“ у Ниртингену (Немачка). Међународна сарадња са Клубом Југословена из Ниртингена настављена је 1984. и 1985. године, када су одржани бројни концерти у Ројтлингену. У Ниртингену су гостовали и 1989. године.

КУД „Нада Симовић“ из Мојсиња је прву међународну сарадњу остварио 1983. године, када је гостовао у Грчкој на Међународној смотри фолклора у Катеринију. Године 1986. гостовали су у Клубу Југословена „8. март“ у Декендорфу у Немачкој, а 1987. и 1988. године организовали су узвратну посету „Капели“ из Wjakendorfa (Аустрија). Гостовали су и у Колушком код Лођа (Пољска). Године 1990. гостовали су у Утрехту у Холандији, уз посредовање суграђанке Милене Вуксановић, која је тамо живела. Гостовали су и у Ђустендилу у Бугарској.

У оквиру прославе новембарских празника у Берхаузену и Штутгарту, 26. и 27. новембра 1983. године, КУД „Партизан“ из Чачка гостовао је у Клубу Југословена као гост фудбалског клуба „Војводина“. Године 1985. гостовали су у Клубу „Владимир Назор“ у Лудвигсбургу (СР Немачка). Године 1988. и 1989. настаљена је сарадња са клубовима Југословена „Владимир Назор“ из Лудвигсбурга, „Металац“ из Штутгарта и „Војводина“ из Берхаузена. Гостовали су и у Кракову (Пољска) и Братислави (Чехословачка). Године 1990. последњи пут су гостовали у Клубу „Владимир Назор“ из Лудвигсбурга.

КУД „ЦЕР“ из Чачка је 1985. године гостовало у југословенском Клубу „Младост“ у Osfidlendu-СР Немачка, а 1989. године настављена је сарадња са Заједницом клубова Југословена Баден-Виртембергу (СР Немачка). Поред гостовања у СР Немачкој, незаборавна су била игостовања у НР Пољској.

КУД „Слобода“ из Чачка је 1987. године одржао два концерта у Немачкој (Нови Улм и Саулгау). Године 1989. гостовао је за 8. март и 29. новембар у клубу наших радника у Гигену, Улму, Саулгау и Ридлингену (СР Немачка).

КУД „ФОЧ-Дугови” из Чачка гостовао је 1989. године у Дому културе „Сокот” у Пољској, а 1990. године у Скавини (Пољска).⁵⁴

КУД „Прељина” из Прељине гостовао је два пута у 1990. године у Пољској на „Краковском лету” у Катовицама (као гост „Академије за физичку културу”). Успешно је наступао на фестивалима у Пољској (Краков), Бугарској, Немачкој, Румунији (Темишвар).

КУД „Милија Ђусловић” из Прислонице, на основу Самоуправног споразума склопљеног 1988. године са Домом културе Биелско Биела (Пољска), вршио је размену програма и гостовања сваке године (споразум на пет година). КУД је 1990. године два пута гостовао у иностранству: на Фестивалу „ПЗКО ’90” у Хавижови (Чехословачка) и на „Краковском лету” у Кракову и другим градовима Пољске.

КУД „Танаско Рајић” из Љубића имао је наступе у Бугарској, Пољској, Турској, Немачкој и Русији. После 1991. године наступају у Теслићу (Република Српска), где освајају прво место на Свесрпском Сабору.

КУД „Радиша Поштић” из Мрчајеваца је у септембру 1998. године организовао седмодневну турнеју по Грчкој, где су учествовали на туристичкој манифестацији у Катеринију (три концерта).

КУД „Бамби” из Чачка је 2002. године, у организацији италијанске организације „Саградимо будућност”, наступао у Венецији, Тревизу и другим италијанским градовима, у њиховим школама, спортским центрима и домовима културе.

КУД „Српски јелек” из Чачка имао је наступе у Источном Сарајеву (БиХ) и Херцег Новом (Црна Гора).

КУД „Миодраг Никшић” (од 1997. „Шумадија”) из Милићеваца наступао је у Братунцу у Републици Српској (2004), а са културно-уметничким друштвом из Рогатице сарађивао и размењивао програме-наступе.

КУД „Витомир Јовановић Курсула” из Горичана је 1984. године добио позив од Белгијске телевизије да гостује у Белгији, Немачкој и Француској, али гостовање због финансијских проблема није реализовано.

За одлазак неког културно-уметничког друштва у иностранство требало је испунити неколико захтева. У првом реду неопходан је био позив из иностранства од културно-уметничког друштва или Клуба Југословена. Затим следи провера преко конзулата те земље. Потом је требало прибавити сагласност ондашњих општинских друштвено-политичких структура. Онда Савез аматера формира стручну комисију која посматра програм културно-уметничког друштва и даје оцену да ли може да представља општину и земљу. Тек када сви дају сагласност, онда се приступа реализацији путовања, уз обезбеђена финансијска средства. У већини случајева ова гостовања су била потпомагана од наших радника из иностранства преко клубова и секција. Према извештајима Савеза аматера Општине Чачак, није се десило да неко

⁵⁴ Међународну сарадњу нису остварила следећа културно-уметничка друштва: „Радојка Филиповић” из Пријевора, „Литопапир” из Чачка, „Симо Урошевић” из Доње Трпче, „Студент” из Чачка, „Раде Станковић” из Бреснице, „Ракова” из Ракове, „Хаши-Продан Глигоријевић” из Трнаве, „Исидор Пауновић” из Миоковаца, „Ратко Митровић” из Чачка, „ОШ Ратко Митровић” из Чачка.

културно-уметничко друштво није оправдало поверење које му је указано одласком на турнеју у другу земљу.⁵⁵

Стручно вођење културно-уметничких друштава

Стручно вођење културно-уметничких друштава, клубова и секција представљало је проблем од самог њиховог формирања. Многа удружења су морала да се сналазе како би успешно радила.

У циљу оспособљавања аматера за стручно вођење, а у сарадњи са Савезом аматера Србије, у Београду је у фебруару и марту 1980. године организован семинар за кореографију, који је трајао шест дана. На семинар је упућено 12 људи из следећих културно-уметничких друштава: „ЦЕР”, „Дуле Милосављевић”, „Радојка Филиповић”, „Милисав Петровић”, „ФРА”, „Милија Ћусловић”, „Прељина” и „Абрашевић”. Учесници семинара, између осталих, били су Драго Богдановић, Слободан Словић, Драгиша Цвијо Гавриловић и Нада Маринковић.⁵⁶

За потребе појединих секција Савез аматера је повремено ангажовао стручна лица из Чачка, као и из Београда. Оливер Виторовић је режирао у позоришту „Рајчевић”. Зоран Кривокапић, редитељ-аматер, режирао је у драмској секцији КУД у Бресници, где је освајао многе награде.

За пружање стручне помоћи Ликовном клубу „Слобода” ангажовани су Грујица Лазаревић и Божидар Плазинић. Предраг Перуничкић је ангажован за хорове у Дому културе у Чачку, а Слободан Словић за помоћ Заједници Рома у Чачку. Хација Хацић из Сарајева је ангажован за поставку муслиманских игара из околине Сарајева, а Братислав Грбић за поставку кореографије у КУД „ЦЕР”.

У стручном вођењу културно-уметничких друштава, клубова и секција, недостајали су уметнички руководиоци, кореографи, драмски и ликовни стручњаци. Проблем је представљало и обезбеђење музике за фолклорне секције, јер је требало плаћати музичаре. Због тога су у већини културно-уметничких друштава настојали да формирају музичке секције које би радиле у оквиру друштва.⁵⁷

⁵⁵ МИАЧ, САЧ, К-9, Међународна сарадња културно-уметничких друштава 1980-1991. године.

⁵⁶ Због недостатка стручног вођења, у почетку су ангажовани кореографи који су помагали у више друштава. Касније су на семинаре слати углавном дивши играчи, како би се оспособили за кореографе.

⁵⁷ МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. године.

Самосталне секције, клубови и остали организовани облици рада аматера

Поред културно-уметничких друштава у саставу Савеза аматера, као чланови, деловали су:

Драмски студио Дома културе
Народно позориште „Рајчевић” (касније променило име у „Раваси”)
Фото-кино клуб Чачак
Књижевна омладина Чачка
Аматерско друштво гуслара „Танаско Рајић”
Књижевни клуб „Драгослав Грбић”
Ликовни клуб „Слобода”, радио у саставу КУД „Слобода”
Ликовна секција „ЦЕР” при КУД „ЦЕР”
Заједница Рома.⁵⁸

Клубови и секције су радили самостално или при установи културе, али су се преко Савеза аматера укључивали у наступе или такмичења од локалне средине до републичког нивоа, где су постизали завидне резултате.⁵⁹

Васпитно-образовни значај рада културно- уметничких друштава, клубова и секција

Рад културно-уметничких друштава представља велики допринос у очувању традиције и обичаја наших народа. То се првенствено огледа у упознавању младих са песмама, играма и обичајима који су неговани у прошлости. Млади су, дружећи се са вршњацима и учећи од старијих, доживљавали смисао колективног рада, дружења, путовања, наступа у земљи и иностранству.

У селима Општине Чачак после 1970. године једина забава за младе било је дружење у сеоским културно-уметничким друштвима, уз пробе и наступе на приредбама. Наступало се у селу и граду поводом празника и других манифестација.

Поједини чланови културно-уметничких друштава су по одласку на студије у друге градове настављали своје активности у тамошњим друштвима и културним организацијама.

⁵⁸ Извештаји о њиховом раду углавном су достављани ако је у току године било активности, почев од локалне средине, па до републичког нивоа.

⁵⁹ МИАЧ, САЧ, К-3, Извештаји о реализацији програма Савеза аматера 1974-1990. године.

Табела 2. Културно-уметничка друштва, клубови и секције у општини Чачак⁶⁰

Р. б.	Назив КУД	Број чланова
1.	КУД „Абрашевић” из Чачка	383
2.	КУД „Милија Ђусловић” из Прислонице	85
3.	КУД „Милисав Петровић” из Парменца	90
4.	РКУД „ФРА” из Чачка	197
5.	КУД „Надежда Симовић” из Мојиња	50
6.	КУД „ЦЕР” из Чачка	600 ⁶¹
7.	КУД „Радојка Филиповић” из Пријевора	48
8.	ЖКУД „Дуле Милосављевић” из Чачка	160
9.	КУД „Витомир Јовановић Курсула” из Горичана	нема података
10.	КУД „Богољуб Марић Коле” из Жаочана ⁶²	49
11.	КУД „Раде Станковић” из Бреснице	67
12.	КУД „Премина” из Прејине	70
13.	КУД „Радиша Поштић” из Мрчајеваца	130
14.	КУД „Милица Вучегић” из Слатине	нема података
15.	КУД „Танаско Рајић” из Љубића	110
16.	АКУД „Симо Урошевић” из Доње Тречке	50
17.	РКУД „Литопапир” из Чачка	128
18.	КУД РО „Партизан” из Чачка	78
19.	РКУД „Слобода” из Чачка	193
20.	КУД „Ракова” из Ракове	45
21.	КУД „Хаџи-Продан Глигоријевић” из Трнавe	55
22.	КУД „Исидор Пауновић” из Миоковаца	нема података
23.	КУД „Миодраг Никшић” из Милићеваца ⁶³	50
24.	КУД „Вучић Петровић” из Доње Горевнице	нема података
25.	Драмски студио Дома културе	нема података
26.	Градски оркестар Чачак	у саставу КУД „Абрашевић”
27.	Народно позориште „Рајчевић” из Чачка ⁶⁴	40
28.	Књижевна омладина Чачак	под патронатом ОК ССО Чачак
29.	Културно-просвета заједница Рома Чачак	нема података
30.	Фото-кино клуб Чачак	281

⁶⁰ МИАЧ, САЧ, К-2, Правилници и самоуправни споразуми Савеза аматера 1975-1990. године.

⁶¹ Односи се на број оних који су плаћали чланарину. Један део њих је активно наступао на приредбама.

⁶² После 1994. године носи име КУД „Живорад Жика Живановић” из Жаочана.

⁶³ После 1997. године зове се КУД „Шумадија” из Милићеваца.

⁶⁴ Позориште ће касније променити име у „Раваси”.

Р. б.	Назив друштва	Место	Основано	Обновљено	Угашено	Ради
1.	КУД „Абрашевић“	Чачак	1905.	/	/	Да
2.	КУД „Радиша Поштић“ ⁶⁶	Мрчајевци	1923.	1948.	/	Да
3.	ЖКУД „Дуле Милосављевић“	Чачак	1934.	/	/	Да
4.	КУД „Раде Станковић“	Бресница	1934.	/	1990.	Не
5.	КУД „Ратко Митровић“	Чачак	1949.	/	1953.	Не
6.	РКУД „Слобода“	Чачак	1950.	1978.	1990.	Не
7.	КУД „ЦЕР“	Чачак	1954.	1974.	1992.	Не
8.	КУД „Милица Вучетић“	Слатина	1957.	1975.	2002.	Не
9.	КУД „Радојка Филиповић“	Пријевор	1965.	1977.	1990.	Не
10.	КУД „Милија Ћусловић“	Прислоница	1969.	/	1990.	Не
11.	КУД „Надежда Симовић“	Мојсиње	1974.	/	/	Да
12.	КУД „Исидор Пауновић“	Миоковци	1974.	/	1989.	Не
13.	РКУД „ФРА“	Чачак	1976.	/	/	Да
14.	КУД „Милисав Петровић“	Парменац	1977.	/	/	Да
15.	КУД „Богољуб Марић Коле“	Жаочани	1978.	1994.	2004.	Не
16.	КУД „Прељина“	Прељина	1978.	/	2005.	Не
17.	КУД „Сима Сарага“	Чачак	1978.	/	1980.	Не
18.	КУД „Танаско Рајић“	Љубић	1979.	/	/	Да
19.	КУД „Ракова“	Ракова	1979.	/	1992.	Не
20.	КУД „Витомир Јовановић Курсула“	Горичани	1979.	1983.	1989.	Не
21.	КУД „Миодраг Никшић“	Милићевци	1980.	1997.	2004.	Не
22.	АКУД „Симо Урошевић“	Доња Трепча	1980.	/	1990.	Не
23.	КУД „Хаци-Продан Глигоријевић“	Трнава	1980.	/	1990.	Не
24.	РКУД „Литопапир“	Чачак	1980.	/	1990.	Не
25.	КУД РО „Партизан“	Чачак	1981.	/	1991.	Не
26.	ОКУД „Студент“	Чачак	1981.	/	1990.	Не
27.	КУД „Вучић Петровић“	Доња Горевница	Постојало је 1983. године			Не
28.	КУД „ОШ Ратко Митровић“	Чачак	1985.	/	1991.	Не
29.	КУД „ФОЧ Лугови“	Љубић	1985.	/	1990.	Не
30.	КУД „Бамби“	Чачак	1997.	/	/	Да
31.	КУД „Српски јелек“	Чачак	1999.	/	/	Да
32.	Заједница Рома	Чачак	1968.	/	/	Да
33.	Драмски студио-Дом културе	Чачак	1973.	/	? ⁶⁷	Не
34.	Фото-кино клуб	Чачак	1977.	/	/	Да
35.	Народно позориште „Раваси“	Чачак	1980.	/	?	Не
36.	Књижевни клуб „Драгослав Грбић“	Чачак	1980.	/	/	Да
37.	АД гуслара „Танаско Рајић“	Чачак	1981.	1994.	/	Да
38.	Књижевна омладина Чачак	Чачак	?	/	? ⁶⁸	Не

⁶⁵ МИАЧ, САЧ, К-2, Правилници и самоуправни споразуми Савеза аматера 1975-1990. године. Извештај Савеза аматера општине Чачак за 1987. годину у којем су планирана средства за рад.

⁶⁶ Културно-уметничка друштва оснивана или обнављана после Другог светског рата најчешће су добијала имена по партизанским борцима из тога места.

⁶⁷ За нека друштва, клубове или секције нисмо могли да утврдимо датуме почетка и престанка рада, јер је документација МИАЧ-а непотпуна.

⁶⁸ И поред упорног трагања о подацима када су поједина културно-уметничка друштва угашена, нисмо могли да дођемо до веродостојних података. Међутим, чињеница је да се време престанка рада појединих друштава углавном поклапа са бурним догађајима везаним за распад СФР Југославије.

Foundation and work of cultural-artistic associations in Cacak municipality

In the period from 1980 to 1990 members of the Association of amateurs had its successes and falls in their work. Thus, some cultural-artistic associations stopped working, mainly because of lack of financial means and space for practice (before all Workers' Cultural-artistic Association 'Litopapir' and Cultural-artistic Association 'CER'), and then there was a problem of professional management. Later they were continuing with their work with constant troubles which were following them.

After 1974 when all members of the Amateur Association had to pre register in accordance with the Constitution of 1974, inter republic and international cooperation was intensified which created bridges of connecting, not only cultural-artistic associations, but communal organizations of villages, municipalities and companies from where those cultural-artistic associations came from.

It is obvious that this was a golden period of work of Amateur Association and its members which was suddenly finished by the beginning of falling apart of Yugoslavia in 1991. After this many village cultural-artistic associations were fallen apart. The exceptions are cultural-artistic associations from Parmenac, Mojsinje and Mrcajevci. Cultural-artistic associations 'CER', 'Partizan', 'Sloboda', 'Litopapir', 'Foc', 'Sima Saraga' stopped working as the companies which founded them also stopped working or reduced their production to a minimum.

However, in the last decade of XX century, when the process of disassembling of some cultural artistic association was very intensive, new associations were founded-Cultural-artistic Associations 'Bambi' (1997) and 'Srpski jelek' (1999) in Cacak. Specific programs characterize them: 'Bambi' teach children folklore dances up to the age of 15, while 'Srpski jelek', except for national original songs, keeps the tradition of making old forgotten traditional dishes.

Nowadays, active cultural-artistic associations from the region of Cacak municipality, apart from performing on the local and republic level maintain international cooperation.

Ilija V. POPOVIC, PhD
Svetislav Lj. MARKOVIC, PhD

La création et l'activité des associations culturelles et artistiques dans la commune de Cacak

Lors de la période de l'année 1980 à l'année 1990, les membres de l'Union des amateurs eurent des hauts et des bas au travail. Ainsi, certaines associations culturelles et artistiques cessèrent leur activité, généralement en raison de manque de ressources et d'espace pour les entraînements (avant tous, RKUD "Litopapir" et KUD "Cer") et, en dernier, en raison de manque de gestion compétente. Plus tard, ils renouvelèrent leur activité avec des difficultés permanentes qui les accompagnèrent au travail.

Après l'année 1974, lorsque tous les membres de l'Union des amateurs durent se réenregistrer (selon la Constitution de 1974), la collaboration interrpublicaine et internationale, qui eut créé les ponts de rapprochement, non seulement des associations culturelles et artistiques, mais aussi des communautés locales-des villages, des communes et des entreprises d'où proviennent les associations culturelles et artistiques, s'intensifia.

Il est évident que ce fut la période d'or de l'activité de l'Union des amateurs et de ses adhérents, qui s'acheva brusquement au début de l'effondrement de la Yougoslavie, en 1991. Après cela, la fermeture rapide de plusieurs associations culturelles et artistiques rurales se produit. Les exceptions furent les associations culturelles et artistiques de Parmenac, Mojsinje et Mrcajevac. Les associations culturelles et artistiques "Cer", "Partizan", "Sloboda", "Litopapir", "Foc", "Sima Saraga" interrompirent leur activité, car les entreprises, qui les créèrent, cessèrent leur activité ou diminuèrent considérablement l'ampleur de leur travail.

Cependant, lors de la première décennie du XXème siècle, lorsque le processus de fermeture de certaines associations culturelles et artistiques fut très intensif, la formation du KUD "Bambi" (1997) et du KUD "Srpski jelek" (1999) survint à Cacak. Des programmes spécifiques les distinguent : "Bambi" s'adonne au folklore avec des enfants d'âge limite de 15 ans, tandis que "Srpski jelek", mis à part les chants traditionnels, favorise également la tradition de préparation des plats anciens oubliés.

À présent, les associations culturelles et artistiques de la région de la commune de Cacak, en dehors des spectacles donnés au niveau local et républicain, entretiennent également une coopération internationale.

Ilija V. POPOVIC, Dr
Svetislav Lj. MARKOVIC, Dr

Слободан
БОГОЈЕВИЋ
конзерватор
дипл. инж. технологије
Народни музеј Чачак

УДК: 620.193/197:903/904
621.793/795:903/904

Метални археолошки предмети- активна корозија и методе стабилизације

Апстракт: Рад разматра проблем активне корозије са посебним освртом на њен појаву након ископавања, односно конзервације. Дати је приказ појединачних механизма и модела који праће процес активне корозије, укључујући и разматрања о утицају хлорида на археолошке предмете од гвожђа и леуре бакра, као и сирћетне киселине на предмете од олова. Важан семенити првенствено конзервације односи се на препознавање раних фаза деструктивне, активне корозије. Део рада садржи основне принципе, методе, идентификацију и оптимизацију параметара активне и пасивне процеса стабилизације. Особан део посвећен је екстракцији хлорида методом урањања предмета у раствор (одсољавање).

Кључне речи: метални археолошки предмети, активна корозија, хлориди, стабилизација металних археолошких предмета

Увод

Термин *активна корозија* упућује на висок степен присуства корозионог процеса код преосталог металног језгра предмета. Уколико је активна корозија присутна, брзина пропадања предмета је рапидна и константна (Fe, Cu, Pb). Да би се избегло потпуно растварање метала, односно зауставио циклични процес корозије, мора се обезбедити одсуство кисеоника и влаге или се морају екстраховати, трансформисати или изоловати *in situ* нестабилна хемијска једињења одговорна за тај процес (хлориди гвожђа и бакра: FeCl₂, FeCl₃, FeOCl, CuCl), ацетати и формијати олова. Идентификација и оптимизација параметара процеса стабилизације један је од највећих изазова за конзерваторе. Овај процес најбоље је обавити одмах након ископавања када су археолошки предмети најосетљивији.

Одсуство кисеоника и одржавање релативне влажности у депоима (испод 15%), може зауставити процес активне корозије, што је ретко изводљиво у нашим музејима. Међутим, променом ових услова постојала би опасност да се она поново иницира. Због тога је много боље применити методе активне стабилизације. Савремени трендови подразумевају примену метода у складу са принципима *зелене хемије*, односно најоптималније и најефикасније, али и најмање токсичне и штетне по запослене и животну средину.

Метална корозија може бити *активна* или *стабилна* (пасивизација). Важан

сегмент превентивне конзервације јесте препознавање ране фазе *активне корозије*. Редовни визуелни преглед предмета је витални део њихове заштите. Промене се, у том случају, могу приметити у раној фази када је штета по предмет минимална.

Активна корозија

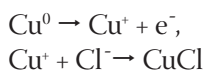
Неактивна корозија најчешће се јавља на предметима у виду стабилног оксидног филма (патиња, пасивизација). Овај вид корозије обично се не уклања јер има заштитну улогу, али и естетски прихватљив изглед. Са друге стране, активна корозија идентификује се по брзој експанзији волумена метала, љуспања, појаве растреситог праха на површини метала итд.

Код електрохемијске корозије галванска ћелија је формирана када су два метала или две различите површине на металу повезане електролитом. Резултат је електрохемијска реакција. Електрохемијска корозија се одвија између анодних и катодних површина на металу или између два различита метала на истом предмету. На основу појава које се одигравају закључује се да општа електрохемијска корозија води ка равномерном растварању или нагривању метала, а локална ка образовању пукотина, напрслина, цепова итд.

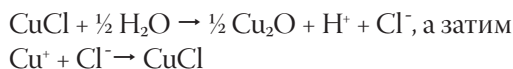
Средина у којој се предмет налазио (посебно присуство анјона односно соли у земљи, води итд.) има велики утицај на корозионе процесе. Хлоридни јони врше катализу оксидационих процеса гвожђа и бакра. Чак и мале количине *заосталих* хлоридних јона у структури металног предмета утичу на појаву *pitting* корозије и могу да изазову велика оштећења. Хлориди, врло покретљиви јони, привучени су анодним зонама на металу, односно кратерима у којима се врши растварање метала (сл. 1). Научници издвајају два ступња у корозионим процесима археолошких предмета који садрже хлориде. Први се односи на акумулацију хлорида у корозионим продуктима. Ови изузетно покретљиви јони могу да мигрирају ка предметима из околног земљишта и постану заробљени у пукотинама или порама корозионих производа које се затим попуњавају киселим хлоридним раствором. Други део процеса односи се на корозију у ваздуху након ископавања. *Активна корозија* је цикличан процес који је делом изазван и делује уз помоћ продуката који настају током самог корозионог процеса.

Бакар и легуре бакра

Први корак електрохемијске корозије бакра и његових легура јесте настанак бакарних јона који у комбинацији са хлоридним јонима формирају купро-хлорид (CuCl) као једно од главних једињења корозионих кратера:

CuCl је нестабилан и разлаже се под дејством влаге на бакар(I) оксид односно куприт уз ослобађање хлороводоничне киселине (HCl) која потпомаже даљу корозију на металу где се циклични процес наставља:

Овај поједностављени процес (у реалности знатно комплекснији), у музејима познат као *долест* бронзе, цикличан је и одвија се до потпуне девастације предмета. Конзерваторски третман односи са на инхибирање активности хлорида или претварање CuCl у мање штетан Cu₂O.¹

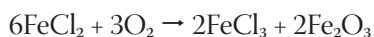
Код бронзаних предмета разликујемо *дивљу* (прашњава, лепо зеленог сјаја) и племениту патину (глатка, сјајна). Племенита патина је пожељна на предмету и у погледу естетике и у погледу заштите од даље корозије. По етичким кодексима она се увек чува. Стабилна патина на овим металима је углавном кохерентна, глатка и приања уз предмет (варира у нијансама од црвене, браон, црне, плаве и зелене боје), али може бити и груба и неравна. *Активна корозија* одликује се брзим развојем светлозеленог праха који се најчешће јавља у виду тачкасте корозије на површини предмета. Појава *зноје* а и суза, односно капљица, јавља се при високој RH (55% и више). Поред тачкасте корозије *активна корозија* може да се испоји и као лабаво везани зеленкасти прашкасти слој на делимичној или целој површини предмета. Овај вид корозије може бити изазван атмосферским загађивачима, присуством хлоридних честица у ваздуху (посебно у приобалним подручјима) или сирћетне киселине. Амонијак као гасовити загађивач (често се налази у средствима за чишћење прозора) даје плавкасти корозиони слој.

Гвожђе

Када је реч о гвожђу, јони Fe²⁺ реагују са хлоридима, при чему настаје гвожђе(II) феро-хлорид

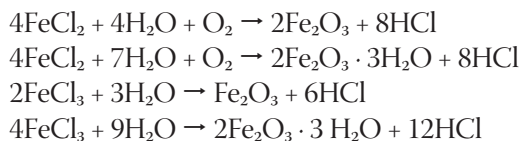

који се оксидује у фери-хлорид и фери-оксид према следећој реакцији:

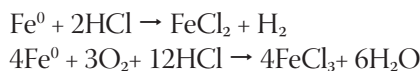

Хлориди (феро и фери) хидролизују у присуству кисеоника и влаге формирајући оксиде или фери-хидроксиде, као и HCl:

¹ Marie Berducou (Coord.), *La conservation en archéologie : méthodes et pratique de la conservation-restauration des vestiges archéologiques*; Régis Bertholon, Caroline Relier, Chapitre V, *Les métaux archéologiques*, Paris, Masson, 1990, 179-180

Киселина потпомаже оксидацију преосталог метала, при чему се он раствара на феро-хлорид и водоник или фери-хлорид и воду. Цикличан процес тако може да се настави:²

Овај вид корозије, знатно комплекснији у стварности, препознатљив по пукотинама и кратерима, почиње на површини предмета, одакле се брже или спорије шири у дубину, при чему долази до промене састава метала и његових својстава и делимичне или потпуне девастације предмета. Она изазива и подизање, као и друга озбиљна оштећења оригиналне површине. Један облик *активне корозије* гвожђа обично се налази између металног језгра предмета и спољног корозионог слоја. Јасна индикација *активне корозије* гвожђа подразумева отпадање ситних парчића са предмета и појаву наранџастих тачака у центрима промена. Други облик активне корозије код гвожђа пропознаје се у виду *зноје а* или *суза* (жуте-браон или наранџасте капљице на металној површини). Ова појава се дешава у средини где је RH изузетно висока (55% и више), док се при нижим вредностима RH (око 50%) зоне капљица суше остављајући наранџасте или браон *флеке*.

Олово

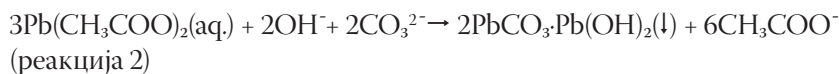
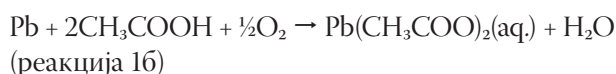
Активна корозија код олова није проузрокована присуством хлорида (хлориди олова су тешко растворни). Оловни предмети кородирају веома споро захваљујући пасивизацији површине, тако да је већина предмета након ископавања у добром стању. Танки, заштитни и стабилни филм је обично тамносиве боје који спречава даљу корозију, али и маскира површинске детаље. Корозиони продукти који указују на активну корозију обично су беле боје најчешће у виду праха, кристала (прах је у основи олово-карбонат познатији као оловно-бело). Површински слојеви губе заштитне особине под дејством кружног процеса *активне корозије* дејством органских киселина (сирћетне и мравље). Дрвени материјали (нпр. кутије за чување или излагање предмета) најчешће могу утицати на појаву корозионе атмосфере (емисија органских једињења, односно гасова из лепкова, премаза, смола као

² Marie Berducou, *н. г.*, 180-181.

последица деградације дрвета) али и лош квалитет картона и папира за чување, присуство сирћетне киселине у средствима за чишћење. Активну корозију код оловних предмета најбоље је избећи превентивним мерама (уклањањем узрока њене појаве).

Корозиони механизам активних корозионих слојева још увек је предмет истраге. Године 1985. *Turgoose* је предложио теорију за механизам активне корозије код олова, а *Degrigny* и *Le Gall* сликовито су приказали овај процес који почиње кондензацијом сирћетне киселине на кородираној оловној површини, првенствено на постојећим пукотинама или дефектима, а резултира брзим растварањем дела старијих карбонатних корозионих продуката. Киселина је неутрализована, при чему настаје јонски медиј који оставља ацетатне и оловне јоне. Када је целокупна дебљина почетног корозионог слоја локално потрошена, преостали метал је у стању да кородира на врху пукотине корозионог слоја формирајући нова карбонизована једињења.

Према *Turgoose*-у, формирани Pb^{2+} јони мигрирају даље од површине метала ка регионима где су рН и карбонатне концентрације веће. У зависности од тога да ли се одвија редукција H^+ јона или O_2 гаса, приказане су одговарајуће реакције 1а и 1б. *Degrigny* и *Le Gall* тврде да таложње сложених карбонатних једињења развија подслој на металној вези, а у неким областима њихова велика запремина тежи да потисне стари слој корозије (реакција 2). У предложеном реакционом механизму сирћетна киселина делује као катализатор. Укупна корозиона реакција не разликује се од оне која се јавља у одсуству ацетата, али у овом случају не покрива метал заштитним слојем. Механизам је прихватљив и може да објасни агресивну акцију ове компоненте.³

Сребро

Тамни површински слој карактеристичан за корозију сребра не мора увек да представља патину. Тамни, компактни, пријемчиви слој, резултат реакције сребра

³ Bart Schotte, Annemie Adriaens, *Treatments of Corroded Lead Artefacts*, Studies in conservation, 2006, 51, 1–2.

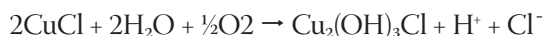
са сулфидним гасовима као атмосферским загађивачима, а уз дејство атмосферске влаге, може такође да представља активну корозију.

Једноставан тест за детекцију хлорида на археолошким предметим од гвожђа и бакра

Хлориди ова два метала врло су хигроскопни, при чему се мења њихова кристална структура, односно повећава волумен предмета и мења његова површинска и унутрашња структура. Поред инструменталних метода анализе које су ретко доступне за наше услове, а које могу да послуже за карактеризацију корозионих продуката, може се применити врло једноставна метода за детекцију хлоридних једињења која није увек поуздана (често тест може бити негативан, као последица присуства хлоридних јона и његових једињења у дубини предмета).

Тест (сл. 2): Бакарни или гвоздени предмет за анализу остави се да у влажној комори одлежи око 48 часова (RH је блиска 100%). То подразумева да је предмет постављен у екдикатору или под звоном у коме се налази посудица са водом. Уколико је објекат контаминиран хлоридима, након овог времена на предмету се могу уочити сузе помешане са солима метала. Овај тест подразумева симулирање убрзане корозије и не треба га примењивати на јако оштећеним предметима или онима којима је угрожена површинска орнаментика.

Реакција на бакарним предметима која прати овај процес је следећа:

С обзиром да је бакарни хлорид (CuCl) у контакту са кисеоником (нпр. преко насталих пукотина током корозије), можемо посматрати појаву базичног бакарног хлорида $\text{Cu}_2\text{Cl}(\text{OH})_3$ (атакамит) као зеленкасто прашкасте супстанце. Уколико су слојеви корозије компактни и непорозни, без пукотина, реакција се не мора одиграти због кратког трајања теста или се може одвијати испод слоја корозије који није видљив. Због тога се овај тест мора узети са резервом.⁴

Структурна оштећења код гвожђа (у виду пукотина) пропраћена су наранџасто-браонкастим капљицама на површини, као и браон корозијом у кратерима.

Врсте локалитета

Метални археолошки предмети потичу са различитих локалитета (закопани у тлу, закопани или не у морској или слатководној води итд.). Корозиони продукти су најчешће последица дејства различитих средина (температура, корозиона рН,

⁴ Marie Berducou, *н. г.*, 180.

присуство кисеоника, воде, соли...). Утицај средине и низ других фактора условљавају различите типове корозије.

Зависно од садржаја растворених и суспендованих чврстих честица и гасова, али и температуре, вода делује више или мање агресивно на метале. Метали кородирају испод водене линије, што се обично објашњава образовањем галванских спрегова услед диференцијалне аерације.

Земља садржи различите хемијске реагенсе и влагу, а понаша се као јонски проводник. Са оваквим саставом и особинама земља се према металним предметима који подлежу електрохемијској корозији понаша као корозиони електролит. Сува земља представља капиларно порозни колоидни систем чије су поре испуњене ваздухом и влагом, при чему вода са честицама земље може бити везана физичко-механички, физичко-хемијски или хемијски. Земља се може посматрати као чврсто микропорозни електролит велике микро и макронехомогености при потпуном одсуству механичког мешања о конвекције њене чврсте фазе. Корозија у тлу настаје при узајамном електрохемијском дејству металних предмета и корозионо активног земљишта. На појаву активне корозије највећи утицај имају јони хлорида који се налазе у земљишту.

Једна од особености атмосферске корозије је у томе што процеси растварања метала теку под танком опном влаге чија дебљина износи од неколико монослојева адсорбованих молекуле воде до видљиве опне електролита од десет до сто микрона. Брзина атмосферске корозије метала зависи од РН ваздуха, због чега постоји зависност између брзине корозионих процеса и дебљине адсорбованих слојева влаге на површини метала.⁵ Атмосферски услови имају највећи утицај на појаву активне корозије код предмета тек ископаних са локалитета, као и на оне код којих стабилизација није успешно обављена (у предмету се и даље налазе *заостала* нестабилна једињења хлорида).

Стабилизација металних археолошких предмета

Процес стабилизације подразумева заустављање или успоравање нежељеног пропадања метала које настаје при физичко-хемијском деловању спољне средине. Најчешћи проблем код стабилизације металних археолошких предмета (гвожђе, бакар и легуре) представља присуство хлорида.

Стабилизација има за циљ да ископани материјал учини физички и хемијски стабилним и може имати два приступа: први је неинвазивни или пасивни, којим се обезбеђује прихватљива физичка и хемијска равнотежа једноставним манипулисањем факторима спољне средине без третирања материјала хемикалијама; други је активан инвазивни приступ којим се врши уклањање деструктивних агенаса из материјала

⁵ Сретен Младеновић, *Корозија материјала*, Технолошко - металуршки факултет, Београд, 1990, 201, 187.

помоћу хемикалија или увођењем материјала за конзервацију на/у материјал.

Услови средине драстично се мењају након ископавања јер предмет пролази кроз фазу адаптационог шока, што може изазвати велики губитак информација. Зато је битно да се пре ископавања разради систем прихвата и кондиционирања предмета до тренутка када ће почети њихов третман, пошто су предмети тада најосетљивији. Стога је пожељно обезбедити сличне услове које је предмет имао у археолошком контексту. Међутим, није једноставно обезбедити и одржати константним променљиве које су обично ограничене на могућност регулације једног или евентуално два фактора (RH, T). Корозија се код метала може спречити обезбеђивањем екстремних услова (врло ниска RH, уклањање кисеоника), што је врло тешко одржати дужи временски период, а поред тога у тим условима отежани су и излагање и истраживање. Иако је пасивна стабилизација етички и у одређеној мери финансијски повољнија, она се за сада може применити као прва помоћ након ископавања или на дужи период код изузетно вредних предмета.

Активне технике стабилизације подразумевају уклањање агенаса пропадања (влаге, одређених соли...), консолидацију итд. Код већине металних предмета неопходно је потпуно уклонити влагу са предмета и његове околине. Предмет се након третмана може третирати баријерним филмовима (попут воскова и лакова) који ће спречити поновни утицај влаге. Ово често није довољно, јер у структури предмета могу да *заостану* корозиони стимулаторни хлоридни јони тј. агресивне врсте које утичу на појаву активне корозије. Зато је неопходно ове врсте екстраховати, трансформисати или стабилизovati (најчешће хемијским путем). Неки третмани подразумевају употребу инхибитора који формирају танак слој или филм на предмету и тако превентивно делују на континуирану корозију. Посебно су компликовани композитни предмети (метал у комбинацији са органским материјалима), јер су ове компоненте често нераздвојиве. У кратком року пасивна стабилизација мора да фаворизује органски део, јер је он сензитивнији на пропадање. Уколико су ови налази мокри, онда је за ову врсту предмета влажно складиштење које искључује присуство кисеоника најбоље решење.

Локација хлорида на предмету

Хлориди могу бити широко распрострањени: у унутрашњост корозионих продуката и у близини површине (метал-корозиони продукти). Разликују се хлориди који учествују у цикличном корозионом процесу (*активни*) и *стабилни хлориди*.

Стабилни хлориди не учествују у цикличном процесу услед саме природе хемијских процеса, али и присуства у компактнијим слојевима корозионих продуката. Такође, извесни хлориди бакра, попут атакамита, стабилни су и не *ослобађају* слободне јоне хлора. Корозиони слојеви који у структури садрже хлориде не морају увек бити средишта активне корозије.

Активних хлориди могу бити присутни у различитим корозионим слојевима чије

карактеристике (густина, порозност, растреситост, хемијска природа компоненти) зависе од врсте метала и окружења у којем се предмет налазио. Све те особине утичу на *досијујносии* и екстракцију хлорида. *Активни хлориди* се налазе у корозионим продуктима у близини метал-корозионог слоја. У случају бакарних легура, хлориди бакра (CuCl) чине један мање или више хомоген сивкасти слој воштаног изгледа и могу се наћи у дубини кратера или представљају слој који се наставља на куприт. Када је реч о легурама гвожђа, хлориди су присутни у кристалној решетки гвожђе хидроксид-оксида, *akaganeite* $\beta\text{FeO}(\text{OH})$. Хлориди се могу налазити и у зазорима који представљају најпогодније зоне за корозију. Такође се могу посматрати и зоне између метала и корозионих продуката, у виду чворића које одговарају зазорима у металу, а претворили су се у корозионе продукте.⁶

Методe стабилizације

Стабилизација обухвата дијагностиковање стања предмета, повећање *досијујносии* хлоридима, избор методе и третман стабилизације.

Стабилизација представља један сегмент конзерваторског третмана. Први корак односи се на дијагностиковање стања предмета које се најчешће обави на самом почетку конзерваторског третмана. Тада се утврде (класичним и/или инструменталним методама) врсте метала и његове физичко-хемијске особине, евентуално присуство неких других материјала у комбинацији са металом, старост предмета, техника израде, изврши се карактеризација корозионих продуката итд. Резултати анализе директно ће утицати на избор методе за стабилизацију.

Корозиони продукти, односно корозиони слој и остале насlage, отежавају *присјуј* хлоридима. Елиминација свих продуката корозије олакшава приступ хлоридима, али она није увек могућа. Најчешће је оригинална површина, након дугог периода, смештена у унутрашњост корозионог слоја, а њеним уклањањем могу се уклонити битне информације (облик предмета, орнаментика...) и тиме угрозити интегритет предмета. Сви стабилизациони третмани требало би да омогуће екстракцију *активних хлорида*, чувајући притом интегритет корозионог слоја који је подршка оригиналној површини предмета.

У случају гвожђа и његових легура, пропустљивост оксидних слојева и присуство хлорида у предмету имплицира брзину екстракције хлорида. Када је реч о бакру и његовим легурама, често присуство тачкасте корозије или квалитет пасивираног слоја (оксиди и карбонати) утичу на избор методе за стабилизацију.

Третман стабилизације може се извести пре и/или након фазе чишћења (делимично или комплетно) или у комбинацији са њом. Чишћење површинских наслага корозије врши се пажљиво како се не би угрозила површинска орнаментика, а у циљу смањења дебљине корозије. Претходно чишћење омогућава лакши *присјуј* хлоридима у унутрашњој структури, а њиме се могу открити и *жаривни* активне

⁶ Marie Berducou, *н. г.*, 211-212.

корозије у структури предмета (најчешћи пример су предмети од бакра). Често је пре или у току чишћења и третмана стабилизације потребно обавити консолидацију фрагилних предмета који се током ових процеса могу лако *распасти*. Требало би имати на уму да импрегнација предмета у консолиданту умањује порозност корозионог слоја, а тиме и приступ хлоридима у структури предмета. Ефикасност стабилизације се консолидацијом свакако умањује, тако да се појава корозије на дугорочном плану не може избећи. Овде се могу применити алтернативни, али и пожељнији поступци консолидације, попут примене поступка *данџира* а предмета газом, локалне и минималне консолидације.

Метода за стабилизацију би требало да задовољи следеће стандарде:

- отпорност, односно пасивност металног предмета током третмана, као и пасивност на евентуално присуство органских материјала (дрво, кост) и других материјала; не угрожавање интегритета предмета; избегавање могућности било каквих физичко-хемијских промена на предмету, као и трансформација његових саставних делова;

- екстракција, конзервација или трансформација штетних корозионих продуката у стабилна, односно мање штетна једињења;

- ефикасност (екстракција или изолација хлорида делимично или потпуно у најоптималнијем временском периоду);

- прилагодљивост на различите конзерваторске проблеме, метале и различите материјале;

- могућност третмана за масивне предмете;

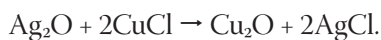
- третман би требало да омогући стабилност предмета у периоду од минимално 30 година (интервал између две генерације), односно минималне интервенције уз добре услове чувања у овом периоду;

- еколошке и безбедносне факторе по запослене и околину;

- економски аспект (неопходна улагања, опрема, хемикалије, људски ресурси).

Могуће су следеће методе стабилизације: 1) пасивне: подешавање амбијенталних услова и обезбеђивање адекватних услова за чување и излагање (одржавање RH ≤ 15%, одсуство кисеоника, гасовитих загађивача...); 2) активне: уклањање, екстракција хлорида (одсољавање), изолација нестабилних једињења делимичном трансформацијом *in situ* у стабилна једињења која се тешко разграђују (не дисосују).

У случају када је активна корозија локализована на неколико кратера (бронзани предмети), могуће је употребити методу локалне изолације хлорида са Ag₂O. Трансформација хлорида *in situ* у стабилан сребро-хлорид одвија се према следећој реакцији:⁷

Употреба инхибитора може се вршити самостално или у комбинацији са другим методама стабилизације (премазивањем или уроњавањем предмета у растворе најчешће танинске или фосфорне киселине код гвожђа или бензотриазола (ВТА) код бронзаних предмета).

Требало би напоменути да не постоји идеална и универзална метода за стабилизацију металних археолошких предмета, већ најоптималнија (често се у пракси, иако су присутни идеални услови и добијени одлични резултати анализе, након извесног времена могу поново појавити проблеми као последица непотпуне стабилизације).

Како би се зауставио процес активне корозије код бронзаних археолошких предмета, потребно је изоловати слој бакарних хлорида од спољашње средине, односно влаге. То се може постићи делимичном трансформацијом хлорида у стабилни слој који има улогу хемијске баријере. Метода екстракције хлорида (најчешће уроњавање предмета у раствор $\text{NaHCO}_3/\text{Na}_2\text{CO}_3$) није увек успешна због слабе доступности хлоридима. Данас се у многим лабораторијама због дуготрајности и неизвесне успешности овог процеса примењује само употреба инхибитора бензотриазола (ВТА) у разблаженом алкохолном или воденом раствору. Механизам инхибиције још увек је у фази испитивања, али највероватније да се бензотриазол молекули адсорбују на куприт и сложени *nantokite*, чинећи их инертним и формирајући водену баријеру која штити преостало здраво бакарно језгро.

Код гвоздених предмета врло често се примењује метода екстракције хлорида у загрејаној дестилованој води. Постоји оправдана сумња у успешност овог третмана с обзиром да ће се наелектрисања повећавати како се брзина корозије буде повећавала у топлој, влажној, оксидујућој средини. Бољи успех може се постићи тако што се спречава активност корозионих ћелија, топлим прањем у инертној атмосфери азота или укључивањем редукционих агенаса или других врста инхибитора корозије у раствор за испирање. Широко је распрострањена употреба алкалија (најчешће NaOH , ређе LiOH и KOH) као раствора за стабилизацију. Важно је напоменути да су алкални хидроксиди термички стабилни и да спадају у најјаче познате базе. Осим LiOH , изванредно су растворљиви у води, тако да је могуће направити 50% раствор. У чврстом стању и у растворима лако апсорбују влагу и CO_2 из ваздуха. Због тога би хидроксиде током одмеравања, прављења раствора и сл. требало што краће излагати атмосфери, а судови у којима се чувају хидроксиди и њихови раствори, односно врши стабилизациони процес, морају бити добро затворени. Употреба примењених електричних поља у покушајима да се смањи ниво хлорида разноврсна је и распрострањена. Техника примене веома ниске струје позната је као катодна десалинизација. Нешто већа струја редукваће окси-хидроксиде у магнетит што може довести до ослобађања хлорида. У француској *Archéologique* лабораторији контрола параметара и мониторинг електролитичког процеса контролише се путем интернета. Стабилизација гвоздених предмета може се вршити и у комбинацији

са сложеним методама (употреба плазме, термичка редукција). Нова технологија за стабилизацију гвоздених археолошких предмета користи субкритичне алкалне растворе (тестира се дужи низ година у $\square$ *e Clemson Conservation Center*). Технологија је у фази истраживања, а показује одличан потенцијал у односу на уобичајене третмане стабилизације археолошког гвожђа.

Стабилизација олова и његових легура најчешће подразумева уклањање корозионих продуката механичким и хемијским путем (употреба воденог раствора EDTA-a). Поред тога, примењује се и третман електролизе у базној или киселој средини. Олово кородира у дестилованој води (ослобађа карбонате), брзо се ствара танак филм, па се испирање врши кратко, најчешће у току једног дана у неколико купатила, све до неутралне реакције.

Екстракција хлорида

За екстракцију хлорида може се применити низ метода (табела 1) чији механизми нису у потпуности објашњени. Дифузија хлорида у унутрашњост корозионих продуката основни је фактор који отежава њихову екстракцију. Зато је неопходно повећати порозност корозионог слоја физичко-хемијским поступцима како би се дифузија олакшала.

Екстракција хлорида зависи од две контрадикторности: у исти мах растворити хлориде и учинити порознијим слој корозије и сачувати површинску орнаментуку (продукте корозије који су саставни део површине предмета, односно део који чини облик предмета). На порозност корозионог слоја могу утицати растворљивост продуката корозије или њихова редукција у друге продукте. Трансформисани продукти корозије могу имати погоднију густину, односно слој који није у потпуности компактан, већ је порозан и као такав олакшава дифузију раствора за стабилизацију. Таква хемијска редукција може се постићи хемијским путем (реакција са водоником-термичка редукција у струји водоника, третман са плазмом (употреба водоника), редукција алакално-сулфитним поступком) или електрохемијским поступком (катодна редукција у раствору електролита).

Екстракција хлорида методом урањања предмета у растворе (одсољавање)

Ово је најраспрострањенија метода стабилизације металних предмета. Раствори у којима се врши третман (природа раствора, рН, температура) омогућавају растворљивост и разградњу хлорида. Они не утичу на појаву корозије на металу нити утичу на губитак унутрашњих корозиони продуката (растварање, распадање) који су подршка површинском делу предмета.

Прелиминарно чишћење предмета, уз додатак јонских детерџената и површински активних супстанци, у најбољем случају у вакууму, побољшавају пенетрацију раствора. Хомогеност раствора која се постиже лаганим мешањем фаворизује екстракцију хлорида обновљеним, односно новоуспостављеним раствором око предмета.

Како би се повећала ефикасност третмана и прецизно одредио његов крај, неопходно је познавати *преосијалу* концентрацију *активних хлорида* у близини површине метал-корозиони продукти. Показано је да *активна корозија* почиње при одређеној граничној концентрацији хлорида на површини метала.

Концентрација *неекстраваних* хлорида тешко се одређује, па је уместо тога могуће квантитативно праћење концентрације екстраваних хлорида у раствору за стабилизацију. Праћење третмана засновано је у почетку на свакодневном, а затим на недељном одређивању садржаја хлорида у раствору. Генерално гледано, концентрација хлорида најпре уједначено расте, а затим се полако стабилизује на одређеној вредности (раствор је засићен хлоридима (овај процес најчешће траје од једне недеље до месец дана)). После стабиловања вредности концентрације хлорида раствор се обнавља, односно мења. Процес може трајати веома дуго, односно може се променити низ раствора све док дифузија хлорида из предмета не падне на минимум или све док концентрација хлорида у истом раствору не престане да се мења (готово идентична концентрација раствора као приликом стављања предмета у раствор) или док концентрација екстраваних хлорида у раствору не буде мања од 10 ppm.

Екстракција хлорида заснива се на њиховој дифузији у раствор (сл. 3) и може утицати на дуготрајан процес стабилизације, посебно код предмета изваћених из мора. Физичко-хемијске особине корозионог слоја варирају, па самим тим и третман који се не може узети као универзалан. Дужина процеса стабилизације варира у зависности од природе предмета, а траје од неколико дана па до 37 недеља и више (за предмете изваћене из морске воде). Обнављање раствора најчешће се врши на недељу дана у почетку, а касније на три недеље. Треба напоменути да се комплетан конзерваторски третман, као и стабилизација, обавља уз употребу дестиловане воде. Изузетак представљају изузетно хлоридно контаминирани предмети (најчешће из морске воде), чији се раствори за стабилизацију у почетку могу правити водоводском водом (из економских разлога) све док се концентрација дифундованих хлорида не изједначи са концентрацијом хлорида у водоводској води. Тада се процес наставља употребом дестиловане воде. Коришћење водоводске воде у првом електролитичком купатилу може редуковати време електролизе. Прелиминарни експерименти показују да се хлориди много брже укљањају када се водоводска, ређе дестилована, вода користи за прављење електролита натријум-хидроксида и натријум-карбоната.

Раствор за стабилизацију односно електролит константно се хомогенизује мешалицама код већих, односно магнетним мешалицама код мањих предмета, како би се повећала дифузија хлорида односно вршило равномерно засићење раствора.

Постоје различите методе за одређивање садржаја хлорида у растворима за стабилизацију (тест са AgNO_3 , индикатор траке, потенциометријска титрација...).

Након овог третмана предмет се испира у дестилованој води уз мешање (од 24h до две недеље и више). Испирање се врши до постизања неутралне средине у последњем купатилу. Даљи конзерваторски третман наставља се након испирања.

Литература

1. Marie Berducou (Coord.), *La conservation en archéologie: méthodes et pratique de la conservation-restauration des vestiges archéologiques*; Régis Bertholon, Caroline Relier, *Chapitre V, Les métaux archéologiques*, Paris, Masson, 1990, 163-221.

2. Edited by P. Dillmann, G. Béranger, P. Piccardo, H. Matthiesen, *Corrosion of metallic heritage artefacts: Investigation, conservation and prediction of long term behaviour (European Federation of Corrosion (EFC) Series), Number 48*, Woodhead Publishing Limited and CRC Press LLC, 2007.

3. Bradley A. Rodgers, *Archaeologist's Manual for Conservation*, Springer, New York, 2004.

4. J. M. Cronyn, *Elements of Archaeological Conservation*, Routledge, London, 1990.

5. Bart Schotte, Annemie Adriaens, *Treatments of Corroded Lead Artefacts*, Studies in conservation, 2006, 51, 1-8.

6. Сретен Младеновић, *Корозија материјала*, Технолошко-металуршки факултет, Београд, 1990.

7. *Museum Handbook, Museum Management Program*, National Park Service, Washington, www.nps.gov/history/museum/publications/conservoogram/cons_toc.html

8. Conservation Research Laboratory, TEXAS A&M University, <http://nautarch.tamu.edu/CRL/>

9. Сузана Полић-Радовановић, Славица Ристић, Бора Јегдић, Зоран Николић, *Методолошки и технички аспекти примене нових техника у заштити културне баштине*, Институт Гоша, Централни институт за конзервацију, Београд, 2010.

10. L. Selwyn, *Overview of archaeological iron: the corrosion problem, key factors affecting treatment, and gaps in current knowledge*, Metal 04: Proceedings of the International Conference on Metals Conservation, National Museum of Australia Canberra ACT, 2004, 294-306.

11. Solenn Reguer, Delphine Neff, Céline Remazeilles, Elodie Guilminot, Frédérique Nicot, Charlène Pelé, Mehdi Meguelati, Francois Mirambet, Philippe Dillmann, Philippe Refait, Nathalie Huet, Françoise Mielcarek, Jacques Rebière, Loic Bertrand, *Desalination of iron archaeological artefacts: understanding of chlorine removal mechanisms of the corrosion layers supported by characterisation techniques*, Metal 07: Innovative investigation of metal artefacts, Vol. 2, 2007, 60-68.

12. D. Watkinson, *Measuring the effectiveness of washing methods for corrosion control of archaeological iron: problems and challenges*, Corrosion Engineering, Science and Technology, 2010, 45 (5) 400-406.

13. Mourey William, *La Conservation des Antiquites Métalliques*, L.C.R.R.A., Draguignan, 1987.

14. Meyer-Roudet, *A la recherche du métal perdu: Nouvelles technologies dans la restauration des métaux archéologiques*, Errance, Paris, 1999.

15. Gerhard Eggert, Britta Schmutzler (Eds.), Paul Mardikian, Nestor Gonzalez, Michael J. Drews, Liisa Nasanen, *The use of subcritical alkaline solutions for the stabilization of archaeological iron artifacts*, Archaeological Iron Conservation Colloquium, Alkaline Chloride Extraction, Session 3, State Academy of Art and Design Stuttgart, 2010.

Metal archeological objects-active corrosion and methods of stabilization

In the conservation process of metal archaeological artefacts a great problem is continual process of corrosion caused by accumulation of salts during the period in which the artefact was in the archaeological context (soil, seawater, etc.). In the first part of the paper the problem of active corrosion is considered with special emphasis on corrosion occurrence after excavation i.e. the period after the conservation. The paper shows simplified mechanisms and models which follow process of active corrosion present on metal archaeological artefacts of iron and copper and their alloys, including consideration about a very important role of corrosion stimulate-chloride ions (aggressive species which influence the occurrence of iron and copper active corrosion) and compounds involved in cyclic process of active corrosion. In the case of lead archaeological artefacts the consideration refers to the influence of organic acids (acetic and formic). In addition, an important segment of preventive conservation which refers to recognition of early phases of destructive, active corrosion is also present (regular artefacts visual examination, simple tests) as a vital part of their preservation. The second part of the paper refers to basic principles, methods, identification and parameters optimization of the stabilization process (active and passive) as one of the biggest challenges for the conservators. This paper also contains an overview of possible stabilization methods starting from the passive ones (providing adequate environmental, storage and display conditions) to the active ones which refer to extraction, transformation or in situ isolation unstable chemical compounds responsible for cyclic corrosion process. A separate part is dedicated to chloride extraction method by immersing the objects in aqueous solutions (desalination). A basic principle of this method is described with an overview of possible combinations of aqueous solution which are used for this purpose in Serbia and worldwide..

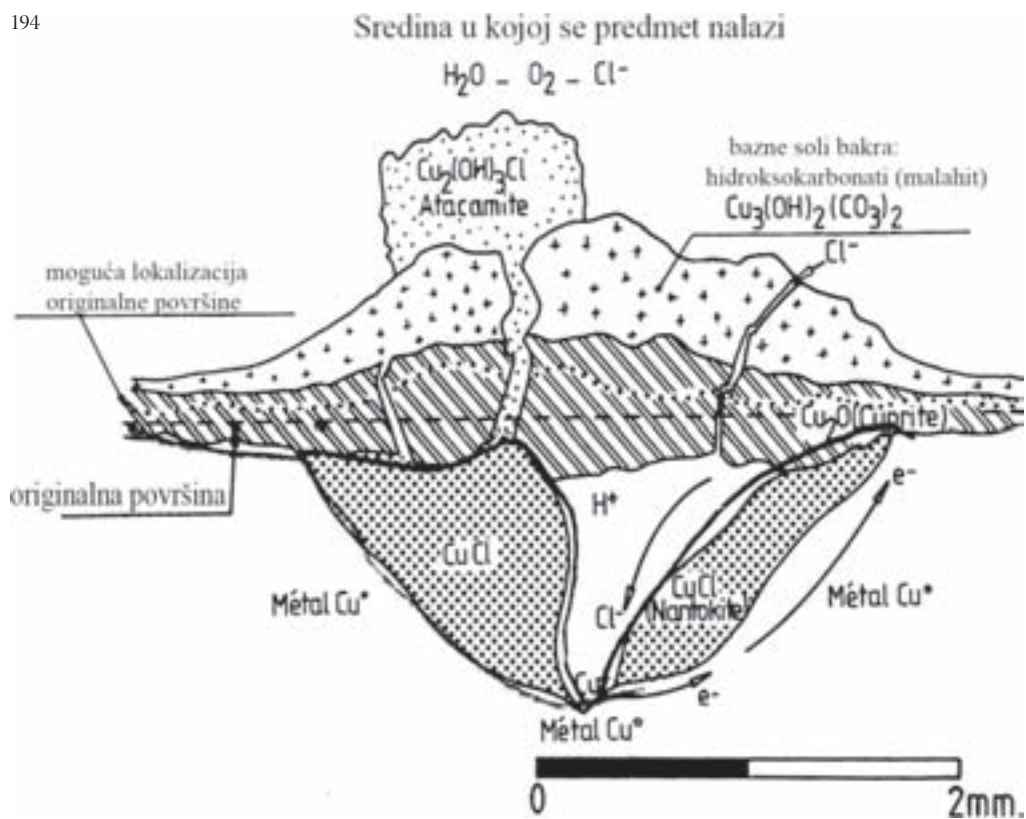
Slobodan BOGOJEVIC

Les objets archéologiques métalliques-la corrosion active et les méthodes de stabilisation

Dans le processus de conservation des objets archéologiques métalliques, un grand problème représente le processus continu de corrosion provoqué par l'accumulation de sels durant la période lors de laquelle l'objet passa son temps dans le contexte archéologique (terre, eau de mer, etc...). Dans la première partie, l'étude traite du problème de corrosion active avec un accent particulier sur son apparence après la fouille, c'est-à-dire la période suivant la conservation. On donne une représentation des mécanismes et des modèles simplifiés qui suivent le processus de corrosion active chez les objets en fer et en alliage de cuivre, y compris les prises en considération concernant le rôle très important des ions de chlorure-stimulateurs corrosifs (espèces agressives qui ont de l'influence sur le phénomène de corrosion active chez le fer et le cuivre) et les composés qui participent au processus cyclique de corrosion active. Chez les objets élémentaires archéologiques, la prise en considération se rapporte sur l'influence des acides organiques (acétique et formique). En dehors de cela, dans cet écrit, un segment important de la conservation préventive est présenté, qui concerne la reconnaissance des phases précoces de corrosion active destructive (contrôle visuel régulier des objets, tests simples), comme partie vitale de leur protection. La deuxième partie de l'étude traite des principes élémentaires, des méthodes, de l'identification et de l'organisation des paramètres du processus de stabilisation (active et passive), comme un des plus grands défis pour les conservateurs. Une présentation des méthodes possibles de stabilisation est donnée, en partant des passives (accommodation des conditions environnementales et obtention des conditions adéquates pour la préservation et l'exposition des objets) jusqu'aux actives qui concernent l'extraction, la transformation ou l'isolation in situ des composés chimiques instables responsables du processus de corrosion cyclique.

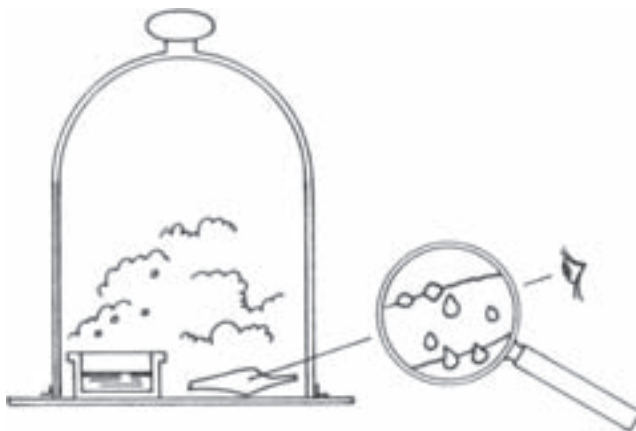
Une partie à part est consacrée à l'extraction du chlorure par la méthode de plongement des objets dans des solutions (dessalement). Le principe essentiel de cette méthode est présenté avec le sommaire de toutes les combinaisons possibles des solutions qui s'utilisent à ces fins dans le monde et chez nous.

Slobodan BOGOJEVIC

и а 1

☒ кийвна корозија код бакарној предметиа
 (према Marie Berdison, н. д., 179)

и а 2

Тест у влажној комори (према Mourey Wiliam, *La Conservation des Antiquités Métalliques*, L.C.R.R.A., Draguignan, 1987, 18)

Методе за екстракцију хлорида

Суво механичко чишћење

Екстракција дестилованом водом

Употреба раствора (одсољавање)

Електролиза

Комбиноване и сложене технике:

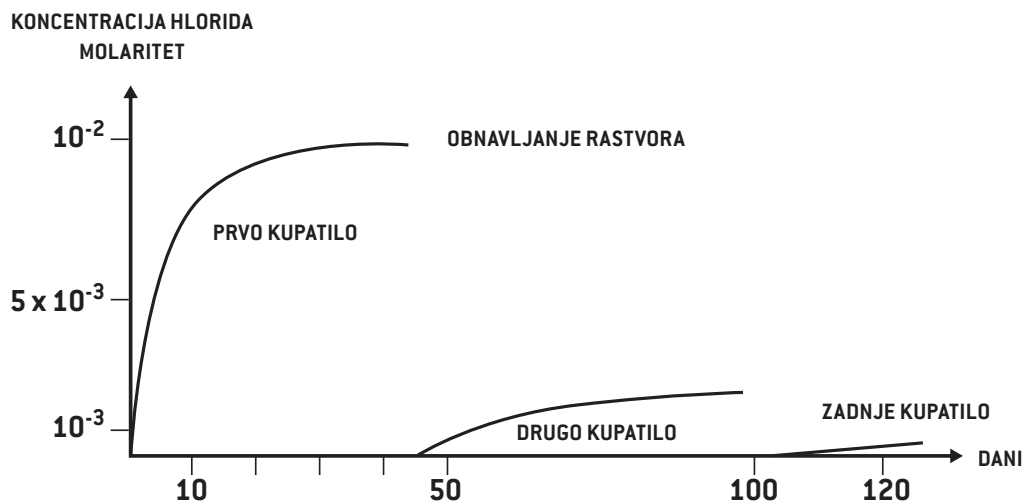
плазма-раствори,

употреба судкријичних алкалних раствора (Fe) итд.

Табела 1

Методе за екстракцију хлорида код археолошких металних предмета (ивожње и лејуре бакра)

и а3

Садржај хлорида у раствору током процеса одсољавања - пример (према Marie Bergsö, n. g., 212)

Делфина
РАЈИЋ
директор
историчар уметности
Народни музеј Чачак

УДК: 069(497.11)"2011"(047)

Извештај о раду Народног музеја за 2011. годину

Народни музеј у Чачку је током 2011. године наставио традицију истрајног рада у својој основној делатности прикупљања, чувања, научне обраде и излагања предмета, покрећући културних добара везаних за културну, историјску и уметничку прошлост чачанског краја. Јануаром је реализовало је 17 радника, а њиховим радом управљао је директор у саради са правним одбором. О правно-финансијским пословима дринуле су се заједничке службе за све установе културе у Чачку.

Настављена је пракса припреме и излагања студијских изложби Музеја која омогућава постојање збирки, као и пракса организовања и одржавања предавања зајемљених стручњака Музеја у Чачку у установима и факултетима у Србији.

Зграда Музеја и опрема

Радни простор и депои Музеја смештени су у половини зграде Старог начелства, а простор за сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића, који су категорисани као непокретна културна добра од великог значаја. У управној згради је услед недостатка простора, онемогућено проширење рада свих одељења, а нарочито смештај предмета.

Током 2011. године набављен је аутомобил „Шкода фабиа”. Средствима Министарства културе урађена јесанација полубрвнаре за Музеј децијствакао и енергетски систем.

Палеонтолошко одељење

За потребе публикавања радова у Зборнику Народног музеја Чачак било је потребно детерминисати, фотографисати и систематизовати прикупљени материјал.

Урађено је више од 70 дигиталних фотографија палеонтолошког материјала и више од 100 фотографија новонастале збирке минерала Народног музеја, која је већим делом формирана од експоната дародавца Петра Урошевића.

Фотографисана је целокупна изложба „И би светлост...“, фото-грађа је систематизована.

Очишћен је горски кристал у лабораторији за конзервацију и рестаурацију. Све је документовано и чува се у архиви Конзерваторског одељења.

Палеонтолошко одељење је остварило сарадњу са Природњачким музејом из Београда, који је библиотеци Народног музеја у Чачку поконио значајан део библиографске грађе.

Одељење за археологију

Збирке и археолошка ископавања

Настављена је дигитализација праисторијске збирке. Овом приликом направљено је 340 дигиталних снимака и 234 црно-беле фотографије.

Започета је дигитализација античке и средњовековне збирке. Античка збирка је ове године увећана за 25 нових експоната који су инвентарисани и фотографисани дигиталном и црно-белом техником. Од ове године је као новина уведено да инвентарисани предмети античке збирке поред прописаних А картона и црно-белих фотографија, имају и картоне у електронском облику са дигиталним фотографијама, чиме су олакшани претраживање и увид у збирку.

Две металне полице, које су прошле године пребојене, искоришћене су да седео камене пластике са локалитета Градина адекватно сложи и заштити од прашине. Такође је извршена ревизија материјала који је пописан по полицама на којима се налази.

За потребе публикавања радова кустоса у Зборнику Народног музеја Чачак, начињено је више од 20 дигиталних фотографија предмета. Настављено је фотографисање предмета за потребе публикације Римске терме, (направљено је 347 дигиталних фотографија).

У конзерваторској лабораторији Народног музеја конзервирани су метални археолошки предмети са локалитета Манастир Илиње-Овчар Бања (1 предмет) и локалитета Терме-Чачак (3 предмета). Збирка турских лула је очишћена, а две луле су реконструисане. У току је реконструкција још 10 лула (рад вишег препаратора

Дејана Петровића). Настављено је са радом на керамичком материјалу са локалитета Суво поље у Бељини. Обављена је реконзервација гвоздених предмета из Мојсиња, Пријевора, али и нових количина предмета из депоа.

Три римске посуде из Античке збирке анализирани су и конзервирани приликом специјалистичког усавршавања конзерватора Слободана Богојевића у оквиру сарадње Високог Института за конзервацију и рестаурацију из Рима и Централног института за конзервацију из Београда.

Настављена је ревизија целокупне документације која се односи на археолошка ископавања и њено адекватно смештање у регистраторе. Настављено је са обрадом праисторијске збирке, која је већим делом препакована и обележена према новим ознакама. Картони су упоредо преуређивани и допуњавани адекватним фотографијама и новим нумеричким ознакама.

Током ове године обављено је рекогносцирање западне периферије Чачка (насеље Бељина). Откривене су слободне површине за даља археолошка истраживања која би обогатила археолошку збирку и дала нове податке о античкој прошлости нашег краја. У наредним година у плану су сондажна истраживања ове територије.

У више наврата рекогносциран је атар села Јездина, посебно простор у околини гробља и фабрике „Слобода”, који је у литератури познат по остацима из античког периода.

Локалитет Остра-Соколица обишли су археолог Александар Гојгић и фотограф Марко Бојовић из Народног музеја Чачак са археологом Маријом Алексић из Завода за заштиту споменика културе Краљево.

У редовну активност археолошког одељења спада и обилазак Терми у центру града које су проглашене за културно добро. Током ове године Терме су чишћење два пута (први пут у оквиру акције „Очистимо Србију” са ученицима Економске и Медицинске школе и наставником географије Гораном Шипетићем, други пут учешће су узели запослени у Народног музеју Чачак (Биљана Чкоњевић, Магдалена Петровић, Биљана Виторовић и Александра Гојгић)). Извршено је геодетско снимање 3D Римских терми.

Кустоси Катарина Дмитровић и Александра Гојгић су од 27. до 28. маја учествовале у раду XXXIV Скупштине и годишњег скупа САД-а у Краљеву.

Кустоси Катарина Дмитровић и Александра Гојгић посетили су изложбу ARS LAPIDARIA SIRMENSIS (Музеј Срема из Сремске Митровице) у музеју Рудничко–таковског краја, као и изложбу „Археологија пожешког краја” из Збирке Народног музеја из Ужица у Пожеги. Кустос Александра Гојгић посетила је изложбу „RECTE ILLIMINAS”-античке светиљке из Музеја града Београда постављену у Конаку кнегиње Љубице у Београду.

Кустоси Катарина Дмитровић и Александра Гојгић присуствовали су 12. Смотри археолошког филма у Народног музеју у Београду.

Кустос Александра Гојгић учествовала је у емисији „Валери” (ТВ Чачак).

Научни скупови и стручно усавршавање

Археолог Александра Гојгић учествовала је у раду 27. Међународне конференције о лулама одржане у Новом Саду, од 5. до 8. октобра 2011. године („Производња, дистрибуција и иконографија турских лула и њихов утицај на производњу лула у Европи и шире (XVI – XX век“). За ову прилику израђена је постер-презентација на тему „Ottoman pipes from National Museum Scačak Collection“. Кустос Александра Гојгић је током Међународне конференције о лулама посетила и изложбу „Луле из музејских збирки Србије“ (аутор Дивна Гачић). За потребе ове изложбе уступљене су и две турске луле из збирке чачанског Музеја.

Археолози Катарина Дмитровић и Александра Гојгић учествовали су у дводневној радионици (28-29. април) у Народном музеју у Краљеву под називом „Музејски депои“, а у организацији Министарства културе Републике Србије, Централног института за конзервацију у Београду и Народног музеја у Краљеву.

Одељење за историју

Збирке

Рад на истраживању породичних заоставштина дао је изузетно добре резултате у попуни музејских збирки, нарочито за крај XIX и почетак XX века. Истраживањима су обухваћене старе и угледне породице Глишић, Живановић, Кољевић, Јовановић, Лепојевић, Михаиловић, Радмиловић, Радојловић, Хацић и Цветковић из Београда и Недељковић из Чачка. Међу материјалом се налазе примерци оружја, одликовања, албуми фотографија, старе и ретке књиге, ратни дневници из Првог светског рата и др. На поклон је добијено око 300 предмета.

За 40 новонабављених предмета утврђен је статус покретног културног добра и извршено њихово уписивање у регистар. Настављена је ревизија збирки, документације и сређивање депоа Одељења за историју (раздвајање грађе по врстама материјала и паковање предмета).

Поред ревизије збирки и сређивања документације, велика пажња је била усмерена редовном ажурирању сајта Музеја, који је потпуно редизајниран. Настављен је рад на ревизији збирки фотографија, оригинала и репродукција, а урађено је и 66 инвентарских картона за нове фотографије. Извршено је прегледање збирки у вези са привредом, политиком, као и даље стварање дигиталне базе података о овим збиркама.

Истраживачки рад на новим пројектима

Архивска истраживања „Чачак у једном веку, 1804-1918” у трајању од 55 дана реализована су у периоду август-децембар 2011. године из средстава Министарства културе Републике Србије. Обухваћени су најстарији фондови Архива Србије у Београду (Књажевска канцеларија, Шабачка епархија 1831-1870, Министарство унутрашњих дела, само 1839, појединачна документа из Министарства војног), Историјског архива у Шапцу (Шабачки суд), Историјског архива у Неготину (Неготинска нахија) и сачувана годишта периодике („Будућност” из 1874. 1875, „Јединство” из 1871 и 1872. и „Световид” из 1863). Исписано је и копирано око 600 докумената који говоре о значајним догађајима (владарске посете, незадовољство становништва првом владом кнеза Милоша Обреновића, поплаве, значајне личности). Праћене су интересантне појаве губљења и стицања градских функција (аналогно односима на релацији Зајечар - Неготин), као и улога појединаца и породица из устаничких времена у обликовању градског центра (поређено са приликама у Шапцу и Неготину).

Међу знаменитим личностима уочена је улога Аристида Јовановића (1862-1954), чија се породица у животу Чачка појавила отпочињањем модернизацијских процеса и дала велики допринос развоју града. Њен концесионар, старином из околине Кожане у Грчкој, донео је са собом драге успомене детињства из Новог Сада, гимназијског школовања у Пожаревцу и студија фармације у Бечу. Заједно са магистром фармације у варош је закорачио својим вајарским радовима и његов брат Ђорђе Јовановић, који ће својим „Гусларом” повезати народну традицију и модерну варош настајалу крајем XIX века. Следећа генерација ће настојати да утемељи апотекарско занимање у фамилији, а део њеног високог статуса у друштву биће личности са високим звањима у дипломатији и највишим официрским чиновима.

Формирана су досијеа 60 значајних личности из чачанског краја. Поред тога Међуопштинском историјском архиву у Чачку предат је лични фонд Ратимира Радмиловића (0,2 м архивске грађе).

Настављена су архивска истраживања „Историја Чачка у XX веку”, а тежиште је било на периоду после 1944. године и процесима везаним за проблем социјалистичке модернизације (урбанизација, индустријализација, социо-демографске промене). Настављено је истраживање докумената који се чувају у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, али и у општинским службама Града Чачка. Ова обимна истраживања послужила су као основа не само за реконструкцију и анализу историје Чачка у другој половини XX века, већ и за припрему публикације „Модернизација балканског града (1944-1989) : компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма”. Ова публикација је замишљена као основни приручник за анализу епохе социјализма и студија на основу које би требало планирати формирање будућих збирки, осмишљавање изложби и сталних поставки.

Све публикације које су прегледане дигитално су снимљене, као део материјала

неопходног за изучавање периода после 1945. године. Током марта и априла спроведено је истраживање с циљем пописа свих изложби које је Народни музеј у Чачку приредио или угостио под својим кровом у претходних шездесет година. Резултати истраживања презентовани су у XL броју Зборника радова Народног музеја у Чачку. Историчар Мирослав Пурић је током јануара истраживао архивску грађу у Међуопштинском историјском архиву у Чачку из Фонда Женске занатске школе и Женске подружине за период од 1911. до 1945. године и том приликом је издвојио неколико докумената везаних за зграду Домаћичке школе у Чачку (данас зграда у којој се налази део ПУ Чачак) који су, уз кратак историјат зграде, публиковани у 26. броју Изворника. Исти историчар је у мају отпочео истраживање ради прикупљања података за писање монографије о чачанском Дому културе (поводом четрдесетогодишњице постојања ове установе културе), које је пренето и у 2012. годину.

Истовремено је започет посао око осмишљавања и истраживања везаних за публикацију која би требало да обележи 60 година постојања Музеја. Писање Споменнице обухватиће презентовање рада свих одељења у претходних шест деценија, биографије и библиографије свих радника, изложбену активност и прегледе издатих публикација.

Током друге половине 2011. године историчар Милош Тимотијевић је 20 пута одлазио на терен у Овчарско– кабларску клисуру (у све манастире, и њихова околна имања). Извршено је ново и темељно снимање (фотограф Саша Савовић из Горњег Милановца) манастирских целина, цркви, параклиса и капела, са нагласком на архитектонске особености. Забележени су и целокупно фреско-сликарство, иконостаси, ризнице и богослужбене књиге. Целокупни материјал је дигитализован и налази се у власништву Народног музеја у Чачку.

Изложбена активност

Изложба „Ратни фотограф-пуковник Љубомир Недељковић”

Фотографску заоставштину пуковника Љубомира Недељковића (Београд, 1878 – Београд, ?) у Народном музеју чине његови оригинални фотографски снимци, лични предмети и архивска грађа о његовој делатности. На почетку истраживања били су познати само његови радови из збирке Народне библиотеке Србије у Београду и фотографије објављене 1928. године у албуму „Пробој солунског фронта”. Прегледом штампаних издања ратних фотографија из Првог светског рата утврђено је његово ауторство за 86 снимака, чиме је у великој мери реконструисан Недељковићев фотографски опус. Трагањем за ратним снимцима ван овог хронолошког оквира откривене су фотографије са Недељковићевим потписом из 1913. године, што почетак његове аматерске делатности враћа у балканске ратове.

Завршетком кабинетске обраде и истраживања у Чачку рад на изложби је прекинут, јер није било могуће наставити истраживања у фондовима архива и музеја у Београду, Новом Саду и Зајечару.

Изложбе у припреми

Изложба „Прота Вићентије Поповић и синови”

Завршна истраживања имала су за циљ да употпуне уочене празнине у грађи о породици Поповић, делатности њених најизразитијих претставника и историјским изворима за историју приватних библиотека у Србији. Велика пажња је посвећена идентификацији примерака књига из фонда Поповића у приватним библиотекама. Истраживања финансирана од Министарства за културу трајала су 45 дана.

Прегледана је литература која се односи на новопронађене записе и натписе из цркава и манастира у Старом Влаху. У библиотеци манастира Светог Николе у Жевици евидентиран је Октоих штампан 1756. године. Књига је јуна 1811. године припадала ћаку Симеону Поповићу, а 1819. још увек је била у поседу овог жежевичког свештеника.

Подаци о боравку Косте Поповића у Шапцу указују на подршку коју је уживао за време гимназијског школовања из кругова свештенства Епархије шабачке у време владике Михаила. Његово интересовање за српске старине посведочено је и подацима објављеним у првој серији часописа „Старинар”.

Грађа посвећена историји српске књиге XIX века истраживана је у фондовима Епархије шабачке (књижевни огласи, пренумеранти из црквених кругова, продаја књига). Подаци о заоставштини проте Јована Павловића представљају адекватну паралелу свештеничкој библиотеци проте Вићентија Поповића из Жевице.

Грађа за историју српске картографије допуњена је подацима о радовима насталим под окриљем Друштва српске словесности (радови Јована Бугарског, Јована Миленковића, Аћима Медовића, Илије Пчелара, Андрије Ивановића и Стојана Обрадовића).

Сарадњи проте Вићентија Поповића са научним установама припадају писма академика Јована Жујовића из 1889. и 1890. године. Преписка се односи на прикупљање фрагмената „Јеличког метеорита” за Геолошки завод Велике школе и Музеј српске земље у Београду. Рад на прикупљању природњачке грађе на терену наставио је учитељ Милош Поповић.

Трагање за растуреним примерцима књига проте Вићентија Поповић и синова омогућило је откриће нових 35 наслова, од којих најстарији потиче из 1865. године (Календар са шематизмом Србског књажества за годину 1866).

Рад на биографији и библиографији др Анђелије Поповић окончан је прикупљањем сепарата њених радова објављених у страним и домаћим часописима.

Некњижној грађи припадају 84 фотографије визит и кабинет формата, из албума који су некада били део колекције проте Вићентија Поповића и његовог сина проте Милана Поповића (друга половина XIX и почетак XX века).

Изложба „Горачићка буна”

Направљен је оквирни пројекат реализације изложбе посвећене Горачићкој буни из 1893. године. У згради старе Општинске суднице већ се налази прилично девестирана стална поставка из 1993. године, коју би Општина Лучани желела да обнови. Пројекат Народног музеја у Чачку предвиђа конзервацију постојећих металних предмета и обликовање потпуно нових 25 панова и требало би да прикаже живот у Србији, Чачанском округу и Драгачеву крајем XIX века, као и саму Горачићку буну. Планирана изложба, би се реализовала на основу већ познатог материјала који се чува у Народног музеју у Чачку. Изласком на терен направљени су основни концепт излагања и распоред тематских целина по просторијама. Реализација изложбе зависиће од материјалних средстава Општине Лучани.

Публикације

Ђорђе Рош, „На Дунавском кеју септембра 1915”. (друго издање)

За друго издање књиге Ђорђа Роша извршен је унос текста у рачунар и направљен избор фотографија из приватних и збирке Одељења за историју Народног музеја у Чачку.

Није било услова да се у архивима и библиотекама у Београду прикупи грађа за поговор са биографским прилогом посвећеном аутору и анализом фактографије, књижевне вредности текста и доприноса утемељењу једног од најзначајнијих меморијала Првог светског рата, па се од овог издања одустало.

Модернизација балканског града (1944-1989)

Потпуно је завршена публикација историчара Милоша Тимотијевића (извршени су лектура, коректура, формирање индекса личних имена и појмова и извршена припрема за штампу). Публикација је проширена верзија докторске тезе („Модернизација балканског града у доба социјализма: пример Чачка и Благоевграда (1944-1989)”), одбрањене на Филозофском факултету у Београду 3. јуна 2011. године.

Одељење за историју уметности

Поред организационих послова везаних за рад установе, Делфина Рајић, директор Народног музеја у Чачку, активноје учествовала у свим пројектима и манифестацијама Музеја. Организовала је и приредила редовну годишњу изложбу „28. дечји мајски салон”, свих 5 изложби које су биле део редовне активности током 2011. године, као и низ књижевних вечери, предавања и учешћа у телевизијским емисијама.

Одељење за етнологију

Збирке

У 2011. години Етнолошко одељење је набавило 93 нова предмета. До експоната се долазило како поклонима и личним контактима са суграђанима, тако и откупом. Предмети су највећим делом везани за будућу сталну поставку „Музеј детињства”, тако да се углавном ради о одевним предметима за децу и играчкама. Остварена је сарадња са Љиљаном Љубомировић из Јагодине од које је Музеј и у претходној години откупио неколико предмета.

У оквиру редовних музејских активности инвентарисано је 120 предмета. Видео и аудио- материјал снимљен у току теренских активности чува се у Етнолошком одељењу.

У дигиталној техници снимљено је око 2000 фотографија, углавном нематеријалне баштине, као и објеката и детаља везаних за народно градитељство и предмете материјалне културе. Највећи део фотографија настао је у току теренских активности кустоса.

У конзерваторској лабораторији Музеја извршена је конзервација 5 предмета из Етнолошке збирке, као и комплетна заштита две пећи и једног металног дечјег креветца.

У оквиру редовних музејских активности знатна пажња је посвећена сређивању депоа, разврставању предмета и реинвентаризацији. .

Истраживачки рад на новим пројектима, научни скупови, снимање етнолошких филмова и стручно усавршавање

У току 2011. године уведена је електроинсталација сааларним системом. Урађене су витрине, санирана улазна врата, израђене дечје играчке од дрвета које ће у овој години бити постављене у дворишту Музеја детињства. За потребе ове сталне поставке откупљено је 50 предмета. Овим је завршена друга фаза пројекта.

У оквиру Музеја детињства Етнолошко одељење је у дворишту Музеја организовало журку поводом завршетка школске године. Том приликом су објављени конкурси „Скупљамо играчке” и „Најлепша прича из школске клупе”. Најбољи су награђени, а дародавци су били Спортски центар „Младост” и Школа страних језика „Линго”. Део прикупљених играчака биће смештен у Музеју детињства.

Кустос Снежана Шапоњић-Ашанин је у оквиру рада на пројектима, као и у склопу редовних музејских активности, радила на прикупљању неопходне грађе у бројним селима драгачевског краја (Гуча, Котража, Горачићи, Вучковица, Вича, Дубац), као и у селима наше општине.

За пројекат „Детињство и културни образац Срба” добијена су средства од Министарства културе. На пројекту су, поред нашег Музеја, учествовале и колеге из музеја у Кикинди, Крагујевцу, Ваљеву, Зајечару, Сирогојну, као и из Музеја Војводине и Музеја Града Новог Сада. У пројекат су били укључени и педагог и психолог из Предшколске установе „Радост”. Стручни консултант и ментор била је др Весна Марјановић, музејски саветник из Етнографског музеја у Београду.

Као и претходне године, манифестација „Пливање за залеђени крст” реализована је у сарадњи са Спортским центром „Младост” и Домом културе из Чачка.

Народни музеј је учествовао у обележавању Међународног дана музеја. Скуп је организован у Музеју пољопривреде у Кулпину, 14. маја 2010. године. Овим је започета реализација идеје Младенка Кулмовића да се уместо Дана музеја у свим музејима у Србији у мају организује Месец музеја који ће имати већи број манифестација (изложбе, научни и стручни скупови, посете другим музејима, Ноћ музеја...).

Скуп Музејског друштва организован је у октобру у Етнографском музеју у Београду, када је одржана и седница Етнолошке секције. Констатовано је да се због велике заузетости етнолога застало у раду Комисије за стандардизацију термина.

Снежана Шапоњић-Ашанин, председник ИО ЕАДС-а, активно је учествовала у његовом раду. Објављене су „Етнолошко-антрополошке свеске” у којим су штампани радови са научног скупа у Тијању и Гучи.

Министарство културе је именovalo Снежану Ашанин за регионалног координатора за Централну Србију за НКН. Тим поводом наш кустос је присуствовао међународној конференцији за НКН за Југоисточну Европу која је одржана у мају у Етнографском музеју у Београду. На скупу су присуствовали представници Аустрије, Италије, Швајцарске, Мађарске, Чешке, Словачке, Румуније, Бугарске, Грчке, Албаније, Кипра, Турске, САД и свих бивших југословенских република. Највеће ангажовање кустоса из области НКН обављено је у последња три месеца у години. У прикупљању предлога за националну, али и УНЕСКО-ву листу остварени су неопходни контакти са колегама из свих музеја централне Србије. Посебно теренско ангажовање је реализовано у Крушевцу, Краљеву, Александровцу, Крагујевцу, Горњем Милановцу, Тополи, Новом Пазару и Сјеници. Направљени су бројни видео-записи из нематеријалног културног наслеђа везаног за обичаје, старе занате

и изворну музику. Детаљно су обрађене теме „Свекрвина свадба“, „Филигрански занат“, „Каменорезачки занат у Белој Води“, „Цигларство и тугларство у Котражи код Страгара“ и „Новопазарске мантије“. Прикупљена је неопходна грађа за израду сајта за НКН централне Србије.

Снежана Шапоњић-Ашанин је у вези са НКН организовала стручни скуп у Краљеву и учествовала у раду стручних симпозијума у Зајечару, Сирогојну, Београду. На стручном скупу у Краљеву, поред етнолога, учествовали су и остали музејски стручњаци из централне Србије, али и представници бројних удружења и занатлија.

У оквиру активности везаних за НКН реализован је већи број етнологских филмова и видео-записа. У Белој Води у Крушевцу снимљен је богат видео-материјал на тему традиционалног каменорезачког заната у овом селу. Од постојећег материјала направљен је двадесетоминутни филм који је приказан на стручном скупу за НКН одржаном у Краљеву.

У селу Коштунићи снимљен је обичај свекрвине свадбе као део целокупног свадбеног церемонијала. Филм је приказан на скупу у Краљеву.

Снимљен је видео-запис о фрулашу из Рашке, победнику Сабора трубача у Гучи. Филм на ову тему први пут је приказан на стручном скупу у Краљеву. Веома редак обичај везан за певање уз тепсију, као део свадбеног церемонијала, задржао се још једино у Рашкој. Од прикупљеног видео материјала реализован је истоимени филм који је приказан у Краљеву. У занатској радњи Крист Берише у Краљеву снимљен је филм о филигранском занату. Направљен је видео-запис о гуслару Вуку Пантовићу.

Имплементација Унескове конвенције и очување нематеријалног културног наслеђа у републици Србији”, тема је првог регионалног семинара у организацији Министарства културе Србије који је организован 7-8. октобра у Сирогојну. Договорено је да музеји одреде по једног етнолога као представника који ће да сарађује са Унеском у вези са заштитом нематеријалне баштине. Семинар је имао међународни карактер. Своја искуства на ову тему саопштавали су стручњаци из Бугарске, Чешке и Хрватске Академије наука.

р на а а- а р на и њра и а аи ња а на и њ на њи на н р и њра н аџ рија н њ рн аџ њин њ њ и њи р ији. У оквиру нематеријалног културног наслеђа у Етнографском музеју у Београду организован је округли сто на тему крсне славе. Планирано је да овај обред буде стручно обрађен и предложен за УНЕСКОВУ листу нематеријалног културног наслеђа. Са резултатима свог истраживачког рада Снежана Ашанин је учествовала у раду овог скупа.

наџ њи њи ри и њн њи: њ риј и ра ј и њра њи на њ њија. У организацији Министарства културе у Дому омладине у Београду организован је семинар о менаџменту у култури на коме је учествовала Снежана Шапоњић-Ашанин.

Та а њ рн њија ња. У организацији ТКТ Снежана Шапоњић-Ашанин је присуствовала семинарима на тему Музеји као едукативне институције Оживљавање музејског простора

Изложбена активност

У протеклој години вршена су појединачна теренска истраживања према потребама тема о којима је писано и за припрему изложби планираних за наредни период.

Народни музеј у Ваљеу је 2010. године започео прикупљање грађе и материјала за заједничку изложбу „Приче о сукну” (учествује неколико музеја Србије, међу којима и наш). Музеј у Ваљеу је у августу 2011. године заједно са нашим музејом, реализовао ову изложбу у Музеју трубе у Гучи.

У оквиру 51. Сабора трубача реализована је изложба Сањам старукућуна којој је приказано 120 фотографија старих кућа драгачевског краја. Део изложених фотографија је настао као плод теренске активности кустоса, а део је позајмљен из Републичког завода за заштиту споменика културе.

Сарадња са другим установама

Током 2011. године настављена је сарадња са Куд „Абрашевић”. Та сарадња се углавном огледала у консултацијама у вези са ношњом и кореографијом, као и у припреми за организовање Беле покладне недеље. По први пут је КУД „Танаско Рајић” на градском тргу организовао обележавање празника Младенци. Успостављена је сарадња са Радио Београдом. Тим поводом је Снежана Ашанин учествовала у радио емисији на тему „Пчеларство у Србији”. Заједно са новинаром Радио Београда реализовано је истраживање терена у Овчар Бањи и Петници, а у циљу истраживања обичаја везаних за годишњи циклус празника. У оквиру Сабора фрулаша у Прислоници Снежана Ашанин је реализовала изложбу „Ручни радови и стари занати”.

Снежана Ашанин је учествовала у организацији и раду Међународног сајма туризма, одржаном у фебруару у Београду и присуствовала округлом столу на тему „Сеоски туризам”. Успостављена је и сарадња са Туристичком организацијом из Новог Сада и агенцијом „Магелан”. Група од 50 гостију из Словеније упозната је са српском архитектуром XIX века. Тим поводом гости су посетили Чолића конак у Вранићима и Кућу ракије у Доњој Трпчи. Снежана Ашанин је учествовала на стручном симпозијуму „Сеоски туризам” одржаном у Латковцима код Александровца. Извршен је одабир орнамената са појединих експоната који су послужили као инспирација у сликању на свиленим ешарпама и хаљинама. Снежана Ашанин је током целе године радила у Удружењу ткаља Србије. У Коштунићима је учествовала у раду округлог стола у вези са овом врстом женске домаће радиности. У више наврата је радила и као стручни консултант за ткање и орнаменте на тканим производима. Учествовала је и у раду округлог стола на тему „Ткање као најстарији облик домаће радиности у служби савремених облика пословног повезивања”. Снежана Ашанин, је заједно са Покрајинским заводом за заштиту споменика културе из Новог Сада, учествовала у организовању стручног предавања на тему „Дворци Војводине”, које је одржано у

априлу месецу у Дому културе. У оквиру Сабора трубача у Гучи учествовала је у раду жирија за избор најлепше народне ношње. Одлучивала је и о најбољем здравичару са читаве територије Србије. Успешно је реализована и стална поставка „Музеј трубе”. Снежана Ашанин је, као и протеклих година, учествовала у манифестацији Сабор фрулаша у Прислоници.

Била је члан стручног жирија у избору најоригиналније маске коју организује КУД „Абрашевић” на Белу покладну недељу, а у оквиру манифестације Фестивал маски.

Библиотека музеја

Библиотека је пружала услуге запосленим радницима, али и сарадницима Музеја и др., што је могуће сагледати кроз следеће табеле:

Услуге корисницима

Издато 2011	Периодика годишта	Књиге	Укупно
У музеју	255	342	597
Ван музеја	83	62	145
Свега	338	404	742

Структура корисника ван музеја

Ниво образовања	2011
Доктор наука	8
Факултет	41
Студенти и ђаци	10
Остали	9
Свега	68

Приспеле публикациије

У току године, као редован део посла, извршена је размена публикација у земљи и иностранству.

Набавка књига одвијала се по устаљеним правилима (највећи број књига добијен је поклоном од Народне библиотеке Србије и разменом).

Један број музејских издања поклоњан је сарадницима, дародавцима, неким установама на основу узајамног поклона књига.

Периодика (2011.)

Периодика се обрађује увођењем годишта у књигу инвентара и евидентирањем приспелих бројева на обрасцу бр. 16. Часописи се не уводе у електронску базу и не ради се аналитичка обрада.

Начин набавке	Србија			Иностранство			Укупно		
	Наслова	Годишта	Свезака	Наслова	Годишта	Свезака	Наслова	Годишта	Свезака
Размена	56	104	152	33	47	69	89	151	221
Поклон	9	42	48	-	-	-	9	42	48
Куповина	6	6	118	-	-	-	6	6	118
Сопствена издања	1	1	1	-	-	-	1	1	1
Свега	72	153	319	33	47	69	105	200	388

Књиге (2011.)

Књиге се обрађују по скраћеном поступку, сходно обавези (према врсти и намени библиотеке), израдом каталошких листића и инвентарисањем у библиотечком програму НИБИС. У 2011. обрађене су све књиге добијене у текућој години и један део раније добијених, које нису биле у бази. Укупно је у НИБИС унето 670 наслова.

Начин набавке 2011	Србија	Иностранство	Укупно
Размена	88	22	110
Поклон	224	6	230
Куповина	29	-	29
Сопствена издања	3	-	3
Свега	344	28	372

Периодика и књиге збирно/инвентарисано (2011.)

2011	Наслова	Годишта	Свезака, Примљених књига
Часописа	105	200	388
Књига	372	-	372
Укупно	477	200	760

Материјална средства (2011.)

Годишња лиценца за НИБИС	50.000.00
Годишња претплата на часописе (6 наслова)	9.800.00
Књиге у 2011. години	30.747.06
Коричење књига	37.000.00
Свега	127.547.06

У циљу заштите књига, редовно је вршено проветравање и чишћење прашине. За коричење су уложена значајна средства, како за новодобијена годишта, тако и за оштећене и старе примерке.

Књижникар је посетио два једнодневна стручна састанка у Београду.

Лабораторија за конзервацију и рестаурацију

Током 2011. године из археолошке збирке конзервирано је 12 гвоздених и 4 бронзаних предмета као и 3 римске бронзане посуде из античке збирке; у току је конзервација 5 гвоздених и 1 бронзаног предмета. На конзерваторски третман укупно су примљена 164 керамичка предмета - збирка турских лула (79), налази са локалитета Суво поље (80) и са осталих локалитета (5). Од тога је конзервирано: иззбирке турских лула (66), Сувог поља (49) и осталих локалитета (2). За Историјско одељење извршена је конзервација једне кубуре (прва половина XIX века). Из Етнолошке збирке су конзервирана 3 метална предмета (две пећи и дечји креветац) и 2 дела славског колача са украсима, а у току је конзервација 7 дрвених предмета; из уметничке збирке месингана плочица; из природњачке збирке минерали (Горски кристал); трећа лица: Дарохранилица из манастира Жежевица.

Слободан Богојевић одбранио је 6. септембра 2011. године завршни испит на докторским студијама пред комисијом професора са Технолошко- металуршког факултета у Београду на тему Одређивање липида у органским остацима везаним за керамику са археолошких локалитета.

Слободан Богојевић је, у периоду март-јун завршио тромесечни специјалистички курс Конзервације метала и једномесечни Курс превентивне конзервације у музејима. Ови курсеви су били део стратешког пројекта сарадње Републике Србије и Републике Италије, а представљају Подршку оснивању Централног института за конзервацију у Београду. Они су имали за циљ повезивање конзервације са научним истраживањем и упознавање конзерватора и научника са новим методама и тенденцијама у области анализе и конзервације културних добара. Обуку су вршили еминентни стручњаци из Високог института за конзервацију и рестаурацију (ISCR) из Рима и других институција у Италији које се баве конзервацијом наслеђа. У оквиру конзервације метала извршени су анализа и конзерваторско-рестаураторски радови на три римске посуде из античке збирке чачанског Музеја (уз асистенцију италијанских стручњака). Пројекат сарадње финансирала је Влада Републике Италије.

Учешће у дводневним радионицама (28/29. април) у Народном музеју у Краљеву у организацији Министарства културе Владе Републике Србије и Централног института за конзервацију у Београду ЦИК-а под називом Музејски депои.

Слободан Богојевић учествовао је на семинару Токови савремене конзервације на Балкану (19. септембар) одржаном у Музеју савремене уметности у Београду, као и на семинару Музеј као центар обједињене заштите (12. септембар; организација: Центар за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду, Народни музеј у Краљеву).

Настављена је сарадња са Технолошко-металуршким факултетом у Београду у погледу анализе и примене науке у конзервацији културних добара.

Мере превентивне конзервације предузимане су у складу са ингеренцијама и могућностима лабораторије. Извршени су редовна контрола стања и третман одржавања предмета из сталне поставке. Конзерватори су припремили пројекат и пустили у рад систем за континуирани мониторинг амбијенталних услова у згради сталне поставке Музеја. Извршено је генерално распремање уметничког депоа (контрола стања предмета, чишћење, препакивање и ново адекватно паковање предмета, а приређен је и нови унутрашњи распоред предмета) уз примену мера превентивне конзервације у складу са временом и средствима којима је лабораторија располагала.

Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народног музеја у Чачку, као и изложби других музеја, установа и удружења.

Техничка служба

У току 2011. године у Галерији Музеја је постављено шест изложби. За потребе изложбе „Стена и минерала” урамљена су три панoa и склопљено пет витрина.

На пословима реализације поставки остварена је сарадња са конзерваторском и фото-службом.

Изложба „Војвода Петар Бојовић- живот и победе” транспортована је у Врбас и постављена у галерији Музејске збирке Врбаса.

Изложба „Албум старог Чачка 1870-1941” постављена је у школи у Рошцима и црквеном дому у Заблаћу.

За све манифестације у Галерији Музеја постављено је озвучење и редовно контролисана исправност разгласног система.

Извршено је редовно сервисирање клима- уређаја, котлова на гас, унутрашње гасне инсталације, аутоматског противпожарног система у Конаку Јована Обреновића и ручног система дојаве пожара у згради Народног музеја. Редовно су одржаване инсталације и опрема Музеја.

Изложбе Народног музеја

У Галерији Народног музеја отворене су једна изложба из сопственог програма, једна заједничка и три позајмљене. Музеј је гостовао у пет установа са своје четири изложбе, док су пет изложби у Галерији Музеј организовали појединци, организације и удружења из Чачка.

Изложбу „Изговор тренутка” Александре Ћосић–Маринковић, отворио је Никола Шандик, књижевник и мултимедијални уметник 24. марта.

Редовна годишња изложба „Дечји мајски салон”, аутора Делфине Рајић, отворен је 24. маја 2011. године у Галерији Музеја на тему „Ја имам право на свој свет”. Изложбу је отворила Катарина Дуњић-Мандић, школски психолог. У овој ликовној смотри окупило се 15 школа са подручја општина Горњи Милановац, Чачак и Лучани, (укупно 632 рада). Од одабраних 409 радова, награђено је десет, а најбоља је била ОШ „Ратко Митровић” из Чачка. Изложбу прати и каталог од 36 страна.

У априлу је отворена изложба стена и минерала „И би светлост...”, аутора Татјане Милић-Бабић, Александре Луковић и Биљане Чкоњевић. Изложбу Природњачког и Народног Музеја отворио је Славко Спасић, директор Природњачког музеја.

Фото-кино клуб Чачак отворио је у Галерији Музеја 25. јуна изложбу фотографије Александра Келића, мајстора фотографије.

Изложба „Дрво живота”, аутора Зорице Златић-Ивковић и Николе Крстовића из Музеја на отвореном „Старо село” у Сирогојну, у јулу је отворио Никола Ника Стојић, књижевник и вајар из Гуче.

На дан Музеја, 30. августа 2011. године, у Галерији Музеја отворена је изложба „Љубомир Ивановић – фрагменти заустављеног времена”, цртежи и графике из колекције Музеја савремене уметности у Београду. Изложбу је отворила Жаклина Ратковић, виши кустос и аутор.

Уметничко удружење „Естет” из Чачка отворило је 27. септембра у Галерији Музеја XIV годишњу изложбу радова својих чланова. Изложбу је отворила Делфина Рајић.

У Галерији Музеја је 3. новембра отворена манифестација „Библиотека-отворена књига Балкана”, која се ове године организује под називом „Храм-књига-застава”.

У новембру је отворена изложба 35. сазива ликовне колоније Сопоћанска виђења 2010 („Духовне лестве – пут у висине”). Изложбу је отворила мр Лепосава Сибиновић–Милошевић, захваљујући сарадњи са Културним центром из Новог Пазара.

У Галерији Музеја је 12. децембра изложбу мр Вере Кекић, академског сликара и графичара из Требиња, под називом „ART IN COLOR”, отворила Делфина Рајић. У програму је учествовала група „Зоралес”.

Гостовање изложби Народног музеја

Изложба „Војвода Петар Бојовић – живот и победе”, посвећена ратном команданту Прве армије и начелнику штаба Врховне команде српске војске после приказивања у Чачку, Нишу, Прокупљу, Лесковцу и Пожаревцу, била је постављена од маја до децембра 2011. године у музејској збирци у Врбасу.

У септембру је у Музеју Војводине у Новом Саду, отворена изложба Мода у огледалу шездесетих. Изложбу је видело неколико хиљада Новосађана. За све време трајања изложбе педагошка служба Музеја Војводине организовала је бројне радионице и предавања.

У Музеју рудничко-таковског краја гостовала је изложба „Лепи Лаза између краља Александра и краљице Драге Обреновић”, коју је отворила Делфина Рајић.

У ОШ „Рошци” у Рошцима и у Парохијском дому у Заблаћу отворена је изложба „Албум старог Чачка 1870 – 1941”.

Културно - просветна делатност

Културно-просветна делатност одвијала се упоредо са радом са посетиоцима, представљањем нових публикација и редовним информисањем јавности о најновијим резултатима рада Музеја. Сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића током 2011. године посетило је 5357 посетилаца (3429 деце и 1928 одраслих). Међу страним посетиоцима биле су заступљене организоване групе из Бугарске.

Народни музеј у Чачку и ове године је учествовао у манифестацији Ноћ музеја (стручни водич кроз поставку) била је кустос Биљана Чкоњевић.

Народни музеј у Чачку учествовао је у пројекту који финансирају Министарство за културу, информисање и информационо друштво Републике Србије и Амбасада САД у Београду, а радионицу Моје тајно благо водили су кустос Биљана Чкоњевић и др Милош Тимотијевић у Гимназији и Основној школи „Вук Караџић” у Чачку. Историчар Милош Тимотијевић је заједно са колегама Биљаном Чкоњевић и Марком

Бојовићем (фотограф), организовао радионице са децом у новембру 2001. године. Резултати су унети у званични сајт пројекта „Вашар баштине”.

Рад са публиком и средствима јавног информисања био је везан за сталну поставку и гостовање изложбе „Војвода Петар Бојовић – живот и победе” у Врбасу.

На стручном скупу Музејског друштва Србије у Горњем Милановцу одржаном 6. октобра 2011. године, поднето је саопштење под називом „Владарски дом Обреновића у збиркама Народног музеја у Чачку”.

Историчар Милош Тимотијевић је, поред представљања дванаесте књиге из едиције „Корени”, која је приређена у сарадњи са Борисавом Челиковићем 29. децембра 2011. године и снимања документарног филма, имао још два гостовања: 14. октобра 2011. године отворио је изложбу „Краљевачки Октобар 1941 – ОПОМЕНА”, аутора Силвије Крејаковић и Драгана Драшковића, а 24. новембра 2011, у сали Читалишта библиотеке у Ужицу (у организацији Историјског архива у Ужицу и Народне библиотеке Ужице), предстврио је 20. број часописа „Историјска баштина”, (том приликом је отворена изложба „Ужички крај ратне 1941. године у монографским и периодичним публикацијама”).

У склопу едиције „Корени” ИП „Службени гласник” из Београда, коју уређује историчар Борисав Челиковић, 5. и 6. октобра организовано је видео и фотографско снимање села од Каблара на западу до Цветки код Краљева на истоку, у којем су учествовали историчар Милош Тимотијевић и књижничарка Анђелија Чвркић. Забележен је савремени живот села (људи, обичаји, занати, свакодневица). Посећени су историјски локалитети попут споменика на брду на Љубићу и цркве у Цветкама. Посећена су села Рошци, Пријевор, Миоковци, Љубић, Прељина, Станчићи, Мрчајевци, Бечањ и Цветке и разговарано је са њиховим житељима. Циљ овог документарног филма био је очување савременог сведочанства о животу данашњих села, као својеврсни додатак штампаном издању о Рудничкој Морави представљеном у Музеју 29. децембра 2011. године. Приказани су инсерти из снимљеног филма, а о читавом пројекту говорили су Борисав Челиковић и Милош Тимотијевић. Приказивање целог филма планирано је за март 2012. године (на РТС-у).

Делфина Рајић отворила је изложбу Удружења самоуких сликара и вајара у Драгачеву, у Музеју рудничко-таковског краја.

Саборни храм Светог Вазнесења Господњег и Народни музеј организовали представљање књиге „Икона у литургији, смисао и улога” игумана студеничког Тихона (Ракићевића). Учествовали: свештеник Вукашин Милићевић, Тихон Ракићевић и Делфина Рајић.

У великој сали Дома културе представљена књига „Чачански акорди” Слободана Р. Стефановића. Говорила Делфина Рајић.

Одржано предавање „Христова црква у свету” архимандрита Арсенија (Главчића), постдипломца на Теолошком факултету у Солуну. Организатори: Црква светог Вазнесења Христовог у Чачку, Град Чачак и Народни музеј Чачак.

Отворен фестивал краткометражног филма „ИДИОГРАФ 2011” (Фестивал отворила Делфина Рајић).

Делфина Рајић учествовала у жирирању ликовних радова пристиглих на приредбу «Млади чувари народне културе».

У Дому омладине у Београду представљена књиге Слободана Р. Стефановића „Чачански акорди” у издању Народног музеја у Чачку. Учествовала Делфина Рајић.

Представљен XL Зборник радова Народног музеја Чачак. Учествовали: Драгиша Милосављевић, историчар уметности, Борисав Челиковић, историчар и Делфина Рајић, историчар уметности.

Кадрови

Кустос Снежана Шапоњић-Ашанинстекла је звање музејског саветника.

Марина Котарац, археолог радила је на замени почев од 8. XI 2011. године.

Биљана Чкоњевић, палеонтолог и Мирослав Пурић, историчар радили су у музеју током 2011. године.

Историчар Милош Тимотијевић је у периоду 2008-2011. године завршио докторске студије. Докторску тезу „Модернизација балканског града у доба социјализма: пример Чачка и Благоевграда (1944-1989)” успешно је одбранио на Филозофском факултету у Београду 3. јуна 2011. године пред комисијом у саставу: проф. др Мирослав Јовановић (ментор), проф. др Милан Ристовић, проф. др Дубравка Стојановић, проф. др Сретен Вујовић и др Мирослав Перишић. Одбрањена теза додатно је проширена новим истраживањима и припремљена за штампу под називом „Модернизација балканског града (1944-1989)”.

Библиографија радника Музеја

Студије, чланци, прилози

1. Б. Чкоњевић, „Фосилни остатак молара *Mammuthus primigenius* пронађеног у Горичанима код Чачка”, *Зборник радова Народног музеја XL*, Чачак, 2011, 11-18.

2. К. Dmitrović, М. Ljuština, 2010, „Notes on grave goods from the Bronze and Iron Age tombs in the West Morava valley (Serbia)”, *Istros XVI, e weaponry and the combat or parade gear marks of prestige and social status in the tombs of the Bronze and Iron Age*, Proceedings of the 12th International Colloquium of Funerary Archaeology, ed. Valeriu Sirbu, Brăila, 2010, 55-79.

3. М. Ljuština, К. Dmitrović, 2010, „Element of prestige in the Iron Age graves from the West Morava valley, Serbia”, *Istros XVI, e weaponry and the combat or parade gear marks of prestige and social status in the tombs of the Bronze and Iron Age*, Proceedings of the 12th International Colloquium of Funerary Archaeology, ed. Valeriu Sirbu, Brăila 2010, 123-142.

4. К. Дмитровић, „Група праисторијских тумула код воденице манастира Никоље у Пријевору код Чачка”, *Зборник радова Народног музеја XL*, Народни музеј Чачак, 2010, 19-38.

5. К. Дмитровић, „Некропола из бронзаног доба на локалитету Горело поље у селу Милочај код Краљево”, *Наша прошлост* 11, Народни музеј Краљево; Историјски архив Краљево, 2010, 31-40.

6. К. Дмитровић, „Први становници Драгачева”, *Њинолошко-антиројолошке свеске*, број 15, н.с. број 4/2010: Етнолошко-антрополошко друштво Србије (ЕАДС), Чачак, 2010, 123-137.

7. К. Дмитровић, „Прилог проучавању односа пожешког и чачанског краја у бронзано доба”, *ожешки јодиси ак* 9, Народна библиотека Пожега, 2011, 57-69.

8. К. Дмитровић, DIE HALSRINGE IM ZENTRALBALKAN (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien), *Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung V, Band 3*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2010, *Сџаринар LX/2010*, Београд, 2011, 148-149.

9. А. Гојгић, Г. Јеремић, „Двориште Народног музеја у Чачку-истраживања из 1984.године у светлу нових проучавања”, *Зборник радова Народног музеја XL*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2010, 57-70.

10. Р. Бојовић, „Ковачевић Ранко”, „Крен Фердинанд”, „Лазовић Обрад”, „Лепосавић Светозар”, „Мајсторовић Алекса”, „Манојловић Ђорђе”, Српски биографски речник, књ. 5, Нови Сад, 2011. 143, 345-346, 533, 584, 784, 836-837.

11. М. Тимотијевић, „Епископи жички (1834-1911) - биографије из „Прегледа цркве епархије жичке”, *Наша прошлост* 11, Краљево (2010 [шт. 2011]), 233-258.

12. М. Тимотијевић, „Индустријализација Чачка 1944-1956”, *Зборник радова Народног музеја XL* (2010 [шт. 2011]), 239-268.

13. М. Пурић, „Изложбена делатност Народног музеја у Чачку 1952 – 2010”, *Зборник радова Народног музеја XL* (2010 [шт. 2011]), 269-306.

14. М. Пурић, „Неколикодокумената о згради Домаћичке школе у Чачку”, *Изворник* 26 (2010 [шт. 2011]), 117-127.

15. Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Њрква Свејої Вазнесе а Њрстивојој у Чачку*, Чачак, 2011. (93 стр.)

16. Д. Рајић, „Извештај о раду Народног музеја у Чачку у 2010. Години”, *Зборник радова Народног музеја XL* (2010 [шт.2011]), 333-348.

17. С. Шапоњоћ–Ашанин, „Бела покладна недеља у чачанском крај”, *Зборник радова Народног музеја XL* (2010 [шт. 2011]), 179-220.

18. Слободан Богојевић, „Инертни гасови у процесу контроле музејских инсеката”, *Зборник радова Народног музеја XL* (2011) 307-332.

19. З. Бојовић, „Аутобиографија апотекара Аристида Јовановића”, *Изворник* 26, Чачак, 2010, 219-224.

20. З. Бојовић, „Костин Владимир”, „Мандић Раденко”, *Српски биографски речник*, књ. 5, Нови Сад, 2011, 259-260, 823-824.

Кагалози

1. Делфина Рајић, *28. децји мајски салон- лејшајмо свејї*, Чачак, 2011, 37.

Награде и признања

1. „Фото-кино клуб Чачак” и „Фото-савез Србије”, доделио захвалницу Народном музеју Чачак за успешну сарадњу и помоћ у организацији Дана фотографије.
2. Центар за обуку копнене војске у Пожаревцу доделио је Народном музеју захвалницу за успешну сарадњу, исказану привржност и пружену помоћ.
3. Зелени Србије (Градски одбор Чачак) додељује захвалницу за помоћ у едукативно-еколошким секцијама Зелених Србије.
4. „Српска круна”, културно-историјски центар у Крагујевцу, даривао признање СЛОВО ЉУБВЕ Народном музеју Чачак, „у знак посвећености и доследности богољубљу и хуманим начелима, за величје културне и духовне баштине и родољубље које на равне части у витештво и песништво гледа”.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја
[Електронски извор]
= National Museum Journal
= Recueil des travaux du Musée national/
уредник Делфина Рајић. – 2011, књ. 41-
. - Чачак (Цара Душана 1): Народни музеј, 2011. . -
12 cm

Годишње.

Друго издање на другом медијуму:
Зборник радова Народног музеја (Чачак)
= ISSN 0350-7262/ISSN 2334-6698
= Зборник радова Народног музеја (Чачак. CD-ROM)
COBISS.SR-ID 195267852

Народни музеј - Чачак
www.cacakmuzej.org.rs